



Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Istorijski razvitak gegijskog govora Arbanasa kod Zadra

Ajeti, Idriz

1961.

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/d2cae1be-ab3e-4225-80f0-758748d0adcd>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

NAUČNO DRUŠTVO NR BOSNE I HERCEGOVINE

DJELA

KNJIGA XVI

BALKANOLOŠKI INSTITUT

KNJIGA 3.

IDRIZ AJETI

**ISTORIJSKI RAZVITAK GEGIJSKOG
GOVORA ARBANASA KOD ZADRA**

SARAJEVO

1 9 6 1

NAUČNO DRUŠTVO NR BOSNE I HERCEGOVINE

DJELA

KNJIGA XVI

BALKANOLOŠKI INSTITUT

KNJIGA 3.

IDRIZ AJETI

ISTORIJSKI RAZVITAK GEGIJSKOG
GOVORA ARBANASA KOD ZADRA

SARAJEVO

1 9 6 1

Urednik
JOVAN VUKOVIĆ,
redovni član Naučnog društva NR B i H

Štampa

Beogradski grafički zavod — Bul. vojvode Mišića 17 — Beograd

S A D R Ź A J

	Strana
Umesto predgovora	5
I Pregled arbanaske dijalektologije	7
II Istorijsko-kritički pregled dosadašnjih proučavanja arbneškog dijalekta	46
III Poreklo Arbneša u Zadru — njihov odnos prema staroj postojbini (Šestani— Briska)	54
IV Položaj krajinskih arbanaskih govora u krugu susednih arbanaskih dijalekata	61
A. Glasovi	64
B. Oblici	89
a) Imena srednjeg roda	92
b) Glagoli	95
c) Ostale vrste reči (zamenice)	102
V Sistem zadarskog arbneškog dijalekta	103
A. Glasovi	103
B. Oblici	123
a) Deklinacija imenica	123
b) Oblici neodređenog člana	127
c) O pluralu nekih imenica srednjeg roda	129
d) Zamenice	132
e) O glagolu	136
1) Present	137
2) Imperfekat	146
3) Aorist	148
VI Tekstovi	148
Zusammenfassung	156

UMESTO PREDGOVORA

Ispitivanje arbanaških govora je, kao što je već poznato, tek u zametku, stoga je ono za istoriju arbanaškog jezika od ogromne koristi upravo zbog našeg nepoznavanja starih pisanih spomenika i njegovih jezičkih izvora uopšte.

Zbog toga je moj pokojni profesor Henrik Barić od prvih dana našeg poznanstva insistirao na tome da se prihvatim ispitivanja govora male oaze Arbanasa kod Zadra.

Za mene je pravo zadovoljstvo da se uz neizmernu zahvalnost setim svoga učitelja Henrika Barića koji mi je u toku ovoga rada savetima nesebično pružio pomoć.

Za vreme ispitivanja arbneškog govora pored Zadra, u dva maha, uživao sam od strane Arbneša nepoštednu pomoć i pažnju. Oni su se utrkivali ko će mi više jezičke građe pružiti. Mogu da tvrdim da je veliki broj Arbneša učestvovao u davanju mi materijala o svome jeziku i usmenoj tradiciji uopšte.

Čini mi osobito zadovoljstvo što mogu na ovom mestu da se posebno zahvalim prosvetnim veteranima Josipu Vladoviću-Relji i kolegi mu Budimiru Peroviću zvanom Miroa i Kikices na njihovoj predusretljivosti i nesebičnom zalaganju da dođem do pouzdanih izvestilaca. Ova dvojica nisu žalila truda da mi u svakoj prilici svojim odličnim poznavanjem svoga maternjeg govora pomognu da prikupljenu jezičku građu na mestu proverim.

Mnogobrojnim izvestiocima u Briski i Šestanima srdačno zahvaljujem što su mi za vreme ispitivanja u Crnogorskoj Krajini — postojbini Zadarskih Arbneša, stalno izlazili ususret pružanjem podataka i materijala o svome maternjem jeziku.

Premda ovde nije mesto, ali ja se negde moram javno zahvaliti referentima-članovima komisije u sastavu dr Karela Oštira, prof. Ljubljanske univerze, dr Milana Budimira, prof. Beogradskog univerziteta, dr Milivoja Pavlovića, prof. Novosadskog univerziteta i Gliše Elezovića dopisnog člana Srpske akademije nauka i umetnosti u Beogradu, pred kojom sam branio doktorsku disertaciju, koju sada objavljuje Naučno društvo Narodne Republike Bosne i Hercegovine, — što su se, u vreme kada je pitanje izbora komisije za ocenjivanje ovoga rada došlo u tešku krizu, prihvatili da obave važan posao njegovog pregleda i uspešnog okončanja.

Autor

PREGLED ARBANASKE DIJALEKTOLOGIJE

Govor Arbanasa u Grčkoj

1. U petoj svesci svojih *Albanesische Studien Meyer* je objavio preko osamdeset Ezopovih priča, koje je preveo na arbanaski neki Arbanas sa Porosa; tako i desetak kratkih narodnih pripovedaka, neke odlomke iz Jevanđelja i nekoliko narodnih lirskih pesama sa Porosa, Hidre i iz Atine. Arbanas Kupitoris preveo je na govor Arbanasa sa Hidre nekoliko priča, koje je sakupio Hahn i De Rada; upor: Meyer, Alb. Stud., II.

Kad je reč o jezičnoj građi govora Arbanasa u Grčkoj, onda se mora imati u vidu činjenica da nju nije sakupljao jedan čovek, već je u tome poslu učestvovalo nekoliko ljudi. Reinholdova zbirka je Majeru posle smrti vlasnika njenog stavljena na raspoloženje i dobro je iskorišćena.

Majer se koristio i glosarom (na žalost, u fragmentu) nekog lekara, po imenu Nerustos Beja iz Ramleje kod Aleksandrije, koji je posle vlasnikove smrti stavila Majeru na raspoloženje pokojnikova žena.

U Majerovoj jezičnoj građi ima i materijala iz zbirke pesama *Bleta Shqiptare* Arbanasa Thimi Mitku. Onda ima jezičnog materijala koji je Majer sakupio po raznim mestima naseljenim Arbanasima po Grčkoj.

2. Sa fonetske i morfološke strane govor Arbanasa u Grčkoj je veoma arhaičan: u njemu su sačuvani oblici koji su iz drugih toskijskih i gegijskih govora već davno iščezli. Da navedemo značajne konsonantske grupe, veoma važne za istoriju arbanaskog jezika; to su *kl*, *gl*, *lg* i *ng*. Ako se izuzmu neki od govora Arbanasa u Italiji i Besarabiji, pomenuta pojava je u svim ostalim, i toskijskim, i gegijskim, poodavno nestala: *bila*; tosk. i geg. *bija*; *gluha*: tosk. i geg. *đuha*, *giuha*, na Kosovu *guha*; *kliša* > *kiša* > *kiša*; *klañ* > *kañ*; *kian*. Diftong *uo*, koji se smatra arhaičnim u govoru Arbanasa u Grčkoj, sveden je na *ua*. Mestimično se među Arbanasima u Italiji čuje i prvobitni stupanj *uo*. Među gegijskim govorima, ako se izuzme govor Arbanasa Crnogorske Krajine, delimično i govor Arbanasa kod Zadra, — pomenuti diftong je sveden na *ua*, *ue*, sa mestimičnom redukcijom palatalnog vokala *e*.

3. Vokal *ü* ovde se izgovara *i*: *të dü* > *të di*; *nde mes te tire* (= *türe*); *ndrišem* (= *ndrišem*); *frihem* mesto *frühem*; upor. za govor

u Ardirokastru, Visaret e Kombit, III, 48--49; za mirditski, knjiga IV, strana 241.

Majer zajedno sa Rajnholdom, naravno, čuje tri vrste glasa *l*, a Vajgandu, (Gustaw Weigand) tri decenije kasnije, nije pošlo za rukom da razlikuje—tri tipa glasa *l*, već samo dva, koliko ih je inače u arbanaskom jeziku.

O govoru Arbanasa u Grčkoj napisao je nešto više od tri decenije kasnije nemački naučnik Gustaw Weigand posebnu monografiju pod naslovom *Das Albanische in Attika*, *Balkan-Archiv*, II, 1926, str. 167-220.

Monografija sadrži teksta od 169. do 196. str.; od 197. do 203. str. autor raspravlja o podeli glagola i o njihovoj konjugaciji; na svega dve stranice raspravlja on o dijalekatskim crtama pomenutog govora; i najzad je, od 206. do 220. str., *Glosar*.

Weigand je uspeo da na neki način dođe do beležaka Rajnholdovih iz perioda njegova bavljenja u Grčkoj 1855.—1857.); upor.: *Balkan-Archiv*, II (1926.), str. 167.. Autor gore navedene monografije imao je srećnu priliku da se upozna sa pripadnikom *British School of Archaeology* u Atini, koji je na Atici proveo devet godina, za to vreme prikupio prilično jezične građe o govoru Arbanasa na Koropiju, južno od Atine, i sav materijal stavio na raspoloženje Vajgandu.

Ja bih i ovde postavio pitanje verodostojnosti i pouzdanosti zabeleženog materijala, kad se zna da su ga prikupili drugi, a ne autor pomenute monografije. Ja bih ovakav način rada u pisanju dijalekatskih monografija nazvao veoma smelim, ali i rizičnim poduhvatom.

Sve u svemu, mi još uvek nemamo dobru monografiju o dijalektu Arbanasa u Grčkoj. Mislím da bi se ona mogla napisati na osnovu već prikupljene jezične građe, no pri tome treba imati u vidu da bi takva monografija, možda, bila netačna zbog mogućnosti daljeg fonetskog, morfološkog i drugog razvoja pomenutog dijalekta. Za vreme poslednjeg rata i posle njega arbanasko je stanovništvo tamo osetno razređeno, proterivano, možda i nasilno odnarođivano¹.

Jezik onog malobrojnog stanovništva koje je tamo preživelo surove postupke policije mora da je pretrpeo ogromne izmene, i ja često sumnjam da on, ako nije potpuno helenizovan, svojim crtama danas, predstavlja interesantnu metu koja bi mogla da izazove radoznalost naučnika. On bi ipak bio važan sa stanovišta proučavanja dijahronije arbanaskog jezika, i on će sem u proučavanju istorije toga jezika svakako imati u vidu, jer, kako se već zna, ima vrlo arhaičnih crta. A bez takve prethodne radnje u ispitivanju svih dijalekata i poddijalekata arbanaskog jezika u Albaniji i van nje nema govora da se može preduzeti ma kakav posao u pravcu davanja iole ozbiljnijeg priručnika istorijske gramatike arbanaskog jezika. Prirodno je da su za taj posao potrebni i drugi

1) *Actes agressifs du gouvernement monarcho-fasciste gres contre L'Albanie*, 1947.

uslovi, kao što je, npr., obezbeđenje jezičkih monografija klasika arbanaskog pisma — Buzuka, Budija, Bardija, Bogdanija, sa gegijske i ostalih, sa toskijske strane. Tek onda će se moći pomišljati na izradu istorijske gramatike arbanaskog jezika.

4. Pode li se na sever, prema Albaniji, onda se nailazi na Čamuriju, koja je, bar u vreme Turaka, bila naseljena samim Arbanasima. O tom dijalektu imamo izvrsnu monografiju, koju je napisao poznati indoevropista i albanolog, kopenhagenski naučnik Holger Pedersen: *Albanesische Texte mit Glossar*, Leipzig, 1895.. Pedersen je 1893. imao sreću da boravi na Krfu punih šest meseci. Poznato je da je, bar onda, na Krfu živelo prilično Arbanasa, od kojih je on prikupio podosta jezičke građe. Kratko vreme boravio je u selima *Mursi* kod Konispolja i *Lëkursi* kod Sarande, u cilju proveravanja zabeleženog materijala.

Od trideset i pet, koliko je Pedersen zabeležio, u svoju monografiju uneo je svega dvanaest priča, zatim — nekoliko zagonetki i nekoliko narodnih pesama itd. Drugi deo ove monografije čini glosar, od 105.—107. stranice.

Nama je poznato da arbanaska dijalektologija nema dobrih monografija. Usputna beleženja jezičkog materijala, sa kratkim napomenama o crtama dotičnih govora arbanaskog jezika, koja se susreću kod pojedinih albanologa: Vajganda, Lambertza i drugih, — ne mogu se uporediti sa potpunim i modernim monografijama italijanske, pa i južno-slovenske dijalektologije. U ondašnjem stanju poznavanja arbanaskog jezika, izgleda da je najvažniji i najhitniji posao naučnika bio da na osnovu oskudnih izvora vrše uporedna izučavanja jezika, pa se, stoga, malo pažnje poklanjalo filološkim problemima arbanaskog jezika i njegove dijalektologije.

5. Monografija Holgera Pedersena predstavlja, po mišljenju albanologa, veliki preokret u studijama arbanaske dijalektologije, kao što on, uostalom, uvodi nov metod u izučavanje arbanaskog jezika uopšte. U svom kratkom, ali zbijenom predgovoru Pedersen je uspeo da pomene najvažnije fonetske i morfološke crte čamurijskog govora.

Da navedemo neke od osnovnih crta pomenutog govora Arbanasa u Čamuriji:

Labijalno *ü* u tom je govoru supstituisano palatalnim *i*, *atire*, *tire* prema *atüre*, *türe*; *ki* prema *kü*; *eđe te mbit* prema *mbüt*; *te me hañe sîn* prema *sün*; *baba it* prema *üt*; *tij* prema *tijj*; *pil* prema *pül*, od lat. *padülem*. U ovom dijalektu umesto *ü* često nahodimo labijalno *u*, npr. *küre*, *dalandüşe*, *sküre* prema *küre*, *dalandüşe*, *sküre*. Ja ne mogu sporiti da, u osnovi, nema primera prelaza *ü* u *u*, u nekom od arbanaskih dijalekata, no s druge strane, dobar broj primera za koje se smatra da ulaze u pomenutu kategoriju reči sa prelazom *ü* u *u*, bar po našem

mišljenju, u stvari nije proizvod nekakve promene vokala, već je to u tim slučajevima prvobitni vokal, koji je u izvesnim arbanaskim govorima promenjen u *ü*. To će nam najjasnije pokazati etimološka analiza takvih reči. Uzemo li na primer, *küre*, onda ćemo, kako pokazuju rečnici (a znam to iz ličnog poznavanja stvari), videti da u njemu, kao i u većini arbanaskih, toskijskih i jednog dela gegijskih govora, stoji *küre*, a ne *küre*. U arbanaskom govoru Crnogorske Krajine, kao i arbaneskom govoru, kod pomenute reči nalazimo *u*, a ne *ü*; prema tome, verovatno je da će *u*, a ne *ü* u toj reči biti iskonsko. Poreklo reči nije poznato, ali ogromna većina dijalekata govori u prilog *u* kao starijeg glasa u toj reči. To potvrđuju i vrlo arhaični govori arbanaskog jezika, kao dijalekat permetskih Toska i okoline (upor.: Auguste Dozon, *Manuel de la langue chkipe ou albanaise*, Paris, 1879.), — dijalekat koji je, po našem mišljenju, najčistiji toskijski govor. U Dozonovom rečniku (str. 41.), stoji jasno: *kurate*. Neko bi mogao postaviti pitanje nije li ovo jedan od brojnih slučajeva delabijalizacije u toskijskim govorima, ne treba li, možda, naš slučaj prelaza labijalnoga *ü* u *u* smatrati jednom od čestih pojava delabijalizacije u toskijskim govorima. Ja mislim, o čemu je i napred bilo reči, da se u našem slučaju ne radi o pomenutoj pojavi. Prisustvo glasa *u*, a ne *ü*, u najarhaičnijim toskijskim i gegijskim govorima, ukazuje jasno na postojanje prvobitnog vokala *u* ne *ü*, u toj reči.

Pedersen je u svom predgovoru, raspravljajući o vokalima u čamurijskom govoru, izričito istakao da je skupina *en* + konsonant u arbanaskom jeziku dvojako zastupljena: *in*, *en*; *keňg*, *king*; *ište*, *ešte* od *ensti* (vidi Majer:, *Alb. stud.*, III, str. 85., *gemb*; u govoru Arbanasa u Grčkoj — *glimb*); *miš* (meso), ali *peš* (kamičak) od indoev. **pēns*, staroind. *pānsu-s*, avest. *pasnu*, starosl. *pēsəkə*; upor. Pedersen, *IF*, V, 47. Prikazujući u svojoj podužoj kritici monografiju² Holgera Pedersena o čamurijskom dijalektu, Pekmezi se (Jagićev Archiv, XXI, str. 220.) ne slaže sa učenjem kopenhagenskog albanologa da je arbanaska zamena indoevropskog vokala *e* i konsonantske grupe *ns-en*, odnosno *in*, već i *en*, i za svoje tvrđenje navodi nekoliko primera u kojima je *en* odista skorašnja pojava: tosk. *kuvent* (kod Majera *kuvent*); *vende* (kod Kavaljotija, Rajnholda sa *e*, kod Majera, Pedersena *vende*); *ndeñ* (Mitko sa *e*, Majer sa *ε*); *tremp* (Kavalj., Mitko sa *ε*, Majer sa *e*); *ćen* (kod Kavaljota, Rajnholda sa *e*, kod Majera sa *ε* i *e*); *zemere* kod Kavaljotija sa *e*, Rajnholda, Majera, Mitka sa *ε* i d.). Za govor svoga rodnoga mesta Pekmezi tvrdi da je *en* u tim i sličnim rečima dominantniji oblik (Pekmezi, O. C. 220.).

Iskreno priznajem da Pekmezijevu misao nisam do kraja shvatio: da li je svojom napomenom hteo da pokaže da je i *en* arbanska za-

2) *Archiv für slavische Philologie*, XXI (1899.), str. 213.—224.

mena indoev. *en + kons.*, ili je, možda, mislio na činjenicu da se u pojedinim toskijskim govorima danas susreću i primeri poluvokala ϵ oslobođenog od redukcije. Ja mislim da nije potrebno gubiti vremena oko dokazivanja da su navedeni primeri bez redukcije skorašnji. Dovoljno je uzeti jedan ili dva od onih primera čije je ϵ etimološki nužno, kao što je *pε-ri*, geg. *pē-ni*, pa da čoveku bude jasno da je ϵ , tokom razvoja arbanaskih dijalekata, prešlo u puni oralni vokal *e*. Dovoljno je baciti jedan pogled na toskijske govore pa da se čovek uveri da se danas u njima susreću primeri kako sa muklim ϵ tako i sa *e*, koje je izgubilo svoju muklost, kao što, uostalom, i kod gegijskih govora nahodimo denazalizaciju vokala u pomenutim rečima: *pē-ni* > *pē-ni*; *frē-ni*, ali i *frē-ni*, od lat. *panus*, *frenum*. Prema tome, ako bi takve reči, sa nužnim etimološkim ϵ u govoru Pekmezijevog rodnog mesta, danas uglavnom bile sa čistim oralnim *e*, ne znači da je to *e* u njima davnija. Oslobođanje poluvokala od redukcije kod Toska i denazalizacija kod Gega — jedna je od čestih pojava, ja bih rekao, živa tendencija arbanaskog jezika uopšte.

Kod Pekmezija ima često nedorečenih, bolje rečeno, nedovoljno formulisanih napomena. Na jednom mestu on s pravom tvrdi da toskijskom muklom ϵ u gegijskom odgovara nazalno *e*, pa ide i dalje i donosi primer iz debarskog govora kojima bi trebalo da potvrdi svoje mišljenje da pomenutom toskijskom muklom ϵ odgovara i *o* (tosk. *tēnde*, debar. *tōnde*), na osnovu čega izvodi zaključak da toskijskom ϵ u gegijskom odgovaraju *e*, *o*. Meni je savršeno jasno šta je Pekmezi time hteo reći, samo je misao trebalo objasniti. Evo u čemu je stvar. Toskijskom muklom ϵ u gegijskom odgovara nazalno *e* i nazalno \tilde{a} , no kako kod dugih vokala (makar bili oni i nazalni) dobrog dela gegijskih govora prevladava tendencija labijalizovanog *a*, Pekmezija je, po svemu sudeći, zavela upravo ta dijalekatska tendencija pojedinih govora arbanaskog jezika. Toskijskom ϵ u gegijskom dijalektu je, u početku, odgovaralo jedino nazalno *e*, \tilde{a} ; varijacija koju Pekmezi navodi zasigurno je skorašnja. Ja time ne mislim da osporavam primere koje je Pekmezi naveo za arbanaski govor Debra, odnosno da sumnjam u njih, samo hoću da podsetim na okolnost da je to *o* proizašlo iz nazalnog *a* i da je ono, prema tome, recentna dijalekatska crta. Uostalom, ona obuhvata mnogo širu oblast, naime, ona je rasprostranjena i u arbanaskom govoru Kosova i Metohije; upor.; Barićev *Arhiv*, knj. I, sv. 1.—2., str. 54.—66.; onda Jokl, *Vuks albanische Liedersammlung*, str. 43., 45., 46.; Kujundžić, *Arnausko-srpski rečnik*, str. 79.—138.; *Kangë popullore shqiptare të Kosovë-Metohis*; Lambretz, *Bericht ueber meine linguistischen Studien in Albanien von Mitte Mai bis Ende August 1916*. u *Anzeiger der königlichen Akademie der Wissenschaften in Wien*, ph. hist. Klasse,

1916.; Nr. XX; str. 122.—146.; F. Fishta, *Hylli i Dritës*, XIV, 9.. 1938, str. 169.; St. Mladenov, *Balkan-Archiv*, I, str. 48., 55., 57., 60.; Elezović, *Arhiv*, II, str. 243., 244.; Skok, *Lingvistička proučavanja*, str. 215.; Pekmezi, *Grammatik der albanesischen Sprache*, str. 6., paragr. 8.

6. Što se konsonantizma tiče, Pedersen se naročito zadržao na objašnjenju tipova glasa *l* u govoru koji je opisao, razmatrajući ga u arbanaskim govorima u celini. On je u čamurijskom govoru našao dva tipa glasa: debelo *l* i meko *l* (on ga je beležio sa *l*). Glasu *l* Pedersen je posvetio posebnu studiju, *Die L-Laute Albanesischen*, KZ, XXXIII, 235.—251.. Tamo je on pokazao da u arbanaskom, po poreklu, ima tri glasa *l*. Ovde treba voditi računa da meko *l* potiče iz dva različna izvora. Pekmezi mu zamera što je on tvrdio da u arbanaskom jeziku, po svemu sudeći, ima dva tipa glasa *l*, dok se on nepoštedno zalagao za trojakost glasa *l*; upor. *Archiv für slavische Philologie*, XXI, 218.—220.

7. U Čamurijskom govoru su sačuvane konsonantske grupe *kl*, *gl*; izgleda da je tu najsevernija tačka toskijskih govora u kojima nahodimo primere sa očuvanim grupama *ɶ*; severnije od te tačke već imamo palatalizaciju njihovu: *gluha*, *gluni*, *klañ*, *kluai* *glate* > *ġuha*, *ġuni*, *kañ*, *kuañ*, *gate* itd.

Za gegijske govore do XVII veka imamo dokumenata kojima se potvrđuje čuvanje pomenutih suglasničkih skupina. Za XVI vek njihovo postojanje potvrđuje arbanaski pisac Buzuku (1555.). Za XVII, njihovo prisustvo u mirditskom govoru pokazuju izvesni toponomastički objekti: *Santa Crux ad flumen Glomisichia* (1638.).

8. Ovaj govor konsonante *k*, *g*, pretvara u *j* ispred *t*, *n*, *m*; *mijte* (= *miġte*) — *prijatelji*; *fijte*, (= *fiġte*) — *smokve*; *plejte* (= *pleġte*) — *starci*; *zojte* (= *zoġte*, *zokte*) — *pilići*; *vdijne* (= *vdikne*) — *umreše*; u *perpojne* (= *u perpoġne*) — *susreše se*; *mijte* (= *miġte*) — *gosti*, *prijatelji*; Pedersen, *Albanesische Texte*, str. 7.. Ova fonetska pojava je poznata i drugim arbanaskim govorima: *zojte* nahodimo i kod Buzuka; upor. *Antologji e letërsis shqipe*, Prishtinë, 1954., str. 22., 24., a to susrećemo i u današnjim arbanaskim govorima.

9. Ni *Glosaru* nema se šta prigovoriti; u njemu je naročito zastupljena frazeologija, za koju se kaže da je duša jednog glosara, odnosno jednog rečnika. U njemu je Pedersen, tu i tamo, objašnjenju reči pristupio istorijski, tj. davao je poreklo njihovo. Tako, na pr., za objašnjenje reči *kuġe*, Pedersen polazi od starijeg oblika *kurene*, *kurne*, odakle je nastao današnji oblik *kuġe*, *kuġ*; Pedersen, o. c. 145..

3) Prelazeći označenu granicu, pomenuta konsonantska grupa čuje se tu i tamo kod Korče (Darđa, Sinica; upor.: E. Çabej, *Buletin për shkencat shoqërore*, 1955./2.. str. 96.).

10. Kvantitet vokala Pedersen nije beležio, zasigurno zbog toga jer on, u toskijskom dijalektu, ne predstavlja problem; taj dijalekat ima kratku i srednju dužinu, to ne znači da su velike dužine potpuno nestale u toskijskim govorima, jer ih vidimo jasno u spisima Italo-Arbanasa Matrange; on ih je obeležavao udvostručavanjem vokala, kao što je to, izgleda, bio običaj i kod drugih arbanaskih pisaca njegova doba: Buzuka, Budija, Bardija i Bogdanija.

Pedersen⁴ je osetio u ovom govoru čamurijskih Arbanasa interesantnu fonetsku crtu, naime labilno *n*, odnosno *r*; upor. Pedersen, o. c., str. 8.—9., i Pekmezi, *Grammatik der albanesischen Sprache*, paragr. 13. H. Barić *Lingvističke studije*, str. 45.. Na osnovu te crte arbanaskog jezika, prvo Jokl, pa onda Barić pokazali su da je od starog oblika *Barbanna* nastao današnji naziv *Buene*, *Bune*. Srpskohrvatski oblik *Bojana*, kako su to pokazali Jokl i Barić, treba da je nastao od arbanaskog *Bauana*; upor. Jokl, *Indogermanische Forschungen*, 49., 50.; Barić, *Slavistična revija*, str. 356.—359., i *Lingvističke studije*, str., 45..

Ako bi smo hteli dati ocenu Pedersenove monografije čamurijskog govora, onda se mora priznati da je to dosada najbolji rad u arbanaskoj dijalektologiji. Toliko je tu obilje jezičke građe da u njoj, ako bi neko hteo da zade dublje u proučavanje toga govora, ima neiscrpan izvor materijala. Ja mislim da je u njoj prikupljen na najverniji način jezički materijal o tome govoru, o kome nahodimo nešto malo jezičke građe i u *Visaret e Kombit*, sv. IV, koja se mora upotrebljavati s velikom oprežnošću, zbog svoje nepouzdanosti.

11. O govoru Permeta i okoline pre više od sedamdeset godina prikupio je ondašnji francuski konzul u Janini (*Auguste Dozon*), podosta jezičke građe i objavio u delu *Manuel de la langue chkipe ou albanaise*, Paris, 1879. Delo sadrži dvadeset i četiri priče, narodnih pesama; dobar deo prostora posvećen je gramatici, od 177.—336. stranice; treći deo pomenutog dela čini rečnik (1.—104.).

12. Ako bi smo hteli napraviti jednu paralelu između jezika čamurijskih Arbanasa i jezika Arbanasa na jugu Albanije, tj. Permeta i drugih okolnih krajeva, — onda bi nam odmah palo u oči da je ovaj poslednji, tj. jezik Permeta, u odnosu na arhaične crte čamurijskog govora u mnogome evoluirao, tako da u njemu danas nema više konsonantskih grupa *kl*, *gl*, već nahodimo njihovu asimilaciju: *k̄*, *ḡ*, npr. — i *ḡate* mesto čamurijskog i *glate*; *ḡuri* (koleno) mesto čam. *gluri*: *ḡuha* mesto čam. *gluha* (jezik). U ovom poslednjem slučaju je izvršeno i jotovanje onog tipa *l* koje je u čamurijskom i danas ostalo netaknuto: *goja* mesto čam. *gola*; *bija* mesto čam. *bila*.

4) Holger Pedersen, *Albanesische Texte mit Glossar*, str. 8.—9.

13. Umesto palatalnog *i*, dijalekat Permeta sa okolinom ima izvorno labijalno *ü*, npr.: *küü*, a ne *ki*; *mbül*, a ne *mbil*; *mbiüt*, a ne *mbit*.

14. Po mome mišljenju, ovo je najčistiji narodni toskijski govor, koji se, možda, ni po čemu ne razlikuje od književnog jezika Toska. Moglo bi se reći da se današnji toskijski književni jezik sve više udaljava od preterane upotrebe muklog poluvokala ϵ , kojim je prenatrpan govor permetskih Arbanasa (bar tako je bilo krajem devetnaestog veka). Do duše, i današnji književni jezik Toska, — koji se, uzgred budi rečeno, forsira i kao službeni državni jezik, polako se oslobađa preterane upotrebe muklog ϵ , ne samo na kraju reči, tj. tamo gde je ono neakcentovano, već se ono u većini slučajeva piše, često i izgovara, i pod akcentom kao oralno *e*, kao na primer u rečima *vent* — *vendi*, *kuvent* — *kuvendi*, koje se danas obično pišu: *vent* — *vendi*, *kuvent* — *kuvendi*; tako i: *pe* — *peri* — danas *pe* — *peri*. U tom smeru je i grafija gegijskog izmenjena; ni tamo se više ne pišu znakovi za nazalnost.

15. Vokalizam ovde ne predstavlja nikakav problem, tj. u njegovoj evoluciji nema bitnih novina, kao, uostalom, ni u svim toskijskim govorima, koji su u odnosu na gegijske, čija je fonetska i morfološka struktura za relativno kratko vreme osetno izmenjena, — u većini slučajeva veoma konzervativni. S obzirom na tu činjenicu mi se na tome nećemo zadržavati.

16. Kad je reč o konsonantima, napomenučeno da je Dozon, koji kao da ne veruje u postojanje evropskog, odnosno srednjeg tipa glasa *l*, u ovom govoru osetio dva tipa glasa *l*, upor. Dozon, o. c., str. 181. Međutim, i sam on priznaje da nije siguran da taj glas apsolutno ne postoji. Razlog tome treba tražiti, kako i sam priznaje, u činjenici da je on suviše teško razlikovao tipove toga glasa, zbog čega je za vreme beleženja bio prinuđen da se za kvalitet glasa *l* obraća svome informatoru kadgod je ovaj trebalo napisati. Dozon priznaje da nije mogao razlikovati ni glasove *r*, \bar{r} ; Dozon, o. c., str. 181.

17. Kad je reč o vokalima uopšte, onda je vredno naglasiti da je oslobođenje od muklosti u izvesnim slušajevima — pojava sa kojom se u ovom dijalektu mora računati, a to znači da su reči koje u čamurijskom govoru imaju muklo ϵ u dijalektu permetskih Arbanasa oslobođene muklosti. Kao potvrdu za ovo navešću nekoliko primera: *ken*, čam. *ken*, skad. *cen*, jušnogeg. *ken*, od lat. *canis*; pored *e* *ema* ima i *e* *ema*, *emere-i*; kod Majera *emen*, čam. *emer*; permet.: *ndeñ*, aor *ndeita*, pored *ndeñta*, *ndeña*, čam. *ndeñ*, *ndejm*, *ndeñti* (Pedersen o. c., 57 b); perm. *ñeri*, *ñera*, čam. *ñeri*, *ñera*, međutim, dat. *ñeit*; *j a dane ñeit zabittit* (str. 89.a) *ñeit kruškarit* (89.b); *ñeit ćifutit* (27.b); *ñe vajz e ñeit mbrettit*. Iz navedenih primera jedno se vidi jasno: da je oslobođenje

vokala od muklosti u permetskom i čamurijskom govoru — skorašnja pojava, na što ukazuje i primer *ñeit*, itd.

Ja sam se na tim primerima, odnosno na pojavi muklosti i njenog gubljenja, zadržao malo duže, jer sam smatrao da je rečena pojava od neobične važnosti za objašnjavanje nazalnosti gegijskih govora, koja je, uostalom jedna od veoma zamršenih poglavlja istorijske gramatike arbanaskog jezika. Osvetljavanje te pojave neće, prirodno, biti moguće samo na osnovu dijalektskih varijanata, već će se neminovno morati uzeti u obzir i poreklo svakog slučaja redukovanih vokala toskijskih, s jedne, i nazalnosti gegijskih govora, s druge strane. Samo će ovakav način proučavanja toga pitanja moći dati sigurne rezultate.

18. Za ostalo područje toskijskog dijalekta⁵ nemamo ni pouzdane grade niti monografija. Ne bih umeo reći da li bi se čovek mogao oslanjati, i u kojoj meri, na dela Naima i Sami Frašerija kad bi, na osnovu njihovih spisa, hteo napisati jezičku monografiju o govoru njihovog rodnog mesta.

Iz toga doba su i prevodi Elbasanca Kristoforidija, no kako su njegovi prevodi Svetog pisma imali praktičan karakter i kako se on zalagao za uobličavanje jednog književnog jezika za sve Gege, objedinjavanjem svih gegijskih govora, prirodno je da jezik njegovih prevoda neće biti čist elbasanski govor, već neka mešavina u cilju kompromisnog rešenja toga pitanja.

U našem prikazu arbanaske dijalektologije mislimo ovim da završimo pregled toskijskih govora čiji predstavnici žive unutar državnih granica Albanije i da sada nastavimo — prikazivanjem toskijskih govora u emigraciji, pošto smo one u Albaniji, nadamo se, uglavnom prikazali.

19. Ja bih ispitivanje emigrantskih toskijskih govora počeo govorom ukrajinskih Arbanasa.

Istorijski podaci o napuštanju njihove domovine veoma su bleđi i oskudni. Kaže se da su Arbanasi iz istočnih krajeva Albanije počeli veoma rano napuštati svoju rodnu grudu i tražiti utočište u hrišćanskim zemljama Bugarske, Rumunije, Rusije — počevši od petnaestog pa sve do devetnaestog veka; upor.: D. Jaranov, *Preselničesko dviženie na Bǎlgari ot Makedonia i Albania, kǎm istočnite bǎlgarski zemii prez XV do XIX vek, Makedonski pregled*, god. VII, sv. 1. (1931.), str. 63.—118.

Smatra se da su Arbanasi iz Korče, Ohrida, Elbasana, Čermenike, Golobrda, Debra i Mata, u početku petnaestoga veka, odlazili u Makedoniju, Trakiju, Dobrudžu na sezonske radove, pa su se po svršetku tih poslova, na jesen, vraćali svojim kućama; upor.: Pierre Belon du

5) Naučni institut u Tirani, posle rata, poduzeo je ispitivanje i proučavanje arbanaskih govora unutar državnih granica Albanije, *Buletin për shkencat shoqërore*, 1955./2., str. 210.

Mans *Les observations*, — Paris 1555., *Buletin për Shkencat shoqërore*, Tirana, 1955/II, str. 164.; Arbanasi su kao „argati“ odlazili svuda po turskoj imperiji i nije čudo ako su se neki zadržavali tamo i više, a možda se i nastanjivali tamo.

Ukrajinski Arbanasi, pre nego su se nastanili u Rusiji, obitavali su, po svojoj prilici, i živeli u severnoj Bugarskoj, kod Varne. Počeli su napuštati Bugarsku posle rusko-turskih ratova (1806—1812, 1828—1829) i kako bi izbegli tursku odmazdu, bežali dalje na sever, u Besarabiju. Posle krimskog rata ti Arbanasi su išli dalje prema severu, u Rusiju, u Ukrajinu, i tamo se nastanili osnovavši mala naselja, gde se i dandanas nalaze.

Akademik Deržavin posetio je 1925. godine ukrajinske Arbanase, pa je rezultate svoga ispitivanja objavio u Miletićevom *Sborniku*, 1933, str. 504—512; i kasnije, 1948, Deržavin se na njih osvrnuo u časopisu *Sovetskaja Emografija*, br. 3. člankom *Arbanasi kod Prijaovna u Sovjetskoj Republici Ukrajini*. (Na žalost, meni su navedene studije bile nepristupačne; citirao sam ih po Tagliaviniju, *Le terre albanesi redente*, I, Kossovo, str. 7; i po časopisu *Buletin për shkencat shoqërore*, 1955/2, iz kratke studije *Material gjuhësor nga Kolonitë shqiptare të Ukrainës*, str. 163—180). Autor pomenute kratke studije, *Islami*, zajedno sa etnografom J. V. Ivanovnom, posetio je 1949. godine arbanasko naselje u Ukrajini i tom prilikom prikupio nešto jezične građe, koja je, u svakom slučaju, dobrodošla ispitivačima arbanaske dijalektologije*.

20. Navešćemo osnovne crte dijalekta ukrajinskih Arbanasa:

1) Čuvanje konsonantskih skupina *kl*, *gl*; *klumëšt*, *klañ*, *kliše*, *gliš*, *glu*, *glate*, *glim*, kao i: *val*, *femile*, *gole*, *bile*. Ove skupine danas se čuvaju u čamurijskom dijalektu, u nekim italo-arbanaskim govorima, sporadično i u govoru Arbanasa kod Korče (Darđa i Sinica).

Kad se ovo ima u vidu, onda je tačno Islamijevo mišljenje da su današnji ukrajinski Arbanasi poreklom iz okoline Korče, — o. c., str. 165, — a svoj su zavičaj, po njegovom tvrdjenju, napustili krajem šesnaestog, odnosno početkom sedamnaestog veka.

2. Monoftongizacija diftonga *ua*, *ie*, *üe* u *u*, *i*, *ü*, kao, npr. *du* mesto *dua* (hoću); *muj* mesto *muaj* (mesec u značenju vremena); *dur* mesto *duar*; *gru* mesto *grua*; *dil*, *mil*, *krü*, *dür*, *püs* mesto *diel*, *miel*, *krüe*, *düer*, *pües*. Monoftongizacija je izvršena i tamo gde je diftong sveden na *ie*, npr. *viher* mesto *vjeher*; *đite* mesto *đjete*; *tire* mesto *tjere*. Ja mislim da je ova monoftongizacija izvršena u novoj otadžbini i da ona nema ničeg zajedničkog sa odnosnom pojavom u italo-arbanaskim govorima,

* U zborniku Ученые записки институтъ славяноведения, том XIII 1956, str. 254—287, nešto dijalekatskog materijala o arbanaskom govoru u Ukrajini, donosi N. V. Kotova.

hoću da kažem, da su one nastale nezavisno jedna od druge; upor.: M. Lambertz, *Italo-albanesische Dialektstudien*, KZ, 51, 53.

3) Upotreba admirativa za označavanje radnje u prošlosti, npr.: *paska ñe djañe; rojtkan prost, nuk paskan buke te hañe, i ðenka babo eðe dü kopejka djalit te veje te blere buke te hañe. Djali vatka i bleka ne djarp*; upor.: *B. shk. shoq*; 1955/2, str. 169.

4) Dijalekat je u osnovi toskijski, sa neznatnim oblicima gegijskog.

5) Nestabilnost početnog labijalnog *v*, kao u rečima: *kur t' eje = te veje; t'emε = te veme; do t'inε = do te vine; ocker = vocker*.

6) Upotreba arhaičnijih oblika: *japene, püsen kositen, me ðemben* umesto današnjih: *japin, püesin, kositin, me ðembin*. Prvi su oblici stariji jer ih susrećemo i kod starijih pisaca arbanaskog pisma.

21. Islami navodi nekoliko „gegijskih“ crta u govoru ukrajinskih Arbanasa, kao što je upotreba reči *küš* (što je, po autoru pomenutog osvrta u *B. Shk. Shoq.*, — karakteristika elbasanskog govora i govora okoline Korče-Vitkućija, Gore, Oparija, onda *mšesa, špija, djarp, jet = mbet* itd., i to je dovoljno ubedljivo za njega da ubikaciju postojbine tih Arbanasa traži u prelaznoj zoni između toskijskog i gegijskog dijalekta, otprilike u kraju između Polisa, kod Elbasana, i Podgradeca, kod Ohridskog jezera. Potvrdu za svoje mišljenje Islami nalazi u govoru ukrajinskih Arbanasa, gde je uglavnom izvršeno redukovanje diftonga, što on identifikuje sa pojavama u elbasanskom govoru, u kome je monoftongizacija diftonga jedna od njegovih crta; o. c., 167. Mora se priznati da je danas (bila bi prevelika smelost) vrlo teško dati konačan sud o tome, tj. utvrditi lokalizaciju postojbine ukrajinskih Arbanasa, tim pre kad se zna da su dijalekti u Albaniji vrlo slabo ispitani; ali se, s druge strane, mora priznati i to da je, u najmanju ruku, smelost i utvrditi poreklo jednog dijalekta u emigraciji na osnovu dve-tri reči, kao što je to slučaj sa Islamijem, koji je u toskijskom govoru ukrajinskih Arbanasa „pronašao“ nekoliko gegijskih oblika.

Ja mislim da se uproščavanje diftonga u ovom govoru ima smatrati pojavom koja je izvršena u novoj otadžbini arbanaskih begunaca. Reč *küš*, kako je i sam Islami napomenuo, doneta je iz stare postojbine, i to iz okoline Korče, (o. c., 167), što znači da ona nije samo gegijska već i toskijska reč.

Mi se nećemo zadržavati na onim emigrantskim govorima arbanaskog jezika o kojima nemamo pouzdan jezički materijal, kao što je govor Arbanasa rasutih po Bugarskoj; upor.: *Jaranov, Preselničesko dviženie na Bǎlgari ot Makedonia i Albania kǎm istočnite bǎlgarski zemii*, XV-XIX vek, *Maked. pregled*, sv. VII, 1932, 63—118.

Pošto smo pretresli pitanje toskijskih arbanaskih govora u emigraciji, pa periferne dijalekte, kao i one unutar Albanije, moraćemo se po-

zabaviti i pitanjem drugog arbanaskog dijalekta — gegijskog, u Albaniji i van njenih granica, ukoliko nam to, naravno, dopuste uslovi za iole sumarniji pregled.

22. Kad se govori o razgraničavanju toskijskog i gegijskog dijalekta, onda se uglavnom uzima reka Škumbi kod Elbasana, pa se pominje i to da gegijski dijalekat prelazi tu granicu, tj. da stanovništvo s one strane pomenute reke govori nekakvim u osnovi gegijskim govorom. No, to je linija razgraničenja grubo povučena između toskijskog i gegijskog dijalekta; nju će tačno fiksirati jedino lingvistički atlas arbanaskih govora, za koji, to se mora priznati, još uvek nema potrebnih predradnji.

23. Kad se zna da je reka Škumbi kod Elbasana najjužnija tačka, onda ćemo prikazivanje gegijskih govora početi elbasanskim. Kao najstariji jezički dokumenti u elbasanskom govoru smatraju se, mislim, spisi učitelja Danijela Todrija iz XVIII veka. Neosporno je da se na pomenute spise može samo delimično oslanjati. Za XIX vek možemo se poslužiti prevodima Konstantina Krisioforidija, čiji jezik treba sa oprežnošću razmotriti, jer je on, kako smo napred napomenuli, nepouzdan izvor za proučavanje elbasanskog govora; to zbog toga što je Krisioforidi, težeći za objedinjavanjem svih govora u jedan književni jezik Gega, uzimao za nj oblike iz svih gegijskih poddijalekata. Prema tome, jezik njegovih prevoda i spisa nije ni u kom slučaju verna slika elbasanskog govora, već rezultat mešavine gegijskih govora i oblika starih gegijskih pisaca XVI i XVII veka. Ako to, međutim, nije uzajmljeno od klasika arbanaskog pisma, onda je Kristoforidi fonetski izgovor toskijskog dijalekta nakalemio na gegijski dijalekat svojih prevoda, sačuvavši mu, dakako, karakteristične crte.

24. Jedinim pouzdanim izvorom za ispitivanje elbasanskog govora treba smatrati *Vajgandovu* gramatiku *Albanesische grammatik im süd-gegischen Dialekt* (Durazzo-Elbasan, Tirana), Leipzig 1913.

Izgleda da je u srednjoj Albaniji u XVIII veku postojala čitava literatura, bilo prevodna ili originalna, pisana takozvanim elbasanskim pismom. O starini toga pisma postoje razne verzije. Po Hahn-u,⁶ pismo je tako staro da su ga upotrebljavali i preci današnjih Arbanasa. Potonja ispitivanja, naročito slovenačkog naučnika Nahtigala⁷ i arbanaskog lin-

6) G. von Hahn, *Bemerkungen über das albanesische Alphabet*: Sitzungsberichte der philos. hist. Classe der k. Akademie der Wissenschaft, Wien, Bd. V (1850.), sv. 6.—10., str. 841.

7) R. Nahtigal, *O elbasanskom pismu in pismenstvu na njem*, Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju, knj. 1., sv. 1.—2.; od istog pisca: *Die Frage einer einheitlichen Schriftsprache*, Graz, 1917.

gviste Pekmezija⁸, pokazala su da je elbasanko pismo skorašnje stilizovano grčko pismo XVIII veka. Vrlo je važno za istoriju arbanaskog pisma nastaviti proučavanja elbasanskog pisma i videti broj izdatih dela pisanih njime, — u kojoj je ono meri upotrebljavano u ondašnjoj Albaniji, i ko je izumitelj njegov. Albanski Naučni institut u Tirani⁹ vršio je posle ovog rata ispitivanja u tom pravcu, ali na žalost, nama su njegovi rezultati bili nedostupni. Rezultati budućih ispitivanja elbasanskog pisma baciće, svakako, svetlosti na istoriju arbanaskog pisma uopšte, s jedne, a spisi pisani pomenutim pismom poslužiće, zacemento, kao jezična grada za ispitivanje elbasanskog govora, s druge strane.

25. Elbasanski govor, — koji je dobar broj albanologa, stranih i domaćih, smatrao kao najpogodniji govor koji je trebalo uzeti za osnovicu književnog jezika Arbanasa, jer je — budući u centru zemlje — razumljiv i Toskima i Gegima¹⁰, — karakterišu sledeće crte:

1.) uprošćavanje diftonga [ue > u] ie > i; üe > ü; upor.: Weigand, o. c., str. 4.—5.;

2.) redukovanje krajnjeg, nenaglašenog labijalnog vokala u u e, i *bukur* > i *buker*. Slušajući razgovor rođenih Elbasanaca, čovek se ne može oteti utisku da im je svaki izgovoreni vokal nazalan, i-ako bi smo hteli tačno beležiti taj govor, onda bi, svakako, svaki vokal ispao nazalan.

26. Imam utisak da se ovaj govor u kvantitetu vokala razlikuje od drugih gegijskih govora, poglavito malisorskih, tj. u njemu kao da su skraćene dužine. To je osetio i *Vajgand*, koji kaže da neka lica u Elbasanu nisu bila u stanju da izgovaraju zatvoreno e, o, već jedino otvoreno e, o; *Vajgand*, o. c., str. 3.. Slažem se sa Vajgandovom napomenom da se palatalno e, kome prethodi palatalni konsonant, u ovom govoru izgovara kao a, *mela* < *mēle*; Weigand, o. c.

27. Muklo e nije u celosti očuvano. Na osnovu primera iz Vajgandove gramatike, može se zasigurno reći da je ono otpalo, npr.: *gōc*; *ka mār*; *pelhūr*, *te mīr*; *zotnīs*; *mīr se erde*; *geršān*, ali *geršānet*; *pāl*, ali *palet*. Iz gornjega se da zaključiti da se poluvokal ε pojavljuje u određenom obliku množine, kao, npr., *lōp*, pl. *lōpet*, čiji se poluvokal ε

8) G. Pekmezi, *Anzeiger der phil. hist. Cl. der k. Akademie der Wissensch.*, 1901., IX, str. 39.

9) O elbasanskom pismu objavljene su u poslednje vreme sledeće studije: *Anonimi i Elbasanit, shkrim i shqipes n' Elbasan në shekujt XVIII—XIX dhe Dhaskal Todhri*, od Dhim. S. Shuteriqija, u *Buletin për shk. shoq.* 1. (1949.), 33.—54., a posle njega: *Dorëshkrimi i Anonimit r' Elbasanit*, od I. Zamputija, Bishk. V, 3./4., 1951., 64.—131. Podatak je uzet iz *Bibliographie linguistique*, koja se izdaje potporom Organizacije Ujedinjenih nacija.

10) G. Weigand, *Albanesische Grammatik im südgegischen Dialekt*, Leipzig, 1913., Vorrede, str. V.

stvarno i izgovara u govoru Elbasanaca. U ostalim gegijskim govorima poluvokal ϵ je sveden na minimum, da ne kažemo da on u strogom značenju muklosti i ne postoji, a i ako je negde očuvan, izgovor mu je posve drukčiji; njegova je, dakle, artikulacija drugog tipa, što znači da se on u izgovoru posve eliminiše, ili se, oslobodavajući se muklosti, pretvara u pravo e : *mōtr* ili *motër*; *lōpn*, *lōpën*; *ditn*, *ditën*; upor., *Cimochovsk*; *Le Dialecte du Dushmani*, Poznanj 1951., str. 11. Tamo gde je on očuvan, u južnogeگیjskom se izgovara kao čisto muklo ϵ , identično toskijskom.

28. Iako Vajgand tvrdi da su u ovom dijalektu svi vokali nazalni, i to u svakoj prilici, moram priznati da se moji utisci o ovom pitanju ne poklapaju sa takvim tvrđenjem. Radi se o činjenici da je palatalni vokal e , u većini slučajeva, u ovom dijalektu denazalizovan, npr.: *geršān*, skad. *gëršān*; *teršān*, skad. *tëršān*, tosk. *teršere*; *émén*, *femén*, (tosk. *femer*, geg. *fēmén*); *zemer* (tosk. *zemer*, geg. *zēmër*); *kuvēn(d)*, kod Vajganda *Rečniku*: *kuvēnd* (tosk. *kuvent*, geg. *kuvēn(d)*). Imajući u vidu obilje nazalnih vokala naznačenih u ovom dijalektu, (vidi Vajgandov *Rečnik*) — ja se ne mogu oteti utisku da je Vajgand, možda, ponešto „prepravljao“ pa jedan broj primera sa nazalnim vokalima, možda, treba pripisati baš tom prepravljanju. Možda grešim, ali ja sam takav utisak stekao. Ja sam, na primer, gotovo ubeden da se reč *kuven(d)*, u elbasanskom govoru, za razliku od nekih gegijskih govora, ne izgovara sa nazalnim palatalom \tilde{e} , već oralnim. Slučajevi denazalizacije palatalnog e nisu retki ni u govoru krajinskih Arbanasa; ja bih rekao da se on tu potpuno podudara sa elbasankim govorom.

29. U pogledu konsonanata vredno je naglasiti da se ovaj govor od drugih gegijskih govora (izuzev govora krajinskih Arbanasa) razlikuje po mekoći glasova \acute{r} , \acute{g} , koji se u ogromnom broju gegijskih govora izgovaraju kao afrikate, $t\acute{s}$ $d\acute{z}$. Elbasanski govor je pomenutim glasovima očuvao maksimalnu mekoću, identično toskijskom izgovoru tih glasova. Ovaj se dijalekat od nekih govora, posebno malisorskih, razlikuje i po stepenu tvrdoće tvrdoga $t\acute{s}$, $d\acute{z}$; $t\acute{s}as$, $t\acute{s}ik$, $t\acute{s}up$, $d\acute{z}ami$, $d\acute{z}esve$. Dok su ovi glasovi u elbasanskom govoru identični srpskohrvatskim \acute{c} , \acute{d} , dotle se oni u malisorskim govorima u dlaku poklapaju sa jakim, odnosno debelim \check{c} srpskohrvatskih govora. Ja mislim da je tvrdoća tih glasova u malisorske govore doprla iz pograničnih srpskohrvatskih govora, posebno crnogorskih.

30. U elbasanskom govoru Vajgand je čuo dva tipa glasa l (l , l), u čemu se razilazi sa tvrđenjima arbanaskog lingviste Pekmezija, koji je u svoje vreme pisao da upravo elbasanski govor ima tri¹¹ tipa tog gla-

11) O tome pitanju izneo sam svoje mišljenje u posebnoj raspravi: *Glas L u govoru krajinskih Arbanasa*, u prvoj knjizi *Godišnjaka Balkanološkog instituta u Sarajevu*.

sa: *l, l, l*; upor.: *Anzeiger d. W. Akademie der Wissensch*, 1901. Poljski naučnik Cimočovski¹² (Cimochowski) tvrdi da je u dijalektu Dušana takozvano meko arbanasko *l* identično francuskom *l*. Međutim francusko *l* je palatalnije, a u arbanaskom jeziku, bar u gegijskim govorima, ima drukčiju artikulaciju.

31. Konsonantske skupine¹³ *nd, mb, ng*, u elbasanskom govoru delom su očuvane, a delom asimilovane u *n, m, ñ*: *vend*, ali i *ven(d)*; *kendoj* i *kenoj*; *perendi*: *pereni*; *kāmb*: *kām*; *mbūš*: *mūš*, ali se kaže jedino *ñis*, tosk. *ngis, nges; ngāl* u govoru kosovskih Šiptara.

Pošto smo dali neke od crta elbasanskog govora, odnosno južno-gegijskog dijalekta, trebalo bi nastaviti posmatranje govora Mata sa Krojom. Što se grade o ovome govoru tiče — bar za XVII vek — ne stojimo loše, jer se možemo koristiti Budijevim prevodima. Međutim, ako se prihvatimo ispitivanja pomenutog govora, na osnovu prevoda navedenog arbanaskog pisca, onda se, — bar je to do sada bio slučaj, — susrećemo sa teškoćama druge vrste, sa teškoćom u oskudici fonetski transkribovanih Budijevih prevoda. Dosada se, na žalost, niko nije prihvatio izdavanja celokupnih tekstova arbanaskih pisaca XVI—XVIII veka. Ono malo pokušaja¹⁴ što ih ima ni približno ne zadovoljava zahteve takve jedne — potrebe. Čvrno pitanje takvog jednog poduhvata čini tačna transkripcija teksta, što znači upoznavanje sa pismom kojim se autor u pisanju svoga dela služio. Proniknuti u tu tajnu autorovog rada jedna je od osnovnih predradnji za uspešan početak u izdavanju starih arbanaskih tekstova. Ovo napominjem zbog toga što sam u ovom radu, zbog nedostupnosti originalnog teksta — bio često prinuđen da se služim transkripcijama u kojima je jedna te ista reč na razne načine dešifrovana, pa prirodno je da se takvi izvori ne mogu smatrati pouzdanim: oni često navode čoveka na krivi put i pogrešne zaključke.

32. Jezičke crte koje ćemo ovde navesti važe za matijanski govor XVII veka. O današnjem stanju njegovom, zbog oskudice savremene jezične grade, nismo u stanju da išta pouzdano kažemo. Znamo pouzdano samo to da *Visaret e Kombit* ne mogu toj svrsi služiti, jer je jezik tamo doterivan po modernim zahtevima književnog jezika; prema tome, pomenuta zbirka ne dolazi u obzir za ovaj naš dijalektološki pregled.

Jedna od crta ovoga govora koju razni ispitivači Budijevog jezika (moramo priznati — vrlo površnih) transkribuju na razne načine — jeste zamena staroarbanaskih konsonantskih skupina *kl, gl*. Po mome po-

12) Cimočovski, *Le Dialecte de Dushmani*, str. 15.

13) Cimočovski, o. c. 24.—26., kaže da je ova skupina očuvana u govoru srednje i južne Albanije, — mišljenje koje se za južnu Albaniju u celosti može prihvatiti, a delom i za srednju Albaniju.

14) J. Rrota, *Monumenti mā i vjetri i gjuhës shqype*, Skadar, 1930.; Namik Ressuli, Buzuku, Roma, 1958, Biblioteca Apostolica Vaticana.

znavanju matijanskog govora, zamena pomenutih skupina jeste: *ú, ġ*; npr.: *me íene (biti), ġuni (koleno)*, od starijeg oblika *glumi; ġoba* od *globa*, slovenskog porekla *globa; ġuħe* od *gluħe*.

Da vidimo kako to izgleda po antologijama arbanaskog jezika. Prema krestomatiji *Shkrimatarët shqiptarë*, I, u matijanskom govoru imamo sledeću zamenu konsonantskih grupa *kl, gl: e te ġuhus*, str. 36.; *e ndeġuene mire kafšen*, 36.; *u tue íene*, 36.; *nkeva ne Konfesionare giuh ce latine*, 37.; *mbe giuħen tane*, 37.; *tue e ndeġuom*, 37.; *se íenka*, ... 37.; *per ġuhu tane*, 37.; *ġuħe sone*, 37. (*bis*); *e e ndeġova*, 38.; *kane me íene t atij populi*, 38.; *me íene*, 39. U časopisu Leka, IV, 1932., sv. 7.—8., nalazimo sledeće slučajeve transkribovane matijanske zamene starih skupina *kl, gl: nde ġuhu tane; a ka me íene ġa*, 224.; *e te giuhus sane*, 224.; *e ndeġuene mire kafšen*, 224.; *neva ne Konfesionare giuħe ce letine mbe giuħen tane*, 225.; *per ġuhu tane*, 225.; *mbe giuhut te vet*, 229.; *mbe tġera ġuhu*, 229.; *mb'atë čas íe*, 267.; *ku ke mpsuom*, 267.; *meġaft ke*, 267.; *aštu íofte*, 308.

Zamena tih skupina u drugoj krestomatiji: *Antologji e letërsisë shqipe* Prishtinë, 1954., je sledeća: *kaa me íene lúpune*, 42.; *meriton me íene*, 32.; *se íofte*, 32.; *as me íene*, 30., 31.; *íofte*, 31.

Zamenu starih arbanaskih skupina *kl, gl sa í, ġ* nalazimo i u jednoj drugoj zbirci arbanaskih tekstova: *Fillimet e ġjuhësisë shqiptare*, Prishtinë, 1952., u kojoj nahodimo sledeće: *kane me íene*, 114.; *e kur íeħe*, 116.

Takvoj nedoslednosti zamene konsonantskih skupina *kl, gl* u govoru matijanskih Arbanasa uzrok je razliĉnost shvatanja i objašnjenja pisma koje je arbanaski pisac Budi u svojim prevodima sa latinskog jezika na arbanaski upotrebio, a koje je, uostalom — to se mora priznati — vrlo šaroliko izgledalo kod svih arbanaskih pisaca XVI—XVIII veka, pa i kasnije, sve dok nisu u Bitolju, 1908, objedinjena sva dotadašnja arbanaska pisma.

Iz navedenih primera videli smo da je zamena arhaiĉne konsonantske skupine *gl* u matijanskom govoru, po autorima navedenih antologija, - *gi*, dok je po drugima, - *ġ*. Ja sam uveren da je zamena skupine *gl* u matijanskom govoru XVII veka — bila *í*, odnosno *ġ*, a ne, nikako, *kl, gi*, kako se to lepo vidi iz gore navedenih primera. A ako se primeri sa *kl, gi* moraju uzeti kao taĉan odraz fonetike matijanskog govora XVII veka, — onda se ondašnji izgovor tih *kl, gi* ne sme nipošto izjednaĉiti sa današnjim izgovorom njihovim. Nama je poznato da je današnjem obliku *í, ġ* morala prethoditi fonetska faza *kl, gi*. Međutim, to se mora imati na umu, njihov je izgovor u to vreme bio nekoliko puta mekši; otuda je razumljivo da je i naredni njihov stupanj mogao biti *í, ġ* pa

je i postojanje razlike u izgovoru između današnjeg i nekadašnjeg *ki*, *gi* potpuno razumljivo.

Nekadašnji gegijski izgovor grupa *ki*, *gi* po mekoći, može se reći, odgovara današnjem izgovoru makedonskih glasova *ќ*, *ѓ*-, nekih toskijskih govora južne Albanije i arbanaskih dijalekata južne Italije. I današnji izgovor arhaičnih grupa *ki*, *gi*, u matijanskom dijalektu, govori u prilog našeg mišljenja da su njih, u XVII veku morali predstavljati *ќ*, *ѓ*. Danas taj govor poznaje *ќ*, *ѓ*, kojima su kod Buzuka odgovarali skupine *ki*, *gi*.¹⁵ Pretpostavka da se *ki*, *gi* matijanskog govora XVII veka, kako se oni danas izgovaraju — podudaraju sa govorom današnjeg *ќ*, *ѓ* neprihvatljiva je, jer se mekoća ondašnjih suglasničkih skupina *ki*, *gi* poklapa sa izgovorom današnjih *ќ*, *ѓ*.

34. Budemo li se oslonili na jezik pisca Budija, iz Mata, onda ćemo opaziti da je kod njega, a to znači do XVII veka, očuvan diftong *uo*, koji će se kod potonjih pisaca pretvoriti u *ue* (Bardi, Bogdani). U većini gegijskih govora postoji jača tendencija monoftongizacije diftonga; upor.: M. Sirdani, *Hylli i Dritës*, VI 555.; *Gelasius* (Gazulli) o. c., XVII (1941.), 547.; *Kumbona e së Diellës*, VI. (1943.), 115.; *Jokl, Vuks alb. Versamml. I.*, 45., 81.; *Pekmezi, Gramm.*, str. 16.; G. Majer, *Kurzgefasste albanesische Grammatik*, 1888. str. 4.; C. Weigand, *Albanesische Grammatik im südgegischen Dialekt*, Leipzig, 1913., str. 4—5.

Mi se više nećemo zadržavati na jeziku matijanskih Arbanasa iz perioda XVII veka, zbog oskudice jezičke građe o današnjem matijanskom govoru, na osnovu koje bismo bili u stanju da damo jezičku okosnicu bar za poslednjih nekoliko godina, a i jezički materijal kojim raspoložemo veoma je nepouzdan¹⁵. Neosporno je da se u pomenutim zbirkama, tu i tamo, nalazi po koja tačno zabeležena crta pojedinih govora arbanaskih, ali su one, s druge strane, krcate drugim greškama i nepravilnim oblicima. To su razlozi zbog kojih se ja, u ovom pregledu arbanaske dijalektologije, nisam usudio da se oslonim na takvu nepouzdanu građu, u čijem su „prepravljaju“ učestvovali i sakupljači, i redaktori, i korektori.

35. Svoje izlaganje o pregledu arbanaske dijalektologije nastavićemo pružanjem najosnovnijih crta mirditskog govora. Još u početku napomenućemo da u ovom govoru počinje interesantna jezička pojava diftongizacije nekih drugih vokala: *i* mesto *ü* napr.: *di skifere*; *i diti*, *i tine* (= *i düti*, *i tüne*); *ai*, *e*, *ne*, *nei*, mesto *i*, *ni*, *sai*, *kaiše* (= *kiše*); *škipne*, *dašne*, *mule* mesto *škipni*, *dašni*, *muli*, *itd.*

36. U ovom govoru nalazimo zanimljivu promenu velarnog *g* u palatalizovano *ǰ*, *gi*, *dj*: *gišt* > *ǰišt*; *gūr* > *dur*; *grue* *ǰrue*: *drue*; *me godit*)

15) *Visaret e Kombit; Lahuta e Dibrës; Kângë popullore gegnishte, Sarajevo, 1911.*

godit. Treba napomenuti de je prepalatalno *g* u ovom dijalektu prešlo u postpalatalno *dž = ž*, napr.: *Ĝerĕ* > *žerć*; *ĝint* > *šint*; *me ĝetun* > *me žetun*; *ĕ* > *me ĕit*., *ĕatje*, *ĕafĕn*; upor. J.: *Rota*, *Letratyra shqype*, Shkodër, 1934., str., 18., 1.; *G. Meyer*, *Alb. Stud.* VI, 46, 59.

Iz ono malo jezičke građe o govoru mirditskih Arbanasa što je ima vidi se jasno da su i u njemu poznate konsonantske grupe *kl*, *gl* stigle do onog palatalizacionog procesa koji im omogućuje izgovor *k̑*, *g̑*, odnosno *ć*, *ž*. Ja ne mogu ni u pogledu ove tačke a da ne izrazim sumnju u verodostojnost materijala kojim sam se služio za ovaj govor, utoliko pre što o njemu još nema nikakve monografije, a i ono malo jezičke građe u *Albanesische Studien*, po svemu izgleda, nije iz vernih izvora preuzeto. Niz primera nedoslednosti potvrđuje našu sumnju.

37. Pođemo li dalje prema severozapadu, u pravcu Skadra, naići ćemo na oblast Zadrimu. Ako bismo hteli da ispitamo govor Zadrime unazad tri stoljeća, onda bismo, bez svake sumnje, morali uzeti u obzir latinsko-arbanaski rečnik Zadrimca Franka Bardija (arb.: Frank Barđi), objavljen u Rimu 1635. godine. Međutim, on nam može poslužiti samo pri davanju istorijskog preseka toga govora, a i za uporedno ispitivanje arbanaske dijalektologije on je od neprocenjive koristi, ali ne i za sinhrono posmatranje stanja pomenutog govora. Kao dijalektološka građa ne mogu se, naprotiv, uzeti u obzir dela drugog Zadrimca, pesnika Đerda Fište (1871—1940). Iako se obično kaže da je on svoja dela pisao dijalektom, zasigurno je da jezik Fištinih dela nije čist govor jednoga kraja, već predstavlja objedinjenje nekoliko njih, naročito skadarskog, kojim se tamo već piše od XVIII veka.

38. Ipak je pouzdanija jezička građa koju je M. Lambertz prikupio za vreme prvog svetskog rata, uglavnom u severnoj Albaniji. U njegovoj kolekciji¹⁶ narodnih pripovedaka najveći je broj iz zadrinskog govora, što nam daje mogućnosti da iznesemo njegove bitne crte. Ovaj govor nema sekundarne diftongizacije vokala, kao što smo to imali prilike da vidimo u prethodnom govoru mirditskih Arbanasa. Diftonzi su, uglavnom, svi očuvani dobro. U pogledu nazalnih vokala ja i ovde izražavam sumnju u tačnost pomenute kolekcije priča. Naime, radi se o činjenici da u arbanaskim gegijskim govorima postoji tendencija labijalizacije vokala *a*, tj. težnja ka menjanju vokala *a* u *o*; upor.: *Tagliavini*, *Le parlate albanesi*, *Le terre alb. redente*, Roma, 1942, str. 32—36; *Kujundžić*: *Srpsko-arnautski Rečnik*, Beograd, 1902, Nema sumnje da je pomenuta tendencija labijalizacije vokala *a* zahvatila i druge gegijske govore, pa i ovaj o kome je reč. *Lambertz*. je u ovakvim slučajevima labijalizacije (*a > o*) mislio da se radi o nazalnosti dotičnih vokala; međutim, ja

16) Max Lambertz, *Albanische Märchen*, izdanje Bečke akademije nauka 1922.

mislim da se on tu prevario, jer je nazalnost vokala jedno, a tendencija labijalizacije vokala *a* nešto drugo; mislim da se ove pojave ne mogu poistovetiti. Navešćemo nekoliko primera: *e ši nāta*, o. c., 140.; *vīā*, 140.; *e kište pā*, 140., u kojima nam nazalnost, po etimološkim zakonima, ne izgleda opravdana, a mislimo da se tu ne radi o slučajevima sekundarne nazalizacije, koja je u gegijskim govorima dobro poznata.

39. Konsonantske skupine *mb > m*; *nd > n* (*nn*), asimilacijom su svedene u ovom govoru na *m*, *n* (= *nn*) npr.: *išin mlēd*, 131.; *ket mēnmim*; *dona me e mūt*, 131.; *kam tunnue*, 139.; *me hi mrēm*, 151. Ima kod Lambertza i nedoslednosti druge vrste; na jedno mesto nahodimo: *n'koft kuš*, 141.; međutim, na drugom mestu: *ka řen*, 142.. Inače konsonantske grupe *kl*, *gl* u ovom govoru svedene su na fazu *ki*, *gi*, pa se kaže: *me kiā*, *giuni*, itd. Prepalatalno *ř. ğ* u ovom govoru izgovara se kao afrikata: *tś*, *dź* (= *ć*, *đ*).

40. Konačno dolazimo do skadarskog govora. Skadar je u kulturnom pogledu za severnu Albaniju bio ono što je Korča za južnu. Mi nećemo uzimati u obzir ono što nije pisano skadarskim; stoga i mislimo da ovde treba početi od edicije Rimske kurije: *Osservazioni grammaticali nella lingua albanese* od F. Da Lecce¹⁷, Roma, 1716., priručnika gramatike, što ga je autor namenio svojim kolegama talijanskog jezika i krvi talijanske, koji su među arbanaskim hrišćanima vršili dušobrizničku službu¹⁸. Kasnije nastaje niz prevoda na arbanaski: *Gua gliata, Dottrina e kerscten*, 1845., 1856., 1873.; E. Radoja, *Jezu n'zemer t'Mesctaarit*, 1862.; *Nji Frat, Uđa e Sceites criuč*, 1862.; G. Bruschi, *Momajit*, 1864.; Rossi, *Regole grammaticali*, 1866., idid. *Vocabulario italiano epirotico ed epirotico-italiano*, 1866., 1875.; T. Marcozzi, *Urat*, 1867.; ibid *T'verteta t'pasosme*, 1867.; E. Radoja, *Mcime t'nevoiscme per dasct J K*, 1870.; Barile, *Ruga e Parrisit*, 1873.; Nnr. Logorezzi, *T'mledunit e doktrines Keršten*, 1880.; Ndr. Mjedia, *Jeta e sceitit Sc'Gnon*, 1888.; N. Nikai, *Vakinat e Sceites Kisc*, 1888.; J. Junki, *Jeta e Scen Luigit G.*, 1889.; Ndr. Mjedia, *T'perghjamit e Zojs te bekume*, 1892¹⁹.

Kad se o vernosti jezika navedenih autora radi, onda se mora imati u vidu činjenica da je najveći broj tih autora bio stranog porekla, uglavnom talijanskog, pa se zbog toga i postavlja pitanje do koje su mere ti ljudi poznavali arbanaski jezik, odnosno do koje mere njihov jezik prevedenih dela odgovara skadarskom govoru odnosnog perioda.

41. Za ispitivanje skadarskog govora sa početka XVIII veka pruža nam materijala pomenuta gramatika Frančeska Da Leče. Iz nekoliko

17) Kaže se da je F. Da Lecce izvršio redakciju arbanaskog teksta dela *Concilium Albanum*; upor. J. Rrota, o. c. V, 30.

18) Alberto Straticò, *Letteratura albanese*; vidi J. Rrota, *Për historin e alfabetit shqyp*, Skadar, 1936.

19) J. Rrota, o. c. 34.—35.

redaka te gramatike, koje imam pred sobom, vidim jasno da je skadarski govor u to vreme još uvek čuvalo poluvokal *é*: *Arbɛnuer kanɛ haber; punɛ e mirɛ*. I diftonzi su lepo očuvani: *se ða mue; me mbaruem; ndijema*. Konsonantske skupine *nd. mb.* su neokrnjene: *zotinii tande; scendetnɛ; mbaruem; ndiema*.

Već u drugoj polovini XIX veka, dobrog broja rečenih crta više nema; nema ni pomena više o muklom *ɛ*, a to ukazuje na činjenicu da ga u izgovoru više nije ni bilo. I diftonzi *ie, ue* u svom dobrom broju svedeni su na monofong, no to ne znači da ih je potpuno nestalo²⁰. Interesantno je pratiti gubljenje pomenutih skupina iz upotrebe u skadarskom govoru. U tekstu iz 1862. (Bucciarelli, Roma 1862.) vidi se da je još bila u upotrebi: *tui mbleðun; massandei ja scndritti menden; . . n mend; ac nder. . .*; ali imamo i *nuk munesc; cusc munet; prej Cunvendit; por n vend t assaj munou; me mendue sctat gazmenet*; J. Rrota, *Për historin e alfabetit shqyp*, 75. Već 1872., u prevodnim tekstovima skadarskog misionara E. Radoja asimilacija pomenutih skupina izvršena je do kraja, napr.: *knuessi, massamei; ne mram; massi çimrue mnogni*; J. Rrota, o. c., 77.

42. Pouzdaniji izvor za proučavanje skadarskog govora je zbirka narodnih priča Jana Urbana Jarnika, koja nosi naslov *Prispevky ku Poznani Nareči Albanskych*, Prag, 1883. Ja bih rekao da je to najverniji tekst skadarskog govora, ali bih sakupljaču ipak zamerio što je potpuno izbacio iz upotrebe muklo *e* (ono je kod njega potpuno likvidirano, ili je dobilo izgled čistog palatalnog *e*, napr.: *baben*, str. 20.; *vënen*, 21.; *doren*, 20., 21.; *flānzen*, 18.; *mjalten, ěmen*, 18.; *doren s ams*. 20. U pogledu muklog *ɛ* na isti je način postupio i Jungg *štüls* ili *štüles*; upor. njegovu gramatiku, *Elementi*, str. 10.

Treći gramatičar skadarskog govora Julius Pisko, u svom *Kurzgefasstes Handbuch der albanesischen Sprache*, Beč, 1896., muklo *ɛ* svodi na čisto palatalno *e* napr.: *nānen* ; *nāna e čikes; šinija e babes; punojn token*, str. 10.; *špija e babes; kam pa špijat e motres*, str. 6.; *punojn token me baben; moter, koder, lunder, loder, veper, numer*, str. 8. i 12. Ja mislim da svi ispitivači skadarskog govora greše kada muklo *ɛ* beleže čisto oralno *e*. Ja mislim da se ono ima smatrati kao iščezli kratak vokal, ili kao vrlo jako redukovani poluglas, koji se jedva čuje, napr. *lopĕn, vjehĕr, motrĕn, ditĕn*; upor.: Cimochofski, *Le Dialecte*, str. 11. Zasigurno je da se *e* u *lopĕn* ne izgovara kao čisto *e*, kako nam ga predstavljaju pomenuti pisci, već je ono otvorenije, a to znači da nema onu muklost koja karakteriše redukovani vokal toskijskih govora.

20) Giacomo Jungg, *Elementi grammaticali della lingua albanese*, str. 31.; J. Rrota, o. c. str. 75.

Pomenuli smo crtu skadarskog govora, osobinu, naime da su konsonantske skupine *mb*, *nd* svedene na izgovor svog prvog konsonanta *m*, odnosno *n*. Međutim, to *m* odnosno *n*, nije identično sa običnim *m*, odnosno *n*, već je njihova artikulacija praćena jačim pritiskom vazdušne mase prema nosnoj duplji. To su tačno osećali i skadarski pisci XIX veka, koji ovaj glas ne beleže običnim nosnim *n*, odnosno labijalnim *m*, već dvostrukim *n*, odnosno *m*. To je tačno osetilo i Cimohovski, o. c., 24.—25.

43. Obično se kaže da skadarski govor ima mnogo sekundarnih nazalizacija. To je, uostalom, jedno od najzamršenijih pitanja istorijske gramatike gegijskih govora, jer u njima nije mali broj primera denazalizacije. Da bi se donekle osvetlila njihova nazalizacija, potrebno je obaviti analizu svakog nazalizovanog vokala, odnosno reči posebno. Toskijski govori mogu nam u tome olakšati posao, jer je poznato da gegijskim nazalnim vokalima u toskijskom odgovaraju redukovani vokali. Obavljajući ovaj posao čovek mora biti stipljiv i obazriv, jer u toskijskom dijalektu oslobodenje od redukcije nije retka pojava, kao što je, uostalom, sekundarna nazalizacija gegijskih govora veoma česta.

Mislim da se sledeće reči skadarskog govora imaju smatrati primerima u kojima nazalnost nije iskonska, već skorašnja *me hĵēđ* Jarnik, o. c., str. 39.; *mēr*, 7., 11., 31., 37.; *mēřte*, 15., 16., 34.; *sěnn*, 9. (bis); *vērđ*, 19., 32., 35., i *vērpt* (slep), 12., 23.; *vjēř*. 7., 17., 19.

44. Od teritorija malisorskih govora severne Albanije ispitana je oblast Dušmana. Proučavanje je obavio poljski naučnik *Waslaw Cimochowski*²¹. Njegova je monografija o govoru Dušmana čisto opisna; njom je arbanaska dijalektologija dobila odličnu studiju o rečenom govoru, jer je u njoj autor dao presek današnjeg stanja dušmanskog govora i time, opširnim i detaljnim iznošenjem svake pojave, uspeo da dâ jednu od najkompletnijih jezičkih monografija.

Ovim bih završio pregled stanja dijalektoloških ispitivanja arbanaskog jezika unutar državnih granica Albanije i počeo prikazivanje govora Arbanasa u Jugoslaviji.

45. Istoričari su u toponomastici i onomastici Crne Gore, Hercegovine i Bosne utvrdili jedan broj mesnih i ličnih imena odista arbanaskog porekla. U arbanaska plemena ubrajaju se, zasigurno, *Goljemade*, 1441., *Burmazi*; arbanaskog su porekla i imena *Šin Djon*, *Šekulare*, itd. Na osnovu toponomastike i onomastike, što će reći na osnovu imena mesta i vlastitih imena, vidi se jasno da su Arbanasi, naročito u srednjem veku, zajedno sa Rumunima, predstavljali osetan elemenat u stvaranju crnogorskih plemena. Na tragove Arbanasa nailazimo vrlo rano i duž

21) Cimochowski, *Le Dialecte*. 1.—228.

Jadranskog primorja, kao što je porodica *Šestanović*, u Dubrovniku, 1379.; A. Alb. 2., 359.; obitelj *Šestani* pominje se isto tako u Baru, A. Alb. 2. 774.; Jireček, *Romanen*, 3., 60.

46. Ja se na jeziku Arbanasa u Crnoj Gori ne bih zadržavao, jer se na to mislim navratiti kasnije, kada budem govorio o jeziku krajin-skih Arbanasa. Možda bi ipak bilo umesno nešto reći o ulcinjskom govoru, o kome, zbog vrlo oskudnih dokumenata i izvora, na žalost, nećemo moći mnogo da kažemo, pa ćemo se ograničiti samo na neke njegove crte. Za oslonac uzećemo nekoliko pesama i priča, objavljenih u šćiptar-skom časopisu *Jeta e Re*, i jedan osvrt na pomenuti govor u istom časopisu, 1953./3., str. 223.—229.

Što se vokala tiče, potrebno je napomenuti da zbog oskudnosti fonetski zabeležene jezičke građe, nismo u stanju mnogo reći, ali se ipak iz ovo malo građe vidi da je diftong u ulcinjskom govoru sveden na oblik *ue*, pa je, uglavnom, sažet u *u*. U bližoj okolini Ulcinja, kako se to saopštava u pomenutom dopisu, diftong je u neprekidnom previranju i gibanju, tako da se oblici *uo* i *ua* naizmenično izmenjuju. Neosporno je da je *uo* arhaičniji oblik diftonga, od koga je kasnije nastao *ua*, odnosno *ue*. Prema tome, neodrživo je mišljenje da je diftong *ua* dao oblik *uo*.

Ništa pouzdano ne znamo o kvantitetu i kvalitetu vokala pomenutog govora, jer nam jezička građa ne pruža osnova za bilo kakvo tvrđenje.

Veoma je interesantno napomenuti da je u ovom govoru izvršena potpuna denazalizacija vokala.

Od konsonantskih crta navešćemo grupice *kl*, *gl*, koje su kod muslimanskog dela ulcinjskih Arbanasa palatalizovane, dok se one kod katoličkog dela Arbanasa izgovaraju kao *ki*, *gi*. Isti slučaj srećemo i u skadarskom govoru. Naime, u muslimanskom delu grada rečene konsonantske skupine prešle su u *ĳ*, *ǵ*, dok je kod katoličkog dela skadarskih Arbanasa njihov izgovor *ki*, *gi* upor. Kasem R. Taipi, *Zāna popullore e kāngë popullore*, Skadar, vol. I, 1933. Tamo susrećemo: *qosh* (= *koš*), str. 15.; *qanë* (= *ĳanë*), str. 15.; *me qa* (= *ĳa*), 23.; *shqa* (= *šĳa*), 23.; *qoftë* (= *ĳofte*); i *qoshim falë* (= *i košim fale*). 231. Pomenute oblike nalazimo u onim pismama koje su zabeležene u Skadru, zasigurno među Arbanasima muslimanske veroispovesti. Ti oblici kod pripadnika katoličke veroispovesti glase: *ĳjoš*; *ĳjan me ĳja*; *šĳja*; *ĳjoft*; *ĳjošim*, itd. Neosnovano je shvatanje²² po kome bi oblik kosovskih Arbanasa *kān*, *kōn* imao poticati od *ĳlanë*, dok bi današnjem obliku *kēn* odgovaralo starije *ĳlen*! Ja mislim da je nazalno *ā* kod reči *me ĳjān*, *kān*, *kōn*

22) Da je diftong *uo* prethodio današnjim oblicima *ua*, *ue*, u to nema sumnje, te nema mesta zaziranju u pogledu prihvatanja Joklovog izvođenja porekla diftonga; vidi *Indogermanische Forschungen*, 49., 50.

sekundarno, kao što je to slučaj sa oblikom *āst* u gegijskim govorima, koji je nastao od* *en ensti*, u tosk. >əšte! Oblik sa *ā me k̄ān*, nahodi se i u mirditskom govoru; upor. Meyer, *Alb. Studien*, Band CXXXVI, str. 46.

Neprihvatljivo je tvrđenje da je oblik *me k̄ēn*, kod ulcinjskih Arbanasa muslimanske veroispovesti nastao pod uticajem govora srednje Albanije, sa kojom su navodno ulcinjski ribolovci održavali neprekidne veze. Ako su ulcinjski Arbanasi kao moreplovci i ribolovci imali kakvih dodira sa svojom sabraćom u Albaniji, — onda je najrazumljivije i najshvatljivije da su to činili sa obližnjim Skadrom. Prema tome, ako je uticaj u govoru ulcinjskih Arbanasa trebalo od nekuda da dođe, onda prvenstveno treba uzeti u obzir Skadar.

Ja sam se u samom početku osvrta na ulcinjski govor ogradio od detaljnijeg prikazivanja osobina njegovih, sve zbog oskudice jezičke grade, tj. zbog našeg nepoznavanja pomenutog govora. Zato smo se ograničili na najopštija obaveštenja o njemu. Biće za nas prijatno zadovoljstvo ako kasnije ovaj govor bude predmet posebnog proučavanja našeg.

Istarsko-arbanaski prevod priče o izgubljenom sinu

47. Kada je talijanski lingvist *Bjondeli* uputio cirkular župnicima svih parohija u talijanskoj jezičkoj oblasti da mu za projektovani talijanski lingvistički atlas zabeleže priču o izgubljenom *sinu* u dijalektu svoga mesta, ni njemu ni njegovim saradnicima ni na um nije palo da će se među tim tekstovima naći i jedan na arbanaskom dialektu u Istri. Kako je jezik zapisane priče bio nepoznat i Bjondeliju i njegovim saradnicima, to je rukopis ostao u arhivi milanske biblioteke Ambrosiana dok turinski lingvist Mateo Bartoli nije dao da se snimi, a fotokopiju rukopisa, bez transkripcije, objavio u časopisu *Studi Albanesi*, vol. I, 1931.: uskoro zatim tekst i transkripciju teksta pokušao je da dā arbanaski pesnik Mjeda, Leka, IV (1932.), str. 359.—362.

Ono što pri prvom pregledu fotokopije rukopisa pada u oči jeste, kako ćemo videti, činjenica da arbanaski rukopis ove novozavetne priče ne može, kako je Bartoli mislio, biti prevod porečkog kanonika Corinaldija, već da je ovaj samo zapisao diktiran tuđi prevod sa talijanskog jezika, odnosno mletačkog dijalekta, na arbanaski porečki lokalni govor. Dokaz za to je pisanje više reči ujedno, što znači da pomenuti kanonik ne samo da nije vladao arbanaskim jezikom, već da ga uopšte nije razumeo. Šarenilo u pisanju interdentalnih spiranata, svojstvenih arbanaskom jeziku, dokaz je da se zapisivač mučio da pronade što adekvatnije znakove kojih u talijanskom jeziku nema i da nije imao u rukama nijedan arbanaski štampani tekst.

23) *Jeta e re*, 1953./3-, str. 226.

48. Kad je reč o istarskim Arbanasima, od interesa je i jedno drugo pitanje, pitanje, naime, kad su se istarski Arbanasi doselili u oblast Poreča. Pietro Stancović, Istrijanac, godine 1835. o tim Arbanasima samo konstatuje da su „ristretti ad alcune poche e piccole villette nel territorio di Parenzo unicamente“. (Citirano po M. Bartoliju, *Le Reliquie del dialetto albanese dell Istria, Studi Albanesi*, I, 1932, str. 7).

Porečke Arbanase pominju: C. Franceschi, *Sulle varie popolazioni dell'Istria*, 1852; C. Battisti., u studiji *Istria alloglotta*, u Merlovu časopisu *L'Italia dialettale*, knjiga IX, sveska IX (1933); Fran Barbalić, *Peroj, srpsko selo u Istri*, 1933, str. 8. i Barić, u *Enciklopediji Jugoslavije*, I (1955) str. 250.

Na osnovu te oskudne literature o Arbanasima u Istri sa sigurnošću se može samo jedno reći: da je u Poreču, sve do sredine prošloga veka, bilo Arbanasa, dok podataka po kojima bi se mogli odrediti vreme njihovog doseljenja i lokalizacija njihove ranije postojbine — nema. Međutim, na osnovu samog istarsko-arbanaskog teksta može se zasigurno zaključiti da doseljenje Arbanasa u Poreč ne pada ni u XV ni u XVI vek, — jer u skadarskom govoru, odnosno u govoru njegove uže okoline, odakle su se, po našem mišljenju, istarski Arbanasi doselili, asimilacija konsonantskih grupa *kl*, *gl* još nije bila završena, što znači da seoba istarskih Arbanasa ne pada pre početka XVII veka. Ime reke Kiri, kod Skadra, u Barletija (1537) glasi Clyro: „a torente Clyro alluitur. quem verus fluuium dixerim“. Grupe *kl*, *gl* u Mirdtima održale su se sve do XVII veka (1638): „Santa Crux ad Flumen Glomisichia“, prema današnjem Gomsici. U dijalektu istarskih Arbanasa, međutim, — sudeći po tekstu ove priče — nema ni traga pomenutoj pojavi, što znači da je asimilacija konsonantskih grupa *kl*, *gl* u to doba bila već završena. Činjenica da je redukovani vokal *e* u ovom dijalektu samo delimično očuvan dokaz je da se tu ne radi o arhaičnim oblicima, u kojima se taj poluglas javlja.

Isto tako se može, na osnovu ovog istarsko-arbanaskog teksta, odrediti, bar približno, ranija postojbina istarskih Arbanasa. Tekst sadrži na dva-tri mesta oblike: *ñeni*, *tekñeni*, *sikurñenin*, a to je tipična crta govora Skadra, odnosno Ulcinja, Bara; upor. o tome: M. Sufflay, *Srbi i Arbanasi*, Beograd, 1925., str. 23.; (o njihovom govoru nemamo nikakvih podataka.); zatim Jireček, *Die Romanen*, I, 85., II. 34. Navedeni oblici ne slažu se u potpunosti sa odgovarajućim oblicima arbanaskog govora Titograda i Peći, odakle su po mišljenju arbanaskog pesnika Mjede, istarski Arbanasi, a gde ti oblici glase: *ñāni*, *tekñāni* *sikurñānin* i tačno se podudaraju sa toskijskim varijantama, u kojima se nahodi redukovani vokal *ɛ*.

Tekst sadrži i oblik *niri* (čovjek) što se potpuno poklapa sa skadarskim *niri*, koji mi smatramo dokazom za naše tvrdnje da su istarski Arbanasi iz pomenutih krajeva.

Kao treći dokaz koji govori u prilog našeg mišljenja da su istarski Arbanasi došli iz severne arbanaske jezičke oblasti, u kojoj se u vreme seobe istarskih Arbanasa upotrebljava jedino diftong *ue*, smatramo oblike reči *me mue*, *tek mue*, kojima u arbanaskim govorima kod Titograda i Peći odgovara diftong *ua*, sporadično i *uo*; upor.: Erdeljanović, *Kuči, pleme u Crnoj Gori: Dar Kruo, Kruo* (ubao), *tambli pa vluo, meišortuo*, 576.; St. Dučić, *Život i običaji plemena Kuća: lavrtuo, kafšuo*, 570. Kad bi stara Podgorica, odnosno Peć bile postojbina istarskih Arbanasa, u njihovom govoru ostali bi bar neki tragovi diftonga *uo*.

I Grafija teksta

49. Tekst je pisan uglavnom talijanskom grafijom. Za arbanaske glasove kojih u talijanskom jeziku nema zapisivač je pribegao raznim kombinovanim znakovima iz pisma svoga maternjeg jezika, s jedne, i beleženju fonetskih osobina arbanaskih određenim glasovima talijanskog jezika, s druge strane.

Vokalizam

A m. ě: kasso tatas, 12.; *me karko tatam em*, 18.; *e contra tatas tem*, 18.; *e nuc posaritem*, 19.; *e tambasonat*, 22.; *e kacimca*, 25.; *e cosarit*, 26.;

O m. ě gre paktomimma (= *gra pak te mina m. ie mira*).

O m. a: casso 12.; *em jon* (= *em ġan*); *kajon* (= *ka đān*), 12.; *e kason* (= *kazān*), 14.; *medo cunjo* (= *me đān kurġ ā*), 16.; *e kasso* (= *ka đān*), 17.; *bon* (= *ban*), 19.; *tata kaso* (= *tata ca san*), 22.; *e kosarit* (= *e ka serit*), 26.; *kasoniri* (= *ka san niri*). 27.; *e nuc mekeso* (= *e nuc me ke đān*), 29.

Pisac našega teksta nije bio naviknut na nazalne vokale. Zato mu se učinilo najpogodnijim da nazalni vokal *a* označi slovom *o*. Zbog toga i nalazimo *o* tamo gde bi trebalo da stoji nazalno *a*, iako se ovde sigurno ne radi o labijalizaciji, tj. o prelazu vokala *a* u *o*, kao što je to slučaj u dijalektu kosmetskih šćiptara (upor. N. Jokl, *Vuks Albanische Lidersammlung*, str. 44.), jer je ta pojava nepoznata u postojbin istarskih Arbanasa.

O m. u: zaponon (= *ke ponon*) 15.; *kadergo* (= *ka dergo*), 15.; *mei kolot* (= *me kolot*), 15.; *barkon* (= *barkun*), 16.; itd., *tambasonat*; *kakie dekon* (= *ka kie dekon*), 32.; *meroit* (= *me ruit*), 25.; *kadingo* (= *ka dingū*).

E m. i: me vire (= me vere); 13, bir ien, ti ie sempre me mue (=!! sempre),

31.; *I m. ü: dii bir (=duu), 11.; grika (=grüka); cuntra tie (=kuntra tü — danas sa ablativom);* zamena se objašnjava time što je ü mletačkom dijalektu nepoznat glas; to isto važi i u pogledu zame-
ne glasa.

Û = u: ju̇s (= ġus) 12.; jutet (= ġutet), 14.; per tue (= per tuu), 31.; birit (= birit ut), 27. Kod ogromne većine primera glas *ũ* obeležen je znakom *u*: *berit, 19.; vlai ut, tata ut, 27.; birit, 30.; vlaut.* Zapisivač se, zacemento, u transkripciji arb. *ü* — u ondašnjoj grafiji, proveo za *ü* nemačkog jezika koji mu je bio poznat.

U = v: mairiv (=ma i riu), 12.

U = i: ne vuch 23., 27. (ali — vizin, 30., = vićin).

Konsonantizam

50. *C = k, ĩ* ovim znakom označava se u tekstu glas *ĩ*, ali se *k* često označava i pomoću znaka *k*: *e cuntra, 21.; barcon, 16.; e contra, 18.; de con, 24., 32.; kazimca, 25.; ka pas, 11.; kasso, 12.; kaion, 12.; bask, 13.; kavoi, kukvoi, 13.; kason, 14.* Na jednom mestu (28.) znak *ci* ima se čitati *ši*; *ciel* (18., 21.) ima se čitati *ĳiel*.

Sci = ċ: scio (=čo, čui), 20.

Ch = ĳ: per soch, 2.; vuch, 23., 27.; memich, 29.

Z = s, ĳ, z, c, ċ: 1) paz (=pas), 11.; 2) ze (=ĩĩ), 12., 13., 16., 17.; 3) zuni (=zuni), 23.; 4) kazinca (=kěcimka), 25.; 5) vizin (=vićin), 30.

J = ġ: jon (=ġān), 12.; jus (=ġüs); jan (=ġān), 15.; jutet (=ġütet) 13., 14., kan groi (=ka ngran gi); kunjo (=kurga); jupin (=gupin) 22.; karsjal (ka ard gal), 24., 32.

J = j: mejetit, 14.; jakni, 22.; temajen, 23., 27.; letaje, 23.; kanpiet, 25.; matmajin, 30.; binjen, 32.

J = ĳ: kai vier (=kak), 29.

G = g: kad je ispred labijalnih vokala, stoji m. g: *kadego, 15. pagoit, 19.; kadingo, 25.; kangro, 30.;* ali je ono g i ispred palatalnih vokala: *ne giest, mengia.*

G = ġ: gia te, 31., giteti, 30.

V = ð: estivano, 28.; takuisvano, 29.; gn'evs, 29.

S = ð, s, š, z: 1) ka arsial, 32.; karsmbrapa, 27.; karsnespin, 25.; karsid, kars me vete, 17.; u navedenim rečima znak *s* stoji m. interdentalnog zvučnog spiranta — ð. 2 *S = ſ: kasso, 12.; e pokaso, 17.; sonati me vosarit, 21.; tmbasonat, 22.; cosarit, 26.; om kapus; 3).*

S = s: *basi*, 14.; *pasnu*, 14.; *kapas*: 16.; *podis*, 17.; *sikurgnenin*, 19.
 4) S = š: *serbotorae*, 21.; *giest* 22.; *tas*, 24.; *etas*, 24.; *serbitor*, 26.; *sendos*,
 27.; *nu kadas*, 28.; *serbe, s*, 31.; *est*, 32.; 5) S = z: *t gasment*, 32.; *kaso*
 (*bis*), 28.; *musiken* 25.; *unasen*, 22.; *lete ksanij*, 30. Sci's *sciet*, 15.

U dva primera stoji *n* umesto *r*: *veri unasen*, 22.; *medo poktomina*,
 30.; *kunjo*, 16. Biće da se tu razotkriva trag artikulacije labijalnoga *n*,
 odnosno *r*, u arbanaskom jeziku; za ovo upor. Pedersen, *Albt.*, str.
 8.—9.; Pekmezi, *Grammatik der albanesischen Sprache*, paragr. 13.; Barić,
Lingvističke studije, 45.

II Jezik teksta

51. U prvom delu našega pregleda naveli smo nekoliko primera
 za prelaz *u > o*. U arbanaskom govoru Kosova i Metohije tu pojavu
 tačno je uočio Jokl (*Vuks albanische Liedersammlung*, str. 44.), mada
 za to nije našao pogodan primer. Primer *dikon* umesto *dikun*, koji Jokl
 navodi, nema ničega zajedničkoga sa onim što je on hteo da objasni.
 Jer je *dikon* dijalekatski oblik, koji u govoru kosmetskih Arbanasa glasi
dikā(n) gegijskog književnog oblika *dikē(n)*, (tosk *dikē*).

Tačno je da kod Kujundžića stoji *dikon tćojš dikon*, (str. 41.) u smislu
odrediti, poslati, doslovno: „poslati nekoga“, ali po samom Kujundžiću
 Rečniku, (str. 37, nekoliko stranica dalje) čovek se može uveriti
 da *dikon* ne znači „nekuda“, već „nekoga“, pa se, prema tome, ne mo-
 že uzimati kao primer u kome je izvršena zamena *u* sa *o*.

Pojavu delabijalizacije poznaju i neki arbanaski govori. Za čamu-
 rijski govor upor. Pedersen, *Alb. Texte mit Glossar*, str. 6; za alba-
 naski govor u Grčkoj: G. Meyer, *Albanesische Studien*, V, str. 6-43; za
 mirditski: *Visaret e kombit*, sv. 3, str. 208-209; sv. 4, str. 240-241.

Na osnovu primera iz teksta arbanaskoga govora u Istri, u kome
 je izvršena delabijalizacija, može se utvrditi da je ona ovde delimična;
 u nekoliko primera sačuvano je *ü*, vidi redove 19, 27, 30, 32; u osta-
 lim primerima delabijalizacijom vokala *ü* dobijeno je *i*, *u*, na primer,
cuntra tie, 21; *grika* (= grüka): *dii* (= düü); *gus* (= güs); *per tue* (= per
 tüe); *biriut* (= biti üt).

Ja mislim da i poslednji primeri sadrže labijalno *ü*, ali da je ono
 zapisivaču promaklo u pisanju. M j e d a smatra da poreklo gore
 navedene labijalizacije u jeziku istarskih Arbanasa treba tražiti u go-
 voru podgoričkih Arbanasa i smatra da se ona lepo ogleda i u govoru
 podgoričkih izbeglica u Albaniji.

Jedno nam mora biti jasno: da je u predratnoj Podgorici bilo vrlo
 malo Arbanasa, ali je zato bilo crnogorskih muslimana, kojima je maternji

jezik srpskohrvatski. Ja sam ubeden da je M j e d a u Skadru nailazio na podgoričke Crnogorce-muslimane, koji su arbanaski bili tek počeli da natucaju, pa su, prirodno, arbanasko *ü* izgovarali kao *u*, odnosno *i*. Time otpada i poslednja pretpostavka koja bi išla u prilog hipoteze o malisorskom poreklu istarskih Arbanasa!

Interesantno je kako je u reči *Vuch* (= *vić*, 23, 27.) moglo doći do labijalizacije palatalnog vokala *i* > *u*, kad već u tridesetom retku teksta pravilno stoji *vićin*. Biće da je to uslovljeno labijalnim *v*.

52. Utri primera ovog diktiranog teksta za dužinu vokala, umesto lepe tradicije klasika arbanaskog pisma, koji je beleže udvostručavanjem njihovim, ovde je upotrebljen znak *e*, na primer, *tue, tie, ie, cuntra tie, sciet, me giest*. Ja mislim da se ta Korinaldijeva grafija dâ objasniti uticajem grafije nemačkog, kako sam već napomenuo, po kojoj se dužina vokala obeležava dodavanjem jednog *e*; na primer, *liegen, vorliegen, biegen. zufrieden*. Jasno je da je zapisivač ovoga teksta poznao nemački pa je taj uzus nemačke grafije preneo na arbanasku.

53. Veoma su značajni sledeći primeri: *im kamarem, grika, am kapus*; značajni su po tome što pokazuju da neki konsonanti, u cilju što lakše artikulacije, utiču na stvaranje prethodnog vokala, a taj je u raznim jezicima—različit. Ova se pojava javlja i u spisima najstarijeg arbanaskog pisca Buzuka (1555), koji ju je beležio vokalom *e*. Na primer, *ençonem, engritih, 25; eteth enbavunah, 26; ne entimasi seh tuus, 25; e envernih, 26; tue engraneh, 26; iss endare, 26; J. Rrota, Monumenti mâ i vjetri i gjuhës shqype, Buzuku, shkodër, 1930.*

Taj početni poluvokal predstavljao je zagonetno pitanje za sve dosadašnje ispitivače Buzukova jezika. Jokl je smatrao da je to znak sonantnog *r*; upor., H. Jokl. *Sbornik Miletič*, 1933.; *Hylli i Dritës*, 1930, VI, str. 150. Arbanaski lingvist E. Čabej (*Buletin për Shkencat Shoqërore*, Tirana, 1955/2. str. 86-87.), u svojoj studiji o Buzukovu jeziku, zastupa mišljenje da u njemu postoji jedna jezička osobina vredna pažnje, naime, da nazalnom konsonantu *n*, labijalnom *m* i likvidnom *l*, u početku reči, u pretkonsonantnom položaju, prethodi vokalni element, koji, po njegovom mišljenju, predstavlja arbanasku zamenu indoevropskih, odnosno latinskih nenaglašenih vokala u pretkonsonantnom položaju na početku reči. To se mišljenje ne može usvojiti jer bi kad bi to Čabejevo tumačenje bilo tačno trebalo da ta pojava obuhvati i sve one primere u kojima je taj elemenat u početku reči etimološki opravdan (vidi: Miklošič, *Albanische Forschungen*, II; 773; (1871.); A. Balota, *La nasalisation et le rhotacisme dans les langues roumaine et albanaise*, str. 75-85) pa se stoga s Čabejevim shvatanjem ne mogu složiti. Po mome mišljenju, taj je vokalni elemenat uslovljen potrebom što lakše artikulacije pomenutih glasova.

Čabej, po našem mišljenju, greši što dve različite pojave nekih arbanaskih govora svodi na jednu. Jedna je u tome što je vokalni element ispred dugih konsonanata uslovljen potrebom što lakše artikulacije tih glasova, a druga je trag glasovno oslabljenih vokala koji su, budući nenaglašeni, na putu potpune asimilacije. Prva se smatra inovacijom u arbanaskim govorima, dok je druga znak redukovanog vokala u rečima indoevropskog, odnosno latinskog porekla.

Okolnost što je ta pojava u perifernim arbanaskim govorima, u Grčkoj i Italiji, već davno pre Buzuka nestala (Čabej, o. c., 87.), ne pomaže Čabejevom učenju o vokalnom elementu u arbanaskom jeziku već ga opovrgava, jer ako je ta crta bila nepoznata toskijskom, vrlo arhaičnom dijalektu još u doba pre Buzuka, onda je jasno da ona nije ni danas niti je juče bila opšta arbanaska jezička crta.

54. Skupine *mb*, *nd*. (*Basi*, 14; *e te lendid*, 16; *scupit tande*, 19; *e tambaonat*, 25; *me kamb karsmbrapa*, 27; *šendos, embasi*, 30; *bet gasmend*, 32.) Iz gornjih primera vidi se jasno da je ovaj govor očuvao navedene konsonantske skupine, bar do polovine XIX veka. Čabej smatra da asimilacija pomenutih grupa nije završena sve do prve četvrtine XVII veka, eventualno do prvog izdanja dela Petra Bogdanija (1685). Arbneški govor kod Zadra pokazuje jasno da su se pomenute skupine u Crnogorskoj Krajini držale, zasigurno, sve do prve polovine XVIII veka, a ja mislim da se njihova asimilacija nije javila bar za još sto godina. Prošle godine naišao sam u Crnogorskoj Krajini, u selima Briska i Šestane, na dve starice od svojih osamdeset do devedeset godina koje su jasno artikulisale pomenutu suglasničku grupu: *masandei, andei, ndera* (čast), itd.

55. U jednom od navedenih primera umesto progresivne izvršena je regresivna asimilacija, tj. ispao je bilabijalni konsonant *m*. Ako to nije greška zapisivača, ona bi mogla biti i fonetska pojava jer je jedna od zapaženijih crta u govoru Klimenata; upor. Jeta e Re 1955/3., str. 195-199, *Buletin për Shkencat Shqërore*, 1955/2., str. 185-190,

56. Vredno je istaći da u govoru istarskih Arbanasa, umesto opštegegijskog *āst, bān*, imamo oblike sa redukovanim vokalom: *εšt, bē*, od kojih je prvi primaran, što znači da je *āst* u drugim gegijskim govorima sekundaran, *ensti* > *εšt*; upor.: Pedersen, o. c., str. 6 i izvođenja od istog pisca u JF. V, 47.

57. Na osnovu analize konsonantskih skupina, tj. velar + likvida *l*, odnosno likvida *l* + velar, koju je prvi izvršio bečki albanolog Jokl (*Revista filologica*, II (1929) *Hylli i Dritës*, VI, 151.; pre toga u *Jahrbuch-u*, XIV, 169), a posle njega njegov učenik = arbanaski naučnik Čabej. (*Buletin për Shkencat Shqërore* 1955./2., 95-97.), = vidi se jasno da sudbina

pomenutih grupa nije bila u svim govorima jednaka. Evo šta Čabej o toj pojavi kaže: „Što se hronologije promene u rečenoj konsonantskoj grupi tiče, verujem da nećemo stati na trulu dasku ako ustvrdimo da se prvo javila i izvršila palatalizacija *l*, a zatim asimilacija grupe *kl*, *gl*, najzad palatalizacija likvide *l* ispred velara“, (Čabej o. c., 97.).

58. Interesantno je *podvući* da su diftonzi u govoru istarskih Arbanasa očuvani samo delimično—naravno, ako se možemo oslanjati na tekst; (upor.; *ciel*, 18.; 21.; *kopeit*, 27.; *kopiet*, 26.; *mue*, 11.; *me mue*, *tek mue*, 20.). Diftong *ue* je u ogromnoj većini slučajeva beležen sa *o*: *dergo*: *dërgue*; *me karo*: *kërkue*. Neko bi mogao pomisliti na to—nije li, možda, ovo rezultat asimilacionog procesa diftonga *uo*, u kome je regresivnom asimilacijom došlo do *o*: *dergo*, *karko*. Ja mislim da se zbog slučajeva kao *me mue*, *tek mue* ta pretpostavka mora kategorički odbaciti. Ja sam pre sklon da objašnjenje toj pojavi tražim u prelazu labijalnoga dugog *u* > *o*, nego u ma čemu drugom.

Za objašnjenje primera (ko)*piet* postoje dva puta: palatalizacija velarnog vokala *ü* > *i*, dakle, *ie*; ili se *ie* ima smatrati zamenom kratkog jatinskog palatalnog *e*: lat. *pëtio*, arb. *p̄tes*, odakle je labijalizacijom nastalo *p̄ves* za koji oblik ima mnoštvo dijalekatskih varijanata: *p̄ves*, *b̄ves*, *pves*, *bves*, *dves*, *ves*, *veti*. Biće ipak da je druga alternativa verovatnija.

59. Sada bih rekao nekoliko reči o tragovima arbanaskog jezika u srpsko-hrvatskim govorima Bosne i Hercegovine.

Ako se apstrahuje ogroman broj ilirskih tragova u toponomastici širom cele Bosne, Hercegovine, Dalmacije ostaje u geografskim i osobnim imenima, širom toga područja, jedan broj reči arbanaskog porekla. U Crnoj Gori, duboko u unutrašnjosti, gde se danas ne može čuti ni jedna arbanaska reč, nalazimo mesno ime *Šindjon*, pa pleme *Goljemade* (arb. *Golemađi*, *Gołamađi*), koje se pominje već 1444. Arbanaski element ušao je u sastav plemena *Mataguža*, *Mahine* u Primorju, *Malončića* u dolini Zete, *Mataruga*. U narodu postoji i tradicija o tome da crnogorska plemena *Vasojevići*, *Piperi* i *Ozrinići*, i arbanaska plemena *Krasnići* i *Hoti* potiču od jednog zajedničkog pretka; upor. Sufflay, *Srbi i Arbanasi*, 59,—60. Jireček je (*Die Romanen in den Städten Dalmatiens*, I, 41.; *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien* I, 24.; *Illyrisch-albanische Forschungen*, I, 69.) = ukazao na postojanje pastirske opštine *Burmaza* (arb. buṛ-i mađ) ili *Burmazovića* u stolačkom kraju. Dobar deo stočarskih naziva u Hercegovini arbanaskog je porekla; tu idu *balja*—bijela ovca koja ima crne mrlje po glavi, ili: crna koza s bijelim mrljama; u Arbanasa *balë* je konj ili ovca sa belom mrljom na glavi (upor. *Fjalor i gjuhës shqipe*, Tirana, 1954.); *ćeno* = mlado pseto, arbanaski

kēn = *pseto*, od latinskog *canis*; *keć*, *keća*, *kić*, *kića* = uzvik koji upotrebljavaju hercegovački čobani kad gone koze, (upor. J. Dedijer, *Hercegovina, naselja*, VI, SE Zbornik, XII, 105.). U arbanaskom jeziku postoji reč *keć*, *kec* u značenju jareta, uz koje ima *keđ*, *eđ*. U govoru Šćiptara u Jablanici kao uzvik koji se upotrebljava kad se gone koze služi reč *kic*.

60. U tajnom jeziku osaćanskih sanatlija²⁴ dobar deo reči je arbanaskog porekla; da navedemo neke od njih: *kaljac*, *kaljče*, = konj od arbanaskog *kafe*, latinski *caballus*; *miš* = meso, arb. *miš* sa istim značenjem; *ćen* = pas, arb. *kēn*, *ken*; *buke* = hleb, od arb. *buke*; *ruša* = vino, od arb. *ruš-i* (grožđe); to nije *grozd*, jer za to ima posebna reč u arbanaskom jeziku: *veš*, *kalaveš*, *vile*; *vaiza* = devojka od arban. *vaize urda*; *šulina*, od arb. *šelīne*, odr. *šelina*, od lat. *salina*. Pitamo se otkud pomenuti tragovi arbanaskog jezika u Bosni i Hercegovini. Poznato je da su Arbanasi iz okoline Plava i Gusinja i severnije odatle išli sa svojim stadom u Bosnu na zimovnik sve do nedavno, a to vidimo iz zanimljivih beležaka o njihovom stočarstvu kod Miloša Velimirovića (*Godišnjica*, XVIII, 166.—180.)²⁵. To bi bile više novije ekonomske veze arbanaske sa Bosnom. A kako ćemo objasniti arbanasko-bosansko-hercegovačke kulturno-ekonomske veze? Poznati istorik Jireček, (*Staat and Gesellschaft*, II, 23.), — piše da je u XIV veku nastalo kretanje među pastirima Balkanskog Poluostrva, koje je turskom najezdom samo pojačano. Prodirući s juga, Turci su sa sobom vodili i svoje sapslemenike pastirskog zanimanja, pa su, bez sumnje, potisli pred sobom pastire starosedeoce, Skarić, *Porijeklo pravoslavnog naroda u sjeverozapadnoj Bosni*, Glasnik ZM, BIH, XXX (1918.), str. 227.). Kod Sinja u severnoj Dalmaciji ima selo *Arbanasi*; *Lopari* je selo u zborničkom kotaru u Bosni, (Skarić o. c.). Skarić je u pravu kada tvrdi da je ime *Arbanas*, starije od imena *Arnautin*, te prema tome, naselja možemo staviti u vreme neposredno posle dolaska Turaka, ako ne i ranije, dok se još nije bila odomaćila reč *Arnautin*, koju su u naše krajeve doneli Turci, (Skarić o. c. 229.). Starinu arbanaskih naselja u Bosni pokazuju i same dosad pokupljene reči arbanaskih pastira. Značajna je za to reč *šulina* (od arbanaske reči *šelīne*), u kojoj je sačuvan vokal *u*, koji je, zasigurno, nastao od arbanaskog muklog vokala *ē*, što znači da je pomenuti mukli vokal *u* to vreme bio tako jak da je u ušima bosanskih Slovena odzvanjao kao *u*. Ovde ide i reč *kećurati* = gledati, u „tajnom“ jeziku osaćanskih zidara²⁶,

24) Grgić — Bjelokosić, *Glasnik Zemalj. muzeja za Bosnu i Hercegovinu* XX (1910), str. 589.—591.; I. Popović, *Jeta e re*, 1953./6.; napokon *Godišnjak Muzeja grada Beograda*, 1954.

25) Upor. *Arhiv za arbanasku starinu*, I, 1.—2., stu. 202.

26) Grgić — Bjelokosić, o. c. 589.—591.

od arban. *me keŕtũre* = gledati čije je arbanasko muklo *ě* (ε) u srpsko-hrvatskom jeziku dalo palatalno čisto *e*. U šćiptarskom časopisu *Jeta e Re* Ivan Popović je objavio jedan osvrt na reči tajnog jezika osaćanskih zidara, pa je izdvojio one koje su arbanaskog porekla. Među njima je i jedna vrlo značajna za datiranje arbanaskih elemenata u Bosni, a to je *klenište* = mleko. Popović ju je izdvojio kao arbanasku, od *klumešt* (mleko). Ako bi se to prihvatilo, onda bi arbanaski element u Bosni bio veoma star, u svakom slučaju, kako je vrlo ubedljivo pokazao Jireček, od vremena neposredno posle prodiranja Turaka na Balkansko Poluostrvo, a mogao bi biti i stariji. Konsonantska skupina *kl* održala se u arbanaskim govorima do XVI, pa možda i XVII veka. Misal Arbanasa *Djon Buzuka* potvrđuje je za njeno čuvanje u jednom od malisorskih govora, kome pripada i Buzukov jezik.

61. Istorik Ćorović, u svojoj kratkoj studiji o *arbanaskim tragovima u Hercegovini*, (vidi *Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju*, knj. I, sv. 1.—2.; str. 201.—202.) napominje da se jedan deo arbanaskih tragova da videti u izvesnim našim lokalnim imenima lica i porodica. Reč *zot* = gospodin, gospod, arb. *zot-ni*, održala se u Hercegovini kao naziv starog bratstva *Zotovića*. U selu *Burmaza*, od arbanaskog *huri-mađ* — veliki čovek, Jefta Dedijer, (o. c. 121.), pročitao je na jednom starom krstu da se jedan njihov stari zvao *Petar Zot*, a ne *Zotović*. Dedijer tvrdi da je to stara porodica i, oslanjajući se na jednu belešku, kaže da je „vladika Nektaris Zotović, Trebinjac godine 1705., poklonio ikonu trebinjskom manastiru“. I čajnička porodica Perendia ima se povezati sa arb. *Perëndi* = bog. Imena *Leka* i *Lekić*, tako česta kod Crnogoraca i Srba, imaju arbanasko poreklo: *L'eka*. Ćorović upozorava i na pravoslavnu porodicu *Barzeta* u Mostaru, ukazujući na arbanasku paralelu *Barzeci* (valjda *Barđeci* = *Barđeci*). Katoličke porodice *Kakarida* i *Preka*, zna se, — veli dalje Ćorović, da su arbanaskog porekla i da su se u Mostaru nastanile u XIX veku, kao i muslimanske *Džudže*.

Poznato je da su Arbanasi dolazili na hercegovačko područje kao ratni najamnici. Za vreme rata u Konavlju (1430.—1433.), kaže istorik Ćorović Dubrovačka Republika dovođila je Arbanase kao ratnike da je brane. O tom ima u Dubrovačkom arhivu dosta dokumenata.

62. Sada prelazimo na govor arbanaskog naselja u Sremu, iako danas tamo više niko ne govori arbanaski. Potrebno je, prirodno, da se pomenuto naselje Klimentata osvetli sa istorijskog gledišta.

Poznato je da se nekoliko arbanaskih plemena Klimentata nastanilo u Sremu posle neuspelog pohoda austrijske vojske na Turke na jugu Srbije, 1737, uz koju je zajedno sa Srbima pristalo. Kada je godine 1737, pukovnik Lentulus sa austrijskom vojskom dopro do Novog Pazara, —

zaslugom patrijarha Arsenija i nadbiskupa Mihaila Sume — Arbanasa digla su se na oružje na strani Austrije, a protiv Turaka, i okolna plemena pravoslavnih Crnogoraca sa Brda, Kuća Bratonožića, Pipera i Vasojevića, zatim Srbi između Peći i Novoga pazara, a od arbanaskih katoličkih plemena — Klemente, Hote i Grude²⁷.

Povlačeći se prema severu, klimentska plemena sa svojim porodicama naselila su se ispod Rudnika i Avale. Po memoarima generala Šmetaua, koji je u tim bojevima učestvovao, bilo je 1737. god. oko dvadeset hiljada ratnika Srba i Arbanasa, ali su ih Turci kod Valjeva razbili i desetkovali. Arbanaski emigranti zapali su u očajan položaj. O njima se niko nije brinuo, austrijska vlast ponajmanje. Arbanasi su u početku stanovali po zemunicama između Karlovaca i Save. Njima nije isplaćivano sledovanje ni u novcu ni u hrani, pa je bolest harala među njima.

U austrijskoj vojsci su ih organizovali srpski oficiri, među kojima su bila i dva Arbanasa: Ded i Vat Đokaj, vođe arbanaske emigracije u Sremu. Austrijska im je vlast posle dugog natezanja i odugovlačenja dodelila parcele zemljišta na spahiluku porodice Pejačević kod Mitrovice. Tako su se 1749. god. naselili u okolnim selima Hrtkovicima, Nikincima i Jarku.

Po svemu sudeći, prvi put ih je obišao Srbin Simeon Piščević, austrijski oficir, i u svojim memoarima beležio utiske sa toga puta, koje je kasnije objavio u ruskom časopisu — *Vestnik Jevropi*, za 1870. godinu. Piščevićevi memoari su od velikog značaja za proučavanje običaja klimentskih Arbanasa u Sremu.

Pre toga, godine 1882., u glasilu *Ungarisches Magazin*, Petrograd. Von Windisch, mađarski naučnik, objavio je članak pod naslovom *O Klimentama u Sremu*, koji sadrži obilje etnografskih podataka o sremskim Arbanasima: o njihovom poreklu, životu, običajima, odeći i jeziku njihovom,²⁸ ali, prilično površno napisano; reči su nepravilno zapisane, tako da je sve to nepouzđano kao jezička građa²⁹.

27) Kostić Mita, *Arnautsko naselje u Sremu, Južna Srbija*, knj. III (1923.), br. 27., str. 274., ali ne vidim razloga tvrdnji da su Arbanasi, kako Kostić misli, pristali da se bore uz austrijsku vojsku ne iz nacionalnih i verskih razloga kao Srbi, već iz materijalne koristi, utoliko pre kada se zna da su i crnogorska i arbanaska klimentska plemena iz sličnih krajeva, jednakog životnog standarda i na istom kulturnom stupnju. Činjenica da uz austrijsku vojsku nisu pristali obližnji Klimente muslimanske vere sa Peštera, već Klimente katolici iz Brda, potkrepljuje mišljenje da je njihovo pristajanje na ratovanje protiv Turske bilo izazvano verskim pobudama.

28) *Buletin për shkencat shoqërore*, 1955./2., str. 181.—190.

29) Neka se uporedi o tome sud Ludviga Thaloczija, *Albaner in Sirmien, u Illyrisch-albanische Forschungen*, I, str. 202.—322.

Jedno stoleće kasnije, Kuhač je obišao arbanaske Klimente u Sremu, zapisao nekoliko pesama, prikupio prilično etnografske građe o slavonskim Arbanasima, i objavio u studiji *Die Klementiner in Slavonien*. Početkom ovoga veka objavljena je studija mađarskog istorika Ludviga Talocija, *Die albanische Diaspora* (u *Illyrisch-albanische Eorschungen*, I, deo *Albaner in Sirmien*, 303—322.) To je najobimnija studija o arbanaskim Klimentima u Sremu, ali se autoru prebacuje³⁰ pretencioznost i prenebregavanje odnose literature na srpskom jeziku, kao i površnost opisa nekih vojnih operacija pukovnika Lentulusa u Sandžaku i Srbiji.

Nekoliko narodnih pesama, koje epskih koje lirskih, objavio je Arbanas Faik Konica u svome glasilu *Albania* (Brisel-London, 1902, 1903.). Slavonski Arbanasi pominju se i u Danici Ilirskoj, god. 1839. Objavljene pesme u listu *Šćipëria e Re*, Konstanca, 1930, prikupio je 1921. god. arbanaski župnik Leon Ašiku. I konačno, prilično jezičke građe pomenutih sakupljača o govoru sremskih Arbanasa objavljeno je u glasilu Naučnog instituta u Tirani (*Buletin për Shkencat shoqërore*, 1955/2).

63. Pokušaćemo da damo najvažnije crte arbanaskog u Sremu kako se on govorio pred svoje gašenje. Ako bismo hteli na osnovu jezičke građe dati karakteristiku vokalizma govora nekadašnjih Klimentata u Sremu, vrlo malo bismo mogli da pružimo. Jedno se može sa sigurnošću reći, naime da je kvantitet vokala bio očuvan. Dužinu je, na primer, Kuhač označio ili udvostručavanjem odnosnog vokala ili dodavanjem znaka *h*; to su, dakle, znaci za dužinu vokala; na primer, *grah* kod starih gegijskih pisaca: *graa: sūū*=oči; *uhn* (=une); *zuh*=zuu i *rah*=raa.

Postoji tendencija labijalizacije dugog vokala *a*, kao inače u dobrom delu gegijskog govora: *šon* m. *gān*; *omat* m. *āmat*; *konk* m. *kānk*; *gron* m. *grān*; *son* m. *sān*; *nona* m. *nāna*; *prom* m. *prāma*, itd. O nazalnosti vokala ne bi se, na osnovu ovog materijala, moglo gotovo ništa pouzdano reći; ja sam ipak uveren da je nazalnost, bar do kraja XIX veka bila očuvana u govoru sremskih Arbanasa. O sekundarnoj nazalnosti vokala u govoru Klimentata ne možemo ništa reći. To je recentna pojava nekih gegijskih govora.

Najčešći oblik arhaičnog diftonga *uo*, u govoru Klimentata, pred kraj XIX veka bio je — *ua*, sporadično i *ue*: *grue*. Koliko je nama poznato, oblik *ua* je pretežni oblik u govoru svih Klimentata, ma gde živeli: *fua*=*ɣua*=nokat; *un jesi puštua*=*un betem šerbetori*; *ti i malkua*, *un dua me gran*=*uu dua me grān* ali *ata duon me pī*, *atta duon me gran*. U poslednjim primerima javljaju se oblici starog diftonga *uo*.³¹

30) Dr Mita Kostić, o. c. 277.—278

31) *Buletin për shkencat shoqërore*, 1955./2., str. 183.—184.

Kao jednu od važnih crta ovoga govora treba navesti postojanje, bar do kraja XIX veka, interdentalnih spiranata δ , θ . Kuhač je pomenute glasove beležio različnim znakovima, što potvrđuje opravdanost našeg tvrđenja. Kao jedan od dokaza za postojanje pomenutih interdentalnih spiranata, u vreme koje smo označili, treba uzeti i činjenicu da je Kuhač krajnji glas kod reči *pigiž* (*pigiθ*) označio posebnim znakom ξ , kojim je trebalo da označi bezvučni interdentalni spi.ant.

Ako se oslonimo na tekst, onda ispada da u govoru sremskih Arbanasa nije bilo, bar pred kraj XIX veka, dvojakih glasova \check{c} , \acute{c} koje Windisch beleži sa tsch. Kuhač je upotrebio dva znaka, \check{c} i \acute{c} , međutim, u tome nema doslednosti; jedna te ista reč jedanput je zabeležena sa \check{c} , drugi put sa \acute{c} : *keč*, *keć*, *čime* i *ćime*. Vrlo je teško nazreti tačno stanje glasova \check{c} i \acute{c} u govoru klimentskih Arbanasa u Sremu. Činjenica da prikupljači jezičke građe kojom se služimo nisu pazili kako će prikupljati jezički materijal — umesto da olakšava, naprotiv, otežava naš položaj u određivanju prirode pomenutih glasova u govoru sremskih Klimentata. Još je nedosledniji u označavanju glasova \check{z} , \acute{z} , koje je beležio znakovima *gj*, *dj*. Pored drugih nedostataka, takav postupak ima i nezgodu što se taj znak *dj* čita i *d* i *dj*; otuda je mogućnost zbrke velika. Kuhač je u svojim tekstovima upotrebio dva tipa glasa *L* (u njegovoj grafiji *lj*, *l*); valja naglasiti da je on vrlo dobro osetio meko *l* i debelo *l*. Međutim, Kuhačevo beleženje debelog *l* znakom *l*, tj. evropskim *l*, navodi čoveka na pomisao nije li, možda, debelo *l*, u govoru sremskih Klimentata, prešlo u srednje, evropsko *l*. Ja ipak nisam sklon da poverujem toj pretpostavci, jer bi u tom slučaju u srednje *l* prešlo i meko *l*.

Interesantno je napomenuti da je u konsonantskim skupinama *nd*, *mb* izvršena asimilacija u *t*, odnosno *p*, na primer, *kurkuš nuk na pet* = *kurkuš nuk na mbet* = niko nam ne osta.

64. Sada ćemo videti kako u jezičkom pogledu stoji stvar sa Arbanasima na Kosovu i u Metohiji, u Jugoslaviji. Ako bismo hteli da nešto kažemo o njihovoj sudbini u prošlosti, onda ćemo se susresti sa dva mišljenja. Srpska, odnosno jugoslovenska historiografija izričito tvrdi da su arbanaska naselja u Jugoslaviji, na Kosovu — skorašnja tj. da ona datiraju od vremena seobe srpskog življa u bivšu Austro-Ugarsku Monarhiju, 1690.—1737. god., ali se ne osporavaju i raniji brojni katuni u pomenutim mestima. Listina manastira Dečana (1330.) nabrāja između Lima i Belog Drima brojne katune arbanaske i vlaške, a diploma cara Dušana (1348.), manastiru prizrenskom — devet arbanaskih katuna severno od Prizrena³². Činjenica je da je u pomenutim mestima bilo

32) Milan Sufflay, *Povjest sjevernih Arbanasa*, Arhiv za arbanasku starinu, knj. II (1924.).

arbanaskih katuna i u srednjem veku, međutim, takva su naselja bila nestalna, pokretna.

Govoreći o Prizrenu Marin Bici kaže da se pored srpskog u tim mestima govori i arbanaski, što ukazuje na činjenicu da je u Prizrenu bilo sesilnog arbanaskog stanovništva. Turski putopisac Evlija Čelebija veli da jedan deo življa muslimanske veroispovesti u Vučitrnu govori arbanaski. Čelebija je proputovao Kosovo i Metohiju 1640. godine, dakle pre seobe hrišćana na sever, koja pada posle 1690. god. Time nije razjašnjeno pitanje da li je na Kosovu i u Metohiji bilo arbanaskih naselja u vreme Turaka, tj. pre seobe hrišćana na sever. Ja mislim da će ga turski dokumenti moći rasvetliti, samo to zahteva strpljiv rad u Carigradskom arhivu, a taj je rad od ogromne koristi za proučavanje istorije balkanskih naroda.

65. Prvi dokumenti na koje se možemo oslanjati u jezičkom ispitivanju arbanaskog govora Kosova i Metohije bili bi spisi, odnosno dela, verske sadržine svakako, Arbanasa Petra Bogdanija, objavljeni u Padovi 1685. godine.

Činjenica da je Bogdani službovao u raznim mestima, na Kosovu, u Skadru i Baru, ukazuje na mogućnost mešanja govora tih mesta sa govorom njegovog mesta. Na tu okolnost ukazuje i Taljavini (*Le parlate albanesi di tipo ghego orientale*, 21,) kada kaže da Bogdanijev jezik ima malo tragova istočno-gegijskog govora. Radi se, naime, o zameni arhaičnih konsonantskih skupina *kl*, *gl* u govoru kosovskih Arbanasa, koje ovde glase *k*, *g*, a u zapadno-gegijskom govoru — *ki*, *gi*: *me k̄ān*, *guni*, *guha*: *me k̄ien*, *k̄en*, *ḡuni*, *ḡuha*, itd. Kod Bogdanija sporadično susrećemo rečenu crtu istočnogegijskog govora, odnosno govora kosovskih Šćiptara! Na primer, *me ga*, skadar, *me gja* = ličiti (vidi Jungg, 37, Baškimi, 126; Cordignano, 44.) Južnogegijska zamena pomenutih skupina je *ǵ*, *ǵ̄*: *me ǵ̄en*, *nǵai*, *ǵāt*; upor. Weigand, *Wörterbuch*, 25. Osobine istočnogegijskog govora susreću se u Rosijevom rečniku (*Vocabulario della lingua epirotico — italiana*, Roma, 1875.) u kome se, pored skadarskog govora, tu i tamo, javljaju i crte govora kosovskih Arbanasa: *i gaat*, skadar. *i gjaat*³³. Ovom prilikom nećemo se osvrnuti na jezik Kazazija, Đakovca, jer on u svojim prevodima nema doslednosti jezičke, prema tome, ni originalnosti.

Važan izvor za ispitivanje dakovačkog govora je *Srpsko-arnautski rečnik* Đakovca Kujundžića, objavljen u Beogradu 1902. godine. Autor, kako i sam napominje, nema pretenzija da pruža delo naučne vrednosti. I pored grešaka od kojih vrvi, iako nije pisan po zahtevima naučne metode

33) Tagliavini, *Le parlate albanesi*, u *Le terre albanesi redente*, Roma 1942., 42.

svoga doba, — ovaj rečnik može da posluži dijalektologu da nazre glavne osobine đakovačkog govora tamošnjih Arbanasa.³⁴

Veoma je važna i Joklova studija o govoru metohijskih Arbanasa, koju je napisao na osnovu deset do trinaest zabeleženih pesama Vuka Karadžića kod Peći. Bečki albanolog je i ovde, kao i inače u ostalim pitanjima istorije arbanaskog jezika, uložio maksimum truda da osvetli fonetske i druge osobine govora Arbanasa kod Peći. Međutim, — to se ovde mora istaći, veliki austrijski naučnik — često je žrtva netačnih izvora, kao što je to slučaj sa ovim prikupljenim pesmama kod Peći. Vuk Karadžić, koji je ove pesme zabeležio po kazivanju nekog kaludera iz Peći, nije poznavao arbanaski, a i njegov pevač tih pesama, kako se vidi iz prikupljene građe, u pogledu poznavanja arbanaskog jezika — nije bio u boljem položaju. U pesmama³⁵, susrećemo supstituciju interdentalnog zvučnog spiranta δ zvučnim dentalom d , a to nikako ne stoji čak ni posle 120 godina u govoru Arbanasa Peći i njene okoline.

O govoru Arbanasa na Kosovu i u zapadnoj Makedoniji napisao je bugarski naučnik S. Mladenov kratku studiju od 27 stranica, objavljenu u *Balkan-Arhivu*, I (1925.); vidi recenziju pomenute studije u Barićevom *Arhivu za Arbanasku starinu*, sv. III (1926.). Bugarski naučnik Mladenov obišao za vreme Prvog svetskog rata mesta koja je okupirala bugarska vojska i zabeležio neke od osobina arbanaskih govora zapadne Makedonije i Kosova. Sofijski slavista uočio je na tom putu jednu crtu zapadnomakedonskog govora: diftongizaciju dugih vokala \bar{i} , \bar{u} , $\bar{ü}$, $> ai$, ei ; au , au , ei . Tu novinu poznaju govori u kumanovskoj, skopskoj, tetovskoj i debarskoj oblasti. Ova pojava nije poznata govorima kosovskih Arbanasa, niti govoru Arbanasa preševske oblasti. Neke govore skopske i tetovske oblasti karakteriše asimilacija skupine bl , pl , $> bl$, pl , $č bđ$, $đ$ ($= bž$, $ž$).

I pored toga ja smatram da je pomenuta studija sofijskog slaviste Mladenova ovlaš napisan osvrt na najopštije osobine govora Arbanasa Makedonije i Kosova. Nisu pomenute važne crte tih govora; ne znamo ništa o kvantitetu i kvalitetu vokala; nema pomena o nazalnosti njihovoj.

Drugi, daleko bolji rad o govoru arbanaskog stanovništva skopske okoline — je studija zagrebačkog romaniste Petra Skoka, objavljena u *Godišnjaku Muzeja Južne Srbije* (1941)* Naš zaslužni naučnik i albanolog, ograničivši se na skopsku oblast, zadržao se posebno na diftongizaciji kao recentnoj pojavi govora arbanaskog življa kod Skoplja. Njemu je u tom poslu pošlo za rukom da odredi i utvrdi geografsku rasprostranje-

34) Vidi o tome opširnu kritiku Antona Čette: *O dijalekatskoj vrednosti toga rečnika*, u prvoj knjizi Balkanološkog instituta Naučnog društva BiH u Sarajevu.

35) Jokl, *Vuks albanische Leidersammlung*, herausgegeben und mit sprachwissenschaftlichen-sächlichen Erläuterungen versehen, 63, i kritika H. Barića, *Arhiv za arbanasku starinu*, knj. I, 230.—234.

*) Studija je pod naslovom: „Lingvistička proučavanja neslovenskog stanovništva Skopske kotline“

nost pomenute pojave. Skok je u ispitivanju rečenog govora arbanaskog živilja skopske oblasti izostavio važne crte njegove: kvantitet i kvalitet vokala, nazalnost njihovu, koja je i u ovom govoru, ako nije potpuno iščezla, — svedena na najmanju meru.

66. Sada prelazimo na prikazivanje najvažnijih fonetskih i drugih osobina u govoru kosovsko-metohijskih Šćiptara. Opšta je tendencija pomenutog govora da labijalizuje vokal $a > o$, na primer, *kam* > *ka^om* *jam* > *jo^om*, *jom*; i *gān* > *šo^om*, *šōn*; *me* *ḡān* > *ḡōn*: *me* *bā*, > *me* *bō*, *zā* *zō*; tendencija je zahvatila i govore u zapadnoj Makedoniji, preševsku i kumanovsku oblast: *ḡāmb* > *ḡom*; *tāmbēl* > *tombēl* > *tomēl*.

Redukovani vokal (ε), kao potpuno mukao glas, iščeznuo je, naročito u govoru kosovsko-metohijskih Arbanasa. Tamo gde su svi izgledi da postoji, on više nije ono što je pravo muklo ε (ē), već je mnogo otvorenije, na primer, kod akuzativa ženskih imenica, *puła* accus. *puļēn*. Isti je slučaj sa onom skupinom reči koja se završava sa *r*, *l*, *m*, *n*; na primer, *moter*, ali *motra*; *āmel* (*omel*); vokal je redukovani, jedva se čuje i kraći je od običnih kratkih vokala³⁶.

Što se prelaza glasa $ü > u$, bar u govoru kosovskih Arbanasa, tiče, ne može se nikako prihvatiti shvatanje, kakvo je istakao Taljavani (*Le parlate*, str. 48.), obuhvativši njime i dakovački govor. Primerima kojima se Taljavini poslužio³⁷ ne može se pokloniti nikakva vera, jer su nepozdani, netačni³⁸. Primeri *ćuš*, *tdruškiš* m. *ndrūšk*, iz Kujundžićevog *Srpsko-arnautskog rečnika*, ne mogu se ni u kakvoj prilici sresti danas, akamoli pre pedeset godina u kasabi Đakovici.

Od osobina konsonantizma navodim u početku zamenu arhaičnih konsonantskih skupina *kl'*, *gl'* u istočnogegijskom govoru, jer su one, za razliku od zamena u ostalim gegijskim govorima — *k*, *g*. Smatra se da je do asimilacije pomenutih grupa, tj. iščezavanja likvidnog glasa *l*, nastupilo pre nego što je došlo do jotovanja njegovog. To shvatanje potvrđuje i okolnost da se *k*, *g*, kao zamene starih konsonantskih grupa, nahode i u spisima Arbanasa Petra Boganija: *gase*, umesto *gīase*, i drugi primeri, u kojima se vidi jasno da je u vreme pisca Bogdanija zamena pomenutih drevnih konsonantskih grupa u istočnogegijskom govoru glasila *k*, *g*. Međutim, ja ne mogu da predem ćutke preko jednog primera, tako čestog kod Bogdanija, koji ne ide u prilog shvatanja da je do zamene *k*, *g* došlo neposrednim putem, a to je primer *me* *kṭān*, naravno, ako se tome primeru *me* *kṭān* može pokloniti puna vera.

36) Waclaw Cimochoowski, *Le Dialecte de Duschmani*, str. 11.

37) Tagliavini, o. c. 48.

38) Taljavini se služio Kujundžićevim *Srpsko-arnautskim rečnikom*, Beograd, 1902.

Drevne konsonantske skupine *kl*, *gl* u istočnogegijskom dijalektu kosovskih Šćiptara zamcnjene su, bez iznimke, velarnim *k*, *g*, na primer: *me k̄ān*, *k̄ōn*, *guni*, *guha*, *me ngue*, *kiša*, *i gāt*. Interesantno je istaći da se u ovom dijalektu nahodi dobar broj primera zamene sa *k*, *g*, *i* u onih reči koje se etimološki ne mogu svesti na pomenute drevne konsonantske grupe *kl*, *gl*, na primer; *ker* < lat. *carrum*; *me kēp* umesto *me ūepε* = šiti, lat. *capio* (za njegovu etimologiju upor. Podersen, *KZ*, XXXVI (1900.), 330.); *kep-a* = luk, od lat. *cepa* (upor. Miklošić, *AF.*, II, 97., Meyer, *EW.*, 223.). Tagliavini je, (o. c. 57.), zasigurno, u pravu kada ovu pojavu objašnjava analogijom.

Verujući u pogrešne izvore, u većini slučajeva nepouzdana za dijalektološka ispitivanja, Tagliavini je (o. c. 57) naveo grešku iz Kujundžićevog *Srpsko-arnautskog Rečnika*, da je, navodno, glas *h* u dakovačkom govoru potpuno nestao.

Nije Tagliavini prvi zapao u grešku oslanjajući se na nepouzdana primere iz Kujundžićevog *Rečnika*; i Jokl je pre njega u svojim arbanološkim studijama, povodeći se za njima, dolazio do pogrešnih rezultata. Po Tagliaviniju, (o. cit., 58.) dakovački govor ne poznaje glasa *h*, pa u njemu nalazimo: *ongar*, *ekar*, *ōn* = *hān* i *ūj* < *i huj* < *huej*; *gua* (= *guha* = *ġuha*); *vjera* (= *vjehra*), *kra* = *pleća* = *krah*). Jokl je primere bez *h*: *iću* (= *hiću*) i druge, smatrao pouzdanim³⁹, te je njima operisao kao sigurnim. Za vučitrnski govor Elezović navodi primere bez glasa *h*: *šojin* (= *šohin*, *ongēr*), *Arhiv*, II, 243.

Zadržaćemo se na interdentalnom zvučnom spirantu, upravo na mogućnosti njegovog prelaženja, odnosno pretvaranja u likvidno tvrdo *l*. Ja sam nepokolebljiv u svome gledištu da takvih slučajeva u govoru kosovskih Šćiptara nema ni u kojoj prilici. (Izuzetak čine Arbanasi katoličke veroispovesti u Prizrenu.). Za arbanaske govore jugoslovenske Makedonije ne mogu da tvrdim, iako ne verujem da će se takva pojava tamo moći nahoditi. Međutim, Taljavini je u više puta do sada citiranoj studiji (59.) oslanjajući se na nepouzdana izvore (čiji autori uglavnom nisu Arbanasi) tvrdio da u istočnogegijskom, kao i u zapadnogegijskim govorima, postoji tendencija pretvaranja interdentalnog zvučnog spiranta u velarnu likvidu *l*, na širokom području pa citira Uroševića, (*Prilozi nar. poezije*, I, 203., 204), njegove primere za Vučitrn; *me dosht zoti me i llon* (ll = l) *beriqet*, *kur don zoi me i llon beriqet*: „kad hoće Bog beriçeta da mu da“. Ja sam uveren da su pomenuti primeri zabeleženi u samom Vučitrnu, i to zabeležio ih je čovek kome arbanaski nije maternji jezik; a takvih u Vučitrnu ima dosta: to su muslimani kojima je maternji jezik turski, bolje rečeno, to su Turci, koji taj glas, pošto ga nemaju u svom mater-

39) Jokl, *Vuks alb. Liedersammlung*, 81.

njem jeziku, izgovaraju kao debelo t. U selima naseljenim Arbanasima — nema te pojave zasigurno. Ja sam pregledao sve tri zbirke — *Kangë popullore shqiptare të Kosovë-Metohis*. M. Bakija, 1952., 1953., pored konsultovanja svojih studenata iz okoline Vučitrna, ali nigde, ni u kojoj prilici, nisam naišao na primer sa kojim bi se potvrdilo shvatanje da interdentalno δ prelazi u velarno *l*. Takve primere nahodimo i u Vukovim pesmama — zabeleženim po kazivanju nekog kaluđera; ja sam tvrdo ubeđen da je Vuk tačno beležio ono što je čuo, a čuo je, zasigurno, tačno, ali je kaluđer Obadović tako izgovarao *l* (δ) mesto δ . Ljudi iz redova intelektualaca Srba u više mahova su se prihvatili posla da kupe i beleže što god iz narodnih umotvorina Arbanasa u Jugoslaviji, i uglavnom verno su ih beležili, ali su im se potkradale i sitnije greške, i na osnovu njih izvedeni zaključci se teško mogu primiti. S tim u vezi hteo bih da istaknem da je Taljavini u već citiranom radu naveo primer (uzet iz Mladenova rada, *Balkan—Archiv*, 1., 51., 57., 67.) kojim je trebalo da pokaže da se pojava pretvaranja $\delta > l$ nahodi i u debarskom govoru tamošnjih Arbanasa. Ja sam naročito od početka do kraja pregledao zbirku pesama *Fyelli* i *Dibrës* (Debarska frula), koje je sakupio rođeni Debranin, Haki Strmili, ali, na žalost, nigde nisam našao nijedan primer sa *l* umesto interdentalnog zvučnog spiranta δ . Reč *oudha* = *ouda* spominje se dva puta, na stranama 52., 92., ali ne sa *ol*, kako je Taliavini pronašao kod Mladenova, već: u *mboush oudha me dervejshë*, „(o. c., 52.); „*ka mar oudhën n'ogur t'Allahit*“, (92.).

O arbanaskom govoru Debra i okoline, u izdanju Srpske akademije nauka, objavio je Gliša Elezović rad pod naslovom: „*Glasovne osobine arbanaškog dijalekta Debra i njegove okoline*“ (Dijalektološki zbornik, knj. XI, Beograd 1950.). Rad su prikazali Hasan Kalesii i Kadri Halimi u arbanaskom časopisu *Jeta e Re* u Prištini, 1951./5., i Univerzitetskom glasniku, 1951., br. 57).

Moje je mišljenje da se radu, sa metodološke strane, ne može prigovarati. Činjenica da u njemu ima grešaka objašnjava se time što je zbirka narodnih pesama *Fyelli* i *Dibrës*, iz koje je Gl. Elezović crpao građu za svoj rad, veoma nekritički priređena, te se ne može uzeti kao verna slika debarskog arbanaskog govora.

II

ISTORIJSKO-KRITIČKI PREGLED DOSADAŠNJIH POKUŠAJA PROUČAVANJA ARBNEŠKOG GOVORA

67. Govor Arbanasa kod Zadra, kome je i ova naša monografija posvećena, ispitan je do sada prilično.

Prve vesti o tome govoru pružio nam je slavni naučnik Franjo Miklošič u svojim *Albanische Forschungen*, u koje je ubacio oko dve-

stotine reči arbneškog govora, a poslao mu ih je hrvatski naučnik Ivo Berčić, Zadranin, čovek neobično široke kulture, koji se bavio proučavanjem glagoljice i ostavio za sobom brojne rasprave i udžbenike iz oblasti staroslovenske filologije; Enciklopedija Jugoslavije, I, A — Bosk, str. 478.—479.

Da vidimo kako izgleda arbneški govor po rečima tamo zabeležanim. Jedan od interesantnih problema je pitanje glasa *l* u tom govoru, u kome ih ima dva tipa: *l*; *l*, a to znači da je arbneški govor pred kraj prošloga veka znao za srednje (*l*) i debelo *l* (*l*). U primere sa srednjim *l* navodimo sledeće: *nalt*, *kol*, *kandil*, *ksula*, *floku*, — *lelduo*, *libruom*, *plumb* (olovo), *pula*, *mluo* itd. Ovde se nameće jedno pitanje, naime, nije li, možda, glas *l* u navedenim rečima izgovaran kao meko *l'*, jer se on u drugim gegijskim i toskijskim govorima izgovara jedino kao meko *l'*? Ja mislim da je debelo *l* u *arbneškom* već pred kraj devetnaestog veka počelo prelaziti u srednje, odnosno evropsko *l*, što očitó pokazuju primeri u kojima je ono etimološki neminovno debelo *l*. Takvi su sledeći primeri: *mola* < *mola*, *kəngala* > *kəngala*, lat. *cicala*, *plumbi* < *plumbi*; *malkuo* ± *malkuo* < lat. *maledicare*, — u kojima je latinsko intervokalno *l*, po Pedersenovoj teoriji, u arbanaskom jeziku zastupljeno sa *l*.

S druge strane debelo *l* se u arbneškom govoru, s kraja 19. veka, još uvek čuva *kiel* (*kiel*) *kalma*, *ulī*. U dobrou broju reči u kojima je interdentalni zvučni spirant etimološki opravdan imamo pojavu njegovog pretvaranja u debelo *l*, kao u rečima *baλ*, *darλ.a*, *λambi*, *maλšti* (= *maδšti*); *iλnuo* (= *iδnuo*); *mleλ* (= *mleδ*); *uλ.a* (= *uδ.a*). U svim navedenim rečima glas *l* (= *λ*) je izvorno morao biti *δ*; uostalom on tako i glasi u velikom broju govora Gega i Toska. Ja verujem da je meko *l'* u ovom govoru, pred kraj XIX veka, već gubilo svoju palatalnost težeći, na taj način, za izjednačenjem sa takozvanim evropskim *l*, s jedne, a i velarno, debelo *l* pretvaralo se u srednje, odnosno takozvano evropsko *l*, s druge strane.

Što se dftonga tiče, on je u ovom govoru s kraja 19. stoleća, sudeći po rečima u navedenoj raspravi Miklošičevoj, isključivo *uo*, a to je najstariji oblik do kojega se može doći na osnovu starijih rukopisa arbanaskog jezika: *fortsuo*, *dišruo*, *kėrkuo*, *gikuo*, *malkuo*, *martuo*, *urdėnuo*, *pago*; *unε duo*, *mluo*, *iλnuo*, itd. Interesantno je napomenuti da će se upravo *uo* sresti i kasnije, u istorijskoj raspravi Tulija Erbera o doseljenu krajinskih Arbanasa u Zadar: *meškuo*, *me krlzuo*, *mebesuo*, *melulzuo*, *membaruo*, i *munduošim*, (Tulio Erber, *La Colonia albanese di Borgo Erizzo presso Zara*, Dubrovnik, 1883., str. 72.—73.).

U tome da između mekog i tvrdog *k*, *ć*: *g*, *š* u arbneškom govoru nema nikakve razlike slažu se svi njegovi ispitivači, od Berčića, preko Erbera, Vajganda, pa sve do Taljavinija; njima se pridružujemo i mi.

U Miklošičevim arbanaskim studijama označena su dva tipa glasa *ć*, *č*: *faće* = obraz, *flčiñet* (plur.) = gubica, vilica; *mustač* = brkovi, *faće*; *vić*; *otšitovāt* – očitovati, *manifestare* – poručiti – racomandarc. Miklošič je u dva maha upotrebio i znak *ć* za meko arbanasko *č*: *keře*, *kieλ* = nebo. Nama je nejasno da li znak *ć*, koji je Miklošič upotrebio u dvema navedenim rečima, treba da označava mekoću glasa *ć* u smislu mekoće toskijskog dijalekta, ili je to ipak identično sa afrikatom, *ts*: *ć*; ja sam sklon verovanju da su to dva znaka za jedan te isti glas, – iako time nije isključena mogućnost postojanja i mekog glasa u toskijskom smislu u arbneškom govoru toga vremena.

Neodređenost vlada i u obeležavanju glasova *ǵ*, *ǰ*, koji su kod Miklošića označeni znakovima *ǵ*, *ǰ*: – *me ǵukuo*, *ǵutet*, *ngiue* itd., *dj-rdjant*.

68. Hronološki je trebalo prvo spomenuti članak *Zadarski Arbanasi i Prabiskup Zmajević*, koji je u Narodnom koledaru, godine 1868, napisao Stjepan Buzolić. Članak od punih osam stranica sadrži dragocene podatke o životu, običajima, jeziku i postojbini, dakle, o poreklu zadarskih Arbanasa. Ono što nas ovde naročito interesuje, to je podatak o jednoj fonetskoj pojavi govora zadarskih Arbneša, pojavi koja govori o tome da zadarski Arbanasi u to vreme nisu izgovarali meko *lj* (ль), već srednje ili evropsko, kako se to obično zove; upor. pomenuti članak Stjepana Buzolića, str. 78., gde se kaže da Arbaneši u Zadru ne mogu izgovarati *polje* (поље), već *pole*, (поле), *vola* (вола) umesto *volja* (воља). A to znači da je meko *l'* (ль) počelo iščezavati iz govora zadarskih Arbneša još pred kraj prošloga stoleća.

69. Prvu značajnu studiju o doseljenju Arbanasa u Zadar i njegovu okolinu dao nam je Italijan Tulio Erber pod naslovom *La colonia albanese di Borgo Erizzo presso Zara*, Dubrovnik, 1883. god., str 5. – 160.

Studija je napisana na osnovu arhivskih dokumenata u Zadru.

Iznećemo neka mišljenja o poreklu Arbanasa kod Zadra. Interesantno je da se o postojbini zadarskih Arbneša sve doskora vrlo malo znalo, i to netačno. Erber je nabacio dve pretpostavke o postojbini zadarskih Arbanasa. Po jednoj verziji, njihovu postojbinu treba tražiti južno od Skadra. Tamo postoje dva sela, pod imenom *Prešja* i *Šijak*. Izgovor tih imena donekle se približava izgovoru imena mesta *Brisk* i *Šest*, – *Briščani* i *Šeščani*, koja se nalaze nedaleko od mora. To se poklapa sa činjenicom da su zadarski Arbneši u staroj postojbini pripadali barskoj jurisdikciji, – iz čega, navodno, treba izvoditi zaključak da su oni i u turskoj Albaniji živeli negde pored mora. Činjenicu da se u natpisu u arbneškoj crkvi kod Zadra veli da su preci današnjih Arbneša iz Bara treba objasniti time što su se oni ukrcali u Baru; međutim, to ne znači da su oni poreklom iz Bara.

Erber je pretpostavio drugu mogućnost o postojbini zadarskih Arbanasa. On je smatrao da više verovatnoće ima mišljenje da su zadarski Arbneši iz Mirdita. On je verovao da će na ovaj način moći zadovoljiti činjenicu da su u Zemuniku, pored Arbanasa, bile još dve porodice pravoslavne veroispovesti, jer je u Mirditima, po njegovom kazivanju, bilo pristalica grčkopravoslavne crkve, (Erber, o. c., 62.). No da je on pri tome imao u vidu činjenicu da u Šestanima, pored Arbanasa, žive i pravoslavni Srbi (u Dračevici, u to vreme i u Seocu govorilo se arbanaski —I.A.), onda bi se samim tim rešilo i pitanje porekla dveju pravoslavnih porodica u Zemuniku.

Neshvatljivo je zašto se toliko lutalo u određivanju i utvrđivanju postojbine zadarskih Arbneša, kad je već Buzolić ukazao na Brisku i Šestane iznad Skadra kao postojbinu zadarskih Arbanasa; upor. Stjepan Buzolić, Narodni koledar, 1868., str. 79.

Erber je u pomenutoj istorijskoj studiji o sudbini zadarskih Arbneša prikupio nekoliko desetina reči, izmenjao oba pomoćna glagola, po jednu imenicu i pridev, i to je sve što je on tom prilikom zabeležio, (T. Erber, o. c., 71.—75.).

Iako je vrlo teško proniknuti u tajne njegovog pisma, kojim se služio beležeci to malo reči arbneškog govora, pokušaćemo da iznesemo neke pojave koje se na osnovu toga mogu utvrditi. Teškoće u utvrđivanju fonetskih osobina arbneškog govora, kako rekosmo, iskrsavaju zbog nedoslednosti u pisanju istoričara Erbera.

Ono što karakteriše arbanaski jeste očuvan interdentalni spirant u ovom govoru, samo ovde se mora naglasiti činjenica da je posebno interdentalni zvučni spirant nestabilan, jer u dobrom delu reči pokazuje tendenciju pretvaranja u debelo *l*, i obratno, velarno *l* teži prelaženju u *δ*; npr. *mola* (*l*=*δ*;=*mola*), *čieđi*, *dieđi*, *üeđi*=*ćieli*, *dieli*, *üeli*; *ula e cieđit*, „Via lattea“ (= *uđa e ćielit*). Navedeni primeri pokazuju jasno nestabilnost i nepostojanost rečenih glasova u pomenutom govoru.

Odsustvo ustaljenog pisma ne dozvoljava da izvršimo diferencijaciju tipova glasa *k*, *ć*, *ǵ*, *ǰ*.

70. Ni tvrđenje Vajgandovo o postojbini zadarskih Arbneša, po kome bi oni bili poreklom iz Kroje i njene okoline, ne može se usvojiti (Weigand, *Der gegische Dialekt von Borgo Erizzo bei Zara in Dalmatien, Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache*, Leipzig, 1911., str. 177.—239.). Vajganova studija ima sledeća poglavlja: predgovor 177.—181.; opis govora, 181.—207.; pa tekstove sa nemačkim prevodom, 207.—223., i najzad glosar, 224.—239.

Vajgandova monografija o arbneškom govoru je prva ozbiljna studija koju je pisao jedan lingvista. Njemu je prebačeno da je svoje

zabeležene tekstove prepravljao,⁴⁰ shodno etimološkim zahtevima. Ja se, uglavnom, sa tim mišljenjem ne slažem, iako tu i tamo ima slučajeva doterivanja u njegovoj zabeleženoj jezičkoj građi. O tome ćemo podrobnije govoriti u ovom poglavlju.

Smatralo se da je Vajgandova omaška⁴¹ što nije osetio interesantnu osobinu da se glas *s* u arbneškom govoru pretvara u nekakvo *š*, jer je tu pojavu Taljavini, navodno, čuo ne samo u rečima arbanaskog porekla već i u slovenskim rečima, tj. čuo je među Arbanasima kad su oni razgovarali i srpskohrvatski. To bi, po Taljaviniju, bila opšta crta govora zadarskih Arbanasa. Ja sam za vreme svoga boravka u Zadru, među tamošnjim Arbanasima, — naročito obraćao pažnju ne bih li taj glas razabrao, međutim, niti sam ga ja osetio, niti su mi postojanje pomenute pojave u tom govoru potvrdili ljudi kojima sam se za to obraćao. Kolega Kruno Krstić, rođeni Arbanas iz Arbneša kod Zadra, pismom me obavestio da o postojanju toga glasa (*s*) ne može biti reči u govoru zadarskih Arbneša, već je to rezultat govorne mane Taljavinijeve informatorke, pokojne Lidije Vuksani, čiji su zubi bili izbočeni sa celom vilicom, što je prouzrokovalo posebnu artikulaciju glasa *s* (*š*), te se neće moći prihvatiti mišljenje da je to opšta pojava u govoru zadarskih Arbanasa.

Vajgand je u svojoj monografiji o govoru zadarskih Arbneša tvrdio da u njemu postoje dva tipa glasa *l*: *l*; i *l*. Za prvi je govorio da je palatalniji, a to znači da je glas *l* u govoru Arbneša kod Zadra identičan sa evropskim *l*, kako smo to uobičajili da ga zovemo. Što se velarnog *l* tiče, — Vajgand je napomenuo da se ono u ovom govoru često pretvara u interdentalni zvučni spirant, (Weigand, o. c., 186.). Kad te promene nema, onda se ono u svim ostalim primerima (rečima) izgovara kao debelo *l*, kao i inače u ostalim gegijskim i toskijskim govorima: *i mal* (ali i *mađi*); *miel*, ali *miedi*; *mol*, *mola* i *moda*.

Nepostojanost glasova *đ* i *l* u arbneškom govoru je očigledna, a ona se sastoji u uzajamnom pretvaranju jednog glasa u drugi (vidi gore navedene primere). Pored ove tendencije, u arbneškom govoru postoji i pojava pretvaranja velarnog *l* u srednje, odnosno evropsko *l*, i upravo u pitanju da li je ovo evropsko, odnosno srednje *l* u vreme prikupljanja jezičke građe o tom govoru čime se bavio nemački naučnik Vajgand, bilo preovladalo nad velarnim *l*, ja lično ne mogu da prihvatim Vajgandovo tvrđenje da je velarno *l*, u vreme kada je on obilazio Arbanase kod Zadra, bilo još i tada dominantni oblik, kako to proizilazi iz njegovih zabeleženih tekstova, u kojima velarno *l* stoji vazda tamo gde je ono etimološki neminovno. Sudeći po današnjem stanju ja

40) Tagliavini, *L' Albanese di Dalmazia*, str. 17.

41) Tagliavini, o. c.

sam uveren da je velarno *l* u vreme Vajgandovog ispitivanja arbneškog govora bilo svedeno na minimalnu upotrebu. Prema tome, Taljavinijevo tvrđenje o Vangajdovom retuširanju tekstova — nije bespredmetno, jer ono faktički stoji. Šta je Vajganda navelo na taj postupak, — posebno je pitanje, ali je doterivanje tih tekstova neosporna činjenica. Toga prepravljajanja najviše je, po našem mišljenju, kod glasa *l*.

Dobar broj ljudi starije generacije i dan danas vrlo dobro razlikuje srednje i debelo velarno *l* (*l* i *l*).

Mislim da se prepravljajanje naročito vidi kod glasa *ć*, (*ċ*). Vajgand je sam tvrdio, što je, uostalom, i tačno, da se meko *ċ* u arbneškom govoru stvrdlo u afrikatu *ć* (*tš*), a to u krajnjoj liniji znači da se ono po tvrdoći izjednačilo sa običnim tvrdim (*ç*) *tš*. Međutim, Vajgand je u svome *Glosaru* i pored toga upotrebio i znak *tš* (*č*) za obeležavanje tvrdog *ç* u govoru Arbneša. Ja stojim na stanovištu da su se tipovi mekog i tvrdog glasa: *ċ*, *tš*, pretvaranjem mekog u afrikatu, potpuno izjednačili, i da među njima nema nikakve glasovne razlike. Pretvaranje je i ovde došlo do izražaja: *tšerek*, VI, 28., *tšobo-ani*, *tšoin*, (*erhebe*), *tšoem*, *tšua*, ali *tšaf-a*; *tšeni*, *tšelbi*, *tšep-a*, *tšeš*, *tšešem*, *tšiel-di*, *tšint*, *tšimbe*, *tšüš*, itd. (Primeri su uzeti iz *glosara* Vajgandovog, str. 237.).

Ne vidim potrebu za dvojakom upotrebom znaka *dž*; *d'*: *džint*, *džie*, *džūs*, *endžul*: *enžul*, s jedne, i *d' un-i*, (koleno), *d' um-i* s druge strane, jer su to, u stvari, znaci za jedan te isti glas. Kad smo kod ovih primera, onda je potrebno naglasiti da Vajgand zasigurno nije u pravu kada za glasove *ki*, *gi* — jedino u upotrebi u arbneškom — navodi znak *d'*: *ġ*, kao što je *d' uni*, (koleno), *d' ua* (jezik), *dingōtu ngas*, *ngō*, (Weigand, o. cit., 186.)- To se ne može primiti, jer bi značilo da su se poznate konsonantske skupine *kġ*, *gġ* u arbneškom govoru zadržale kao palatalno *ċ*, odnosno *ć* (*tš*); *ġ* (*d'*, *dž*); naprotiv, pomenute arhaične skupine zamenjene su u jeziku zadarskih Arbanasa sa *ki*, *gi*, kao i inače u dobrom delu gegijskih govora, pa i u postojbinskom govoru zadarskih Arbneša. Vajgand se, zasigurno, i ovde služio retuširanjem, jer bi to, ako bi bilo tačno, trebalo da glasi *kġen*, odnosno *tšen*, *me ka* = *tša*, umesto *me kġen*, *me kiō*, kako faktično i stoji u arbneškom.

Kad je pomenuo pojavu čestog pretvaranja glasa *f* u interdentalni bezvučni spirant *θ* (*th*), onda je trebalo da bude pažljiv i obazriv i da ne padne u grešku kod primera od kojih neki ne idu nikako u okvir pojave o kojoj govori. Tačni su sledeći navedeni primeri: *priθ-i* < *prif* (*t*) < *praebiter*. Međutim, od dve paralele *uθul* i *uful* prva je zasigurno starija; prema tome, Vajgand neće biti u pravu kada, u cilju potkrepljivanja svoje tvrdnje, — navodi i primer *uful* > *uθul*, kao da je, navodno, glas *f* pretvoren u *θ* i da bi potvrdio opravdanost gornje tvrdnje, on navodi još *noθ* < *nof* što bi značilo da je glas *θ* nastao od *f*.

Međutim, to nikako ne stoji, jer je glas *h* zamena indoevr. *sk̂*, te je *f* u reči *ňof* sekundarno, lat. *gnosco*. To je slučaj i sa paralelama *šoh* > *šof*; *ndihe* > *ndife*.

Vajgand sa sigurnošću tvrdi da je današnje arbneško *me še*—skraćeni oblik od *me fše* (–*h*) (Weigand, o. c., 187.), Da bi se to potvrdilo, potrebno je znati kako je ono glasilo u starim jezičkim izvorima i spisima. Nesigurnost je utoliko veća kad se zna da su *f*, *m*, kod oblika *fšē* (*h*), *mšef*, glagolski, prefiksi a to znači da je početni oblik glasilo *šeh* > *šef*, *fšeh*: *mšef*. Nije isključena mogućnost da je u ovom govoru sačuvana arhaična forma *še* (*h*).

Drugih zamerki Vajgandovim tekstovima uglavnom nemamo. Učinjene zamerke odnose se na pojavu retuširanja nekih fonetskih glasova, bolje rečeno, one se tiču uopštavanja izvesnih fonetskih osobina, koje u arbneškom postoje, ali u mnogo manjoj meri nego što ih je to prikazao nemački naučnik Vajgand. Ja nikako ne sumnjam da je Vajgandov informator Marović govorio jezikom koji nam je Vajgand predstavio, ali se moralo voditi računa o tome da li se tim jezikom govori u Arbnešima kod Zadra, odnosno da li je to, bar u to vreme, bio maternji jezik zadarskih Arbanasa.

Vajgand je svoju jezičku građu zabeležio od čoveka starije generacije, ne proverivši je kasnije kod *ljudi* mlađe generacije. Ispada da je jezik Vajgandovih tekstova jezik starije generacije zadarskih Arbneša. Po svemu izgleda, Vajgand se zadržao kratko vreme u Zadru i prikupljenu jezičku građu zabeležio samo od jednoga čoveka, što se mora smatrati pogrešnim i nepravilnim postupkom, jer se to ne može uzeti kao govorni jezik Arbneša s početka ovoga stoleća. Inače, u celini, tekstovi su, uzimajući u obzir kratkoću Vajgandovog boravka u Zadru i brzinu kojom je radio na tome poslu — uglavnom dobro zabeleženi, naravno, ako se isključuju tu i tamo slučajevi retuširanja izvesnih oblika.

71. Mala istorijska radnja župnika Čurkovića — *Povijest Arbanasa kod Zadra*, Šibenik 1922. (3.—33.), nema, uglavnom, ništa što se dotle o zadarskim Arbanasima nije znalo, iako se autor pomenute rasprave, pored studije *La colonia albanese di Borgo Erizzo* Tulija Erbera — služio i matičnim knjigama arbneške župe i živom tradicijom svojih sumeštana kod Zadra.

Čurković je na osnovu kazivanja velečasnog don Šime Stipčevića, domoročca, pogodio lokalizaciju zadarskih Arbneša, a to su Briska i Šestani, koji pripadaju barskoj jurisdikciji. To su mu potvrdili i vojnici iz Zadra i Arbanasa, što su za vreme prvog svetskog rata služili vojsku upravo u kvajevima koji se smatraju postojbinom zadarskih Arbneša.

72. Na osnovu novih, dosada nepoznatih dokumenata u zadarskom Arhivu, Arbanas Kruno Krstić sprema opširnu studiju o doseljavanju predaka zadarskih Arbneša u Zadar i okolinu. Krstić, kako mi javlja, nosi se mišlju da svojom studijom obuhvati ne samo istoriju zadarskih Arbanasa, već da da opis govora njihovog. Izvod iz te studije, o 225-godišnjici prvog doseljenja Arbanasa u Zadar, objavio je on u *Glasi Zadra*, 1951./30.

Kako se iz objavljenog izvoda vidi, Krstić je ispravio mnoge pogrešne zaključke pisaca prethodnika o istorijskoj sudbini zadarskih Arbanasa. Tu je, pre svega, shvatanje Erbera⁴² i Čurkovića⁴³ o uzrocima seobe predaka zadarskih Arbanasa: da su ih, navodno, verski progoni, obeščašćenja i skrnavljenja od strane Turaka naveli na bekstvo. Međutim, Krstić navodi ove razloge zbog kojih su oni napustili svoju staru postojbinu: 1) kugu, koja je u to vreme zahvatila taj deo Balkana, a protiv koje Turci nisu ništa preduzimali, dok su Mleci vodili sistematsku borbu protiv njenog širenja; 2) trajne sukobe, pljačku, palež, krvnu osvetu između stanovništva turskih, crnogorskih i paštrovičkih naselja, gde je najviše stradao živalj u graničnim područjima; 3) prisilno odvođenje u vojsku i sakupljanje plaćenika za rat koji je izbio između Turaka i Persije i trajao od 1725. do 1736.

On je ispravio do tada pogrešno mišljenje Tulija Erbera⁴⁴ da je u prvoj seobi bilo begunaca iz Briske, a da su drugu seobu sačinjavale izbeglice⁴⁵ iz Šestana i zaselaka. Protivno ovome, Krstić je na osnovu dokumenata utvrdio da je u prvoj seobi bilo doseljenika iz Briske, Pinčića, Šestana, a u drugoj — iz Šestana, Livara, Briske.

Krstić je ispravio i drugu jednu zabludu prethodnih istorika koji su se bavili sudbinom zadarskih Arbanasa; radi se, naime, o shvatanju, da su se prvi begunci nastanili ispod Šamarka, kod tvornice duvana u današnjem selu Arbanasi kod Zadra, kako su tvrdili Erber, Čurković i ostali, don Krstić ukazuje da se najstarije arbneško naselje u selu prostiralo uz glavnu cestu ispod crkve (kuće Petani) otprilike do puta koji gotovo ravno vodi, prema Jovića zalivu (Bregdeti, *Vani* i *Jovićit*); K. Krstić, *Zadarski Arbanasi*, Glas Zadra, 1951./30.

Obično se kaže da su severoistočnu stranu sela nastanili Arbneši koji su došli iz Briske; južno od crkve naselili su se doseljenici iz Šestana, pa se smatra da su prvi glasove *ŕ*, *ŕ* izgovarali kao *s*, *l*, a da se *ŕ* u govoru doseljenika iz druge seobe. 1733., pravilno izgovaralo kao *ŕ*, a *ŕ* kao poljsko debelo *l* ili kao *l* Benkovčana u rečima *vlah*, *lula*,

42) Erber Tulio, o. c. str. 23.

43) Čurković, o. c. str. 10.—II.

44) Tulio Erber, o. c. 60.—61.

45) Čurković, o. c. str. 9.

(Čurković, op. cit., 9). Pre svega, ako se interdentalno δ izgovara kao poljsko l , onda to nije pravilno, kako to smatra Čurković, već nepravilno.

Tvrđenje da stanovništvo sela Arbanasa do crkve govori jednim, a od crkve drugim govorom — mislim da je neodrživo, tim pre što su doseljenici kako u prvoj tako i u drugoj seobi, bili pomešani s beguncima iz Briske i Šestana. A da ima sitnih razlika u govoru zadarskih Arbneša — to je činjenica.

Razlike se sastoje u tome što se u nekih porodica, bolje reći, u pojedinaca, diftong ua izgovara u svom arhaičnom obliku uo , dok ga drugi, u većini, izgovaraju ua : *me škuo, me punuo, gruo: me škua, me punua, grua*. Ja mislim da je arbneško stanovništvo sa sobom donelo pomenute razlike u govoru, i to ove: diftong uo , po našem shvatanju, došao je zajedno sa doseljenicima iz Šestana, Pinčića, Murića, a diftong ua iz Briske, Livara, Dobreca. Prvi je lepo sačuvan i u postojbinskom govoru u Šestanima, Pinčićima, u svojoj arhaičnoj formi, tj. uo ; u govoru Briske i Livara diftong je prešao u gegijskom dijalektu najrasprostranjeniji oblik ue : *me punue*.

Razlike se odnose i na izgovor interdentalnih spiranata ϑ , δ : pojedinci ih dobro izgovaraju; naročito im je pravilan bezvučni međuzubni spirant ϑ . U drugih su oni prešli u s , l , l . Ni u krajinskim govorima nije očuvana postojanost pomenutih glasova, — glas δ u Šestanima je uglavnom, prešao u velarno l , — njega je i u govoru Briske i Livara počelo da supstituiše tvrdo l . Glas ϑ je u krajinskim govorima ostao netaknut. Što se tih razlika u arbneškom govoru tiče, ja lično smatram da one vuku koren još iz postojbine; ne bi se naime, mogla shvatiti pretpostavka da su govorne razlike u arbneškom nastale tek u novoj postojbini.

III

POREKLO ARBNEŠA U ZADRU — NJIHOV ODNOS PREMA STAROJ POSTOJBINI

(Šestani—Briska)

73. Pojava Turaka na Balkanu izazvala je čitavo komešanje među balkanskim narodima. Arbanaški heroj Đerđ Kastrioti, — zvani Skenderbeg — pružao je sa šaćicom Arbanasa žilav otpor turskoj najezi, ali je posle dvadeset godina borbe umro kao vojskovođa tog malobrojnog, a hrabrog naroda. Zemlja bi pogažena od turskih hordi. Stanovništvo arbanaskih gudura počinje nanovo da se pomera prema severu i sklanja u sigurnija skloništa. To je trajalo sve do 18. veka, ali i kasnije su Arbanasi napuštali svoju rodnu grudu i tražili utočišta u severnim krajevima⁴⁶. „U mletačko doba služe oni kao „stradioti“ ne samo u

⁴⁶ Ne smemo smetnuti s uma da su Arbanasi u 18. veku, primivši islam, doprli do Niša i Toplice i naselili tom prilikom napuštena područja na Kosovu i Metohiji, vidi Tomić, *O Arnautima u staroj Srbiji*, 1913., str. 40. Na Kosovu posebno u Metohiji je, po istorijskim izvorima i pre toga bilo arbanaskih naselja.

gradovima Balkana već i u Dalmaciji⁴⁷ i Lombardiji. I Dubrovčani i Kotorani imaju arbanaske grupe, koje se novače delom u mletačkoj Zeti, delom na području srpskih despota“; upor. Sufflay, *Povijest sjevernih Arbanasa*, *Arhiv za arban. star. jezik i etnologiju*, II, sveska II, 224. Kad je i po turskom Balkanu počela da se širi kuga, koja je nemilostivo harala, i protiv koje Turci nisu preduzimali nikakve ozbiljne korake; kada su im neprestani sukobi na graničnim područjima dodijali i, na kraju, kada je prisilnim teranjem u vojsku i sakupljanjem plaćenika za rat, koji je izbio između Turske i Persije, stanje postalo nesnosno, — uz svesrdnu pomoć Vicka Zmajevića, godine 1726., krenulo je iz Crnogorske Krajine — iz Briske i Šestana — 19 porodica u Zadar. To je prva seoba krajinskih Arbanasa na sever. U vreme nekoliko godina kasnije, 1733., pada druga seoba Arbanasa iz Šestana i drugih zaselaka, u kojoj je bilo 28 obitelji sa 199 članova. Šuflajevo napomenu⁴⁷: „sjedi u Zadru il governatore Ghini con 200 Albanesi“, treba tumačiti tako da su Arbanasi služili i u mletačkoj vojsci kao najamnici, ali da ti Arbanasi nemaju ničeg zajedničkog sa današnjim Arbnešima kod Zadra, za koje se sigurno zna da su se u Zadar doselili ne 1602. godine, već više od sto godina kasnije. Mletačke vlasti su izbeglicama, na zauzimanje istaknutog crkvenog političara i pisca Vicka Zmajevića, dodelile imanja i izgradile stambene zgrade na ustupljenom posedu kanonika Ivana Groznog. Ustupljeni prostor nalazi se na jugu, izvan grada Zadra, danas sastavni deo njegov. Arbanasi su to naselje nazvali Arbëneši; Hrvati, u početku, — Ericinim selom; Talijani — *Borgo Erizzo*, po providuru Nikoli Ericu; Hrvati su ga kasnije nazvali Arbanasima. Taljavinijevo mišljenje, (*Albanese di Dalmazia*, str. 71.), po kome „*Il nome locale Arbëneši è di origine croata, arbãnor e arbãništ sono sicuramente indigeni*“, neće ni po koju cenu biti tačno: naziv neće biti hrvatskog porekla, jer se tome suprotstavljaju i fonetski razlozi, s jedne, a i osećanje za takvo mesno ime bilo je kod zadarskih Arbanasa sigurno živo, s druge strane, te nije čudo da su oni svoje naselje nazvali *Arbãneš*; upor. *Arbneš* — ime sela ispod Taraboša. Nije to nikakva novina⁴⁸, jer se naziv *Arbneš*, *Arbereš* — susreće, doduše kao naziv za Arbanase, vrlo rano. On je u upotrebi kako u toskijskom tako i u

47) Sufflay: „Počeci sjeveroarbanaske kolonije u Borgo Erico (Borgo Erizzo) kraj Zadra sižu dalje u prošlost nego se je to općenito uzimalo“; Thaloczi, *Illyrisch-albanische Forschungen*, I, 322.; Weigand, *Der gegische Dialekt von Borgo Erizzo*, Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache, 1911. God. 1602. sjedi u Zadru, il governatore Paolo Ghini con 200 Albanesi“. (Horvat, *Bos. glasnik*, 21./1909./83.)“.

48) Tešku grešku je napravio i Špend Barði. *Leka*, VII (1935.), IV, 185.—186.; kada je tvrdio da je oblik *Shqiptar* hronološki stariji od *Arbëneš*, *Arbëreš*, i da je taj oblik, prema tome, recentna forma u Italo-Arbanasa i Arbanasa kod Zadra.

gegijskim govorima, i dan — danas, (upor. M. Ressuli, *Praporti Kronologjik i trajtavet: Arbnešh — Shqiptar*, Leka, VIII, N^o — 1., 1936./38 — 39.); za toskijski i gegijski naziv, međutim, ne može se reći da je nastao pod uticajem hrvatskog naziva Arbanasi.

74. Ako se oslonimo na predanje zadarskih Arbneša, onda se može zaključiti da su se preci današnjih Arbanasa kod Zadra doselili iz Briske i Šestana, dvaju sela na istočnoj obali Skadarskog blata. Dovoljno je pregledati onomastiku zadarskih Arbneša, pa da čoveku bude jasno da su se njihovi preci doselili iz pomenutih mesta: *Marco Nica-dobrez* (Erber, o. c., 42.); *Pietro Pinčich*, *Sestani (Illyrisch — albanische Forschungen* I, 328 — 329.). U Zemuniku sadašnja generacija, koja se više ne oseća arbanaskom niti smatra da je arbanaskog porekla, nosi još uvek arbanaska imena, odnosno prezimena: *Paleka*, *Šestan*, *Pinčić*, *Pren-da* itd. Neosporno je da su takva prezimena, koja su u upotrebi i dan-danas kod zadarskih Arbneša, mogla istoričarima služiti kao olakšavajuća okolnost u određivanju njihove stare postojbine.

Na prezime *Šestani — Šestanović* nailazimo mnogo ranije, pre nego što će se zadarski Arbanasi doseliti u Dalmaciju. Po primorskim gradovima Dalmacije susrećemo Arbanase sa prezimenima *Šestani — Šestanović* još u XIV veku, — tamo se obično bave trgovinom, služe kao dušobrižnici, učitelji, itd. To potvrđuje i prezime *Sestanovich*, *Ragusaner Kaufleute im XIV Jahrhundert*, vgl. *Sestan*“, *Jireček Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, III, 60.; *Sestan*: 1) *S. Sextan, Presbyter Ostioia S. aus Antivari*, 1445., *Div. rag. Filii Petri S.*, 1413 — 1446.). *Jorga, Notices et extraits* I, 212. und. 3., 215. — 216.; 2) *In Cattaro presbyter Johannes f. Sestani (Sestagni)*, c. 1330., — *von einem Ortsnamen. Dorf Sestani auf dem Westufer der See von Scutari, Villa degli Sestan* 1409., upor. *Jireček, Romanen*, III, 60. Kao što se vidi, ime *Šestani* pominje se veoma rano, još 1409. god.; upor. *Listine Sima Ljubića*, VI, str: 22, knj. VI. J. ak. znanosti i umjetnosti. „*Et remaneat similiter sancta Maria de Rotezo cum suis confinibus, villis de li Sestan, intelligendo, quod ser Marinus de Elia possideat territoria sua, que habet in Propat*“.

Marijan Bolica, iz poznate kotorske vlasteoske porodice piše 1614. god. u svom poznatom izveštaju *Relatione et descrizione del Sangiacato di Scuttari* — da je u Šestanima onda bilo 100 kuća sa 260 ratnika, dok je malo selo *Muriće*, na samoj zapadnoj obali Skadarskog jezera, imalo 20 kuća sa 50 ratnika, kojima je komandant bio *Djon Murići*; upor. *Šime Ljubić, Starine*, XII, 165. — 193.

Kasnije, kako to proizlazi iz knjige Ivana Markovića: *Dukljansko-barska mitropolija*, 1902., nalazimo podatak da je u *Livare* u Crnogorskoj

Krajini, 1749., premešten za nadbiskupa Sapski biskup — Arbanas iz Skadra — *Lazar Vladanji*, koji je u 78. godini života preminuo u planskoj krševitoj župi barske dijeceze, Livarima, 5. januara 1786.; I. Marković, o. c., 151. Podatak govori jasno o postojanju Arbanasa katoličke veroispovesti u Livarima u to vreme, odakle se jedan deo njihova stanovništva iselio u Zadar.

Nemački naučnik G. Von Hahn u svom delu *Reise durch die Gebiete der Poretsch und Vardar*, piše da „Šestani i Livari leže na Skadarskom Jezeru, i da se u njima govori arnautski, jer su stanovnici „Albanezi“. Hahn dalje kaže: „Šestana ima Donjih i Gornjih. U Gornjim su sela: *Gurza, Lukić, Dedanj i Bardanj* (arbanaski Barđan), u Donjim opet: *Gruvace, Karolaj, Marnikaj, Bjugeri* (prva tri imena meni nije pošlo za rukom da identifikujem, biće da su pogrešno zapisana — I. A.) Šestani su na crnogorskoj granici. Stanovnici ne plaćaju nikakav danak. Njih bijaše 1875. god. do 1579 duša. Parohija *Livari* sastoji se iz ovih sela: *Livari, Paiči, Dobraci, Briško Gornje i Donje i Fotijan*; god. 1857. bijaše ih 440 duša“; upor. Hahn *Reise*, str. 526. — 529. Ja sam prilikom svoga obilaska Šestana, doznao za sledeća sela, koja čine Donje Šestane: *Marstjepan* (nekada se zvalo *Bujgri*, odnosno *Bulgri*); *Karanikići* (ranije *Ndreka*), selo koje ima dva zaseoka, od kojih se donji zvao, a i danas takvo ime nosi, — *Pěštjer* — što, inače, znači: *dolje, ispod, pod*; *Ĝuraĳ* (srpski *Đuravci*) i *Pecanj* (srpski *Dračevica*), čije je stanovništvo dvojezično i pravoslavne veroispovesti.

Ja sam uporedio stara prezimena Arbanasa Šestana sa prezimenima koja su označena kod Erbera, ali na žalost, sa izuzetkom jednoga, nisam naišao na identičnosti, odnosno nisam sreo podudarna prezimena između krajinskih i zadarskih Arbanasa. Prezime Perčobanj, međutim, nalazimo kako među zadarskim tako i među krajinskim Arbanasima: *Giov. duca detto Cioba, Pietro Duca detto Cioba*, kod zadarskih Arbanasa (poslednji primer citiran iz knjige Erberove — *La colonia albanese di Borgo Erizzo*, str. 58.). Kako onda objasniti činjenicu da zadarski Arbanasi nisu očuvali svoja prezimena koja su imali u staroj postojbini? Poznato je da Arbanasi nose dva prezimena: jedno je porodično za koje zna jedino uži krug srodnika, u našem slučaju celo selo, a drugo je zvanično prezime, koje je dobijeno, svakako, posle doseljenja u Zadar. Porodična su prezimena obično, naročito po obliku, arbanaska; često podsećaju na nazive matičnih sela i porodica, dok su druga hrišćansko-hrvatskog porekla; upor. Čurković, o. cit., str. 32.

Pošto smo dali nekoliko napomena kojima smo potvrdili postojanje mesta Šestana i Briske — kao postojbine zadarskih Arbanasa, čiji prvi podatak seže u XV vek, potrebno je pružiti sliku uslova života današnjih Arbanasa u Šestanima i Briski.

Mi smo, doduše, u početku ovoga poglavlja napabirčili nekoliko podataka kojima smo, možda, potvrdili postojanje Šestana uz pomoć ličnih imena. Podaci su izloženi, moramo priznati, bez određenog kontinuiteta, nepovezano, ali oni u svakom slučaju pokazuju da je naselje Šestana veoma staro. Kad se radi o određivanju starosti pomenutog mesta, onda ne smemo smetnuti s uma činjenicu da *Šestani* pripadaju onoj pokrajini u kojoj su arbanaski i srpski živalj dolazili u međusobni dodir vrlo rano u svakom slučaju u ranom srednjem veku. Jedno malo mesto, danas selo od 60 kuća, zvano *Bes* – spominje se u AAlb. I, 172. (1241.–1. Septembris – 1242.), vrlo rano, još u 13. veku. Ono se, verovatno, spominje kao arbanaski pokretni ka'un (i *Vir* i *Bes*), odakle proizlazi: ni Arbanasin da ne ima tu zimovišt = *Albanenses ne habeant hiberna*“. Ime današnjeg *Vira* po svemu izgleda da potiče od arbanaske reči *vēri* – „Zimska paša“, Šuflaj, *Povijest sjevernih Arbanasa*, str. 36. (citirano po separatu). Na tragove arbanaskih imena nailazimo još dalje na zapadu, duboko u Crnoj Gori, gde danas niko ne govori arbanaski. Amalgamacioni proces u tom području traje još uvek. Arbanasko stanovništvo u Šestanima već je danas dvojezično: samo deca ne znaju „naški“, što znači srpski. Svi odrasli znaju srpski, a porodični im je jezik jedino arbanaski. A to je prirodno, jer taj svet, bilo muško bilo žensko, dolazi u dodir sa srpskim življem Bara, Virpazara, kuda šestanski Arbanasi odlaze da kupuju potrebne im životne namirnice, s jedne, a i crnogorska naselja nisu od njih udaljena, s druge strane. Šestanski se Arbanasi često i svojataju sa obližnjim Crnogorcima: obično se Crnogorke udaju za Arbanase Šestana, Briske i drugih obližnjih sela naseljenih Arbanasima.

Kad se zna da su Arbanasi i Crnogorci u pomenutom području stare Zete živeli vekovima u simbiozi, onda ništa ne treba da nas začudi fakat što su i Arbanasi uzajamljivali svom neposrednom susedu rečničkog blaga, iako ne u onoj meri u kojoj su oni primali od svoga saplemenika. Da navedemo neke od njih. Najviše arbanaskih reči ima u govoru plemena Kuča, jedno zbog toga jer su, kako istorija tvrdi, Kuči u davnini govorili arbanaski, pa su kasnije pretrpeli slovenski uticaj u toj meri da je to pleme danas većim delom crnogoško; samo je manji broj njegov arbanaski. Prirodno je da je toponomastika na kučkom području pretežno arbanaska. Navodimo primer Djutedza, *Pusat* (16, 22., – Stev. Dučić, *Život i običaji plemena Kuča*, 1931.). I jedan i drugi naziv su latinskog porekla, prvi od lat. *ciuitatem* > *kūtet* + deminutivni sufiks – *ze*, *kūtedze*; od iste je lat. reči nastalo naše *Cavtat*; *Pus* < lat. *puteus*. Pomenućemo još nekoliko uzajmljenih arbanaskih reči u srpskohrvatskim govorima.

bucak = drveni sud za punjenje vode; upor. studiju Ivana Popovića, *Einige albanische Lehnwörter im serbocroatischen*, Zeitschrift für slavische Philologie, Band XXIII., Heft 1., 1954., str. 121. – 133.; F. Cordignano, *Dizionario alb. ital., ital. albanese*, Milano, 1934.; Luk Lukaj, *Fjaluer shqip srbohrvatisht*, Beograd, 1935.;

koa, kua, = vreme, od albanskog *koha* = vreme; reč je u upotrebi kod Srba na Kosovu, kao i u makedonskim govorima;

rānj, – Vuk je pominje u značenju „nekakvo drvo kao cer, ili granica“. Ima je i kod Erdeljanovića, – *Srp. etn. zbor.*, XXXIX, 500., – i Jovićevića, *Str. etn. zbornik*, XV, 535.; *Ranjev Do*, Erdeljanović a. a. o.; *Ranjska Glavica*, Jovićević, a. a. o. Reč je arbanaskog porekla od *rāñe* gegijski, *reñe* toskijski, u značenju *koren, podnožje*.

Popović (o. c.) donosi i *štilja, štiljega štiljeza*, „Zwirnspindel“, Upotrebljavaju je Bjelopavlići i Kuči, – *Srp. etn. zbornik*, XLVIII, 30, 74. Poreklo joj treba tražiti u latinskoj reči *hastilia*, od koje je pravilno nastala arbanaska reč *štile, štileze, štijeze, štijez; štize*. Ovo je ono treće latinsko intervokalno *l* koje je u arbanaskom jeziku zastupljeno mekim *l*, što je danas u ogromnoj većini gegijskih i toskijskih govora jotovano.

Arbanaskog porekla su, po svoj prilici, i reči *grep*, arb. *grep* (67.) = *udica; fošnja* (209), *fošnjica*; arb. *fošne* = novorođenče; *andrak* (145., St. Dučić) = veliki džbun, – *Srp. etn. zbornik*, XLVIII.

75. Od znatnog je interesa za proučavanje istorije arbanaskog jezika slovenski elemenat u krajinskim govorima. Njegovo proučavanje potpomaže razjašnjenju starine arbanaskog življa u oblasti Crnogorske Krajine. Ovamo se mora uključiti i značaj toponomastike krajinskog područja, – u kome su često sačuvane reči koje su danas već istisnute iz upotrebe govornog jezika krajinskih Arbanasa. Pomenuću neke, iako ne kazuju gotovo ništa o starini arbanaskog elementa u ovim krajevima: *bra – breni*⁴⁹ = ime potoka, odnosno izvora; za arbneški vidi: Tagliavini, *L' Albanese di Dalmazia*: *brō, breni* = trave, što ima, zasigurno, veze sa srpskohrvatskom reči *brv, brvno*, čije je *vn* asimilacijom u arbanaskom dalo *n*, poput poznatog fonetskog zakona da se suglasnička grupa *vn* asimiluje u arbanaskim govorima, na primer *borovnica* > *boronič*, *Libovnik* > *Libonik*. To se ima objasniti opštom tendencijom arbanaskog jezika da intervokalne zvučne suglasnike eliminiše (Leskovac. odnosno arbanaski – *Leskovc* > *Leskoc*; *Bujanovac* > *Bujanovc* > *Bujanoc*; *Trnovac* > *Ternavc* > *Ternoc*; *slavinica* > *škinike*; *ograda* > *ograie.*, kuda je *j* dospelo epentenskim putem; **uda* > *uje*, – *j* je opet nastalo epentezom.

49) A. Jovićević, *Naselja*, II (1922.), str. 45., 64.

Toponomastika u Krajini je prepuna reči arbanaskog porekla. Mi se na nju nećemo osvrnati ovom prilikom, samo ćemo se zadržati na imenima onih mesta koja se smatraju postojbinom zadarskih Arbneša. *Briska* je od arbanaske reči *brisku* = britva, nožić; *Livare*, arb. *ljare*, — od arbanaske reči *livare*, *livaria* sa značenjem *katarakt*, *vodopad*; reč je *compositum*, od prefiksa *l + var* (= *le*, *la*, *li*): *la + vjēre*, *la + tređ*; *lebardε* = *le + bardε*, *lefüt* = *le + füt* *l* (*e*) *đure* = *l* (*e*) + *đure*; prema tome, toponim *Livare* (kasnije, posle otpadanja intervokalnog zvučnog labijalnog *v*: *L'are*) arbanaskog je porekla.

Šestani nisu nikad predstavljali zasebno selo, već područje u koje je spadalo nekoliko zaselaka, kao što su: *Dedanj* (srpski Dedići), *Bardanj*, arb. *Bardań* (srp. Bardići), *Gurza*, *Lukići*; to su Gornje Šestane; u Donje spadaju sledeća sela: *Karanikići*, (nekada *Bulgri*, *Bujgri* (arb. bulgër, znači = jedna vrsta hrasta), čija se donja mahala zvala *Pěštjer*, što doslovce znači „donja“ (mahala), *Marstjepanj* (Marstjepovići); *Đurać*, (*Đuravci*), *Dračevica*; šestanski je Arbanasi zovu *Pecanj*, po plemenskom nazivu.

Briska i *Livari* nisu bili sastavni deo Šestana. Ovamo spada i zaselak *Dobrec*, toponim slovenskog porekla — *dobër* + *sufiks ec*; reč *dobër* ovde ima značenje podnožja, ravnice, koje tačno odgovara konfiguraciji područja ispod ogranaka Rumije; *Pinčići* sa zascokom *Rjepsom*, broj 29 domaćinstava sa 160 stanovnika. Po svemu — naziv nije starog datuma, on može biti naziv bratstva od kojeg je dobilo ime celo selo. Ime zascoka *Reps*, *Rjeps* — ne bih znao šta znači, sem ako to nije *riēpes*, *riēps*, od reči *riēpe* — odrati kožu, u prenosnom značenju i — siromašan čovek, sirotinja.

Nije mi poznato šta ime *Šestani* treba da znači. Jovičević (o. c. str. 69.) drži verujući predanju, da je nastalo na taj način što se tamo u davna vremena naselilo šestoro braće. To ne mora biti tako, utoliko pre što nije nigde potvrđeno da se nazivi toponima daju na osnovu brojeva. Toliko verovatnosti ima da je toponim *Šestani* postao i od arbanaskog *šes* — prodajem, sa epentetičnim *t* i sufiksom *an*, što, uostalom, takode ne mora biti tačno.

Ime zascoka *Gurza* je od arb. *gūr* (kamen) sufiks *-ze*. *Bardići* (arb. *Bardań*) — od arbanaskog *bardε* (belo) i sufiksa *ań*, čije poreklo treba tražiti u latinskom sufiksu *-aneus*, *-anius*. *Bardanj* (*Bardań*), danas naziv sela u Šestanima, nekada je bio isključivo naziv za rodbinu, porodicu. To je kod Arbanasa najčešće porodični naziv, kako kod Cega tako i kod Toska na jugu. Danas je on sačuvan više kod Malisora; *Zenelaj*, *Bicaj*, *Kolgecaj*, *Gegaj*, *Đokmarkanj*, *L'ukanj*, *Đulperanj*, *Vučanj*, *Đonanj*, *Perkolanj*, *Pecanj*. Kako su danas mnoga sela nastala od članova jednog bratstva, to je porodično prezime njihovo prešlo u naziv celog sela, kao

su takvi nazivi bili česti i u prošlosti kod Arbanasa, najbolje svedoči prezime poznate porodice *Bogdanija* (*Cuneus proph. klar. Bd. II, plechiena e scetepisse Bogdagnet*). Isti je slučaj sa imenom sela *Dedanj*, koje je prvobitno bilo, zasigurno, porodični naziv. Od imena porodica nastalo je i ime sela *Lukića*, u Gornjim Šestanima.

IV

POLOŽAJ KRAJINSKIH GOVORA U KRUGU SUSEDNIH ARBANASKIH DIJALEKATA

76. Odrediti položaj arbanaskih krajinskih govora u krugu susednih arbanaskih govora nije laka stvar iz više razloga. Prvo što nijedan od susednih arbanaskih malisorskih govora nije proučavan⁵⁰ ni u tolikoj meri da se može utvrditi odnos jednoga prema drugim susednim mu govorima krajinskim; drugo što su još manje proučeni arbanaski krajinski govori da bi se znalo kakav je njihov položaj u krugu drugih susednih govora.

Istorijski podaci su takođe vrlo oskudni o poreklu i starini krajinskih Arbanasa.

Oskudni istorijski podaci pokazuju ipak da se krajinski Arbanasi nahode u tim krajevima vrlo rano; za početak 13. veka podatke nam pružaju *Acta Albaniae*, I, (1241.), naime, tamo se navodi ime *Bes*—danas malo naselje na samoj levoj obali Skadarskog blata. To ime dolazi nesumnjivo od arbanaske reči *bese* = vera, poverenje. U istom govoru pominje se i *veri*, na krajnjem severozapadu Skadarskog blata što je, zasigurno, današnji Vir (Vir Pazar), sa značenjem *zimske paše*, zimovišta; neka se upor.: M. Šufflay, *Povijest sjevernih Arbanasa*, izdanje *Arhiva za arbanasku starinu, jezik i entologiju*, str. 36., (citirano po separatu).

77. Doduše, danas postoji učenje, veoma rašireno i solidnim argumentima dokumentovano, da Arbanasi nisu obitavali uvek na današnjoj teritoriji. Oni su morali doći iz unutrašnjosti Balkanskog poluostrva, gde je ranije bila njihova postojbina.

Što se tiče postojbine Arbanasa, i danas postoje dva oprečna učenja: prema jednom, Arbanasi su potomci Ilira, te i danas žive na prostoru svojih predaka. Drugo učenje, koje je iz dana u dan sve obrazloženije i potkrepljeno neoborivim argumentima, poglavito jezičkim⁵¹, sastoji se u tvrdnji da je današnja postojbina Arbanasa skorašnjeg datuma; prema tome, raniju njihovu postojbinu treba tražiti na drugom mestu, zasigurno u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva. Tradicionalno verovanje u konti-

50) Wacław Cimochoński, *Le dialecte de Dushmani*, Poznań, 1951. (1—233.).

51) H. Barić, *Albanorumänische Studien*, 1, 1919., 19.; od istog pisca: *O uzajamnim odnosima balkanskih jezika*, str. 27.

nuitet arbanaske postojbine od antičkih vremena do danas napustio je i veliki češki istorik K. Jireček u svom monumentalnom delu *Ceschichte der Serben*, I, 152., i raniju arbanasku postojbinu tražio u gorskim predelima, između Dalmacije i Dunava. Jokl, nekadašnji pobornik teorije kontinuiteta, traži pradomovinu Arbanasa u severozapadnom delu stare ilirske balkanske oblasti, gde je trački jezik bio u kontaktu sa ilirskim. (H. Barić, *Lingvističke studije*, Sarajevo, 1954., str. 25.).

Postavlja se pitanje kada su Arbanasi napustili svoju staru postojbinu i naselili današnju istorijsku teritoriju. Sovjetski slavista A. M. Seliščev, u svom značajnom delu *Slavjanske naselenia v Albanii*, Sofija, (1930.), 246., zastupa mišljenje da su Arbanasi napustili svoju staru postojbinu i doselili se u novu nakon Slovena, i da su, prema tome, Sloveni u današnju istorijsku teritoriju Arbanasa nadirali pre njih. Mišljenje sovjetskog slaviste naišlo je na oštru i opravdanu kritiku bečkog albanologa N. Jokla i naročito H. Barića; upor. Jokl., *Slavia*, XIII; *Geschichte der alb. Diphthonge ue — ua*, *Ing. Forschung*, 49., 50., (1932.), 42. i dalje, H. Barić, *Ime reke Bojane*, Ramovšev Zbornik, Ljubljana, 1951., 356., — 359; *Lingvističke studije*, I, . . . *Poreklo Arbanasa u svetlu jezika*, str. 45.; pa u *Hymje në historin e gjuhës shqipe*, p. 48. Od antičkog imena reke Bojane — *Barbanna* arbanaskim posredstvom došlo se, zasigurno, do oblika *Bauanna*, od kojeg se vrlo lako došlo do oblika današnje *Bojane*; neakcentovano *a* prelazi na slovenskom tlu u *o*, *Salona* > *Solin*; umesto *j*, imamo često *v*. *Motajica*: *Motavica*. Dakle, od oblika *Bauanna* vrlo se lako moglo doći do današnjeg oblika *Bojana*, i to sredstvima srpskohrvatskog jezika. Međutim, postavlja se pitanje da li bi se posredstvom srpskohrvatskog moglo od antičkog oblika *Barbanna* doći do današnjeg *Bojana*. Fonetskim zakonima toga jezika — ne, nikako, *arbanaskim*, međutim — vrlo lako. Poznato je da je arbanaski jezik poznao labilno *n*, koje je akustički i fonetski slično nazalnom *r*, zakon koji je utvrdio Holger Pedersen u svojoj fundamentalnoj studiji o čamurijskom govoru (*Albanesische Texte mit Glossar*, III) i Pekmezi (*Grammatik der alban. Sprache*, § 13.). Glas *r* u *Barbanna* otpao je, dakle, posredstvom disimilacije nazalnog *r*; time se ovo ima i objasniti, tj. nazalnim *r* i labilnim *n* u arbanaskom jeziku, a to je u krajnjem slučaju, bez sumnje, preslovenska pojava, jer rotazicam, koji se u arbanaskom jeziku oslanja na akustičnu i fonetsku identičnost labilnoga *n* i nazalnog *r*, ne obuhvata ni najstarije slovenske elemente u arbanaskom jeziku.

78. Ovde je naučnike zavela okolnost što toponimi jezičke zone istorijske teritorije Arbanasa nemaju fonetski lik arbanaskog jezika tj. toponimi na pomenutom području nisu pretrpeli fonetske promene koje bi se morale odigrati da su Arbanasi živeli odvajkada u prostoru u ko-

me danas obitavaju. Odsustvo indigene pomorske terminologije u arbanaskom jeziku jasno govori u prilog činjenice da su se Arbanasi u svoju istorijsku postojbinu kasno doselili. Ne smemo smetnuti s uma jednu stvar: da su se Arbanasi u svoju istorijsku postojbinu doselili svakako pre seobe Slovena, tj. pre njihova dolaska i prodiranja u oblasti Jadranskog mora, i to, zasigurno, pred kraj rimske vladavine na Balkanskom poluostrvu (Barić, o. c.).

Kako se, onda, ima objasniti odsustvo fonetskog lika topnomastike u istorijskoj arbanaskoj jezičkoj oblasti, s jedne, i nepostojanje indigene pomorske terminologije u arbanaskom jeziku, s druge strane? Svakako ne isticanjem hipoteze da su Arbanasi kasno prodirali u svoju istorijsku teritoriju, tj. da su se oni u svoju novu postojbinu naselili posle prodiranja Slovena. Objašnjenje tom pitanju treba tražiti u političkoj i vojnoj značajnosti arbanaskih pastira, koji dugo posle doseljenja u istorijsku postojbinu izbegavaju doticaj sa novodoseljenim zemljoradničkim svetom Slovena. Kao pastiri — Arbanasi su se leti držali planinskih visova, a zimi bi se spuštali u blage kotline, ali uvek daleko od saobraćajnih mreža, upor.: Barić, *Lingvističke studije*, 29., *Hymje në historin e gjuhës shqipe*, str. 48.

A da su Arbanasi pre doseljenja u svoju istorijsku postojbinu obitavali u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva, to danas priznaju i pobornici i pristalice teorije ilirskog kontinuiteta u arbanaskom jeziku (*Jokl, Albaner; Erbets Reallexicon der Vorgeschichte*, I, 90.; Vasmer, *Z. f. sl. Ph.*, V, 280.). Barić je nepobitno lingvistički pokazao da je ta dvojakost postojbine Arbanasa neoboriva. On je u arbanaskom jeziku otkrio dva hronološki i geografski odvojena sloja romanskog elementa. Dvojakost romanskog elementa u arbanaskom jeziku vidi se jasno upravo u zameni latinske konsonantske skupine *ct, x*. Dok je u jednom broju romanskih reči koje je sadrže ova konsonantska grupa *ct, x*, u arbanaskom zamenjena sa *ft, fš*, — zasigurno u starijoj postojbini Arbanasa, u unutrašnjosti Balkana, — dotle je arbanaski izgovor pomenute romanske grupe kod drugih reči utvrđen kao *it — (it)*. Za prvi sloj navodimo primere: *tractarius* > arb. *t(r)afstar; coctorium* > arb. *koftor — peč; kofše*. < *coxa*. Ova arbanaska zamena odgovara rumunskoj zameni sa *pt: kuptor* < *coctorium*. Za drugi: *treapta* < *traiecta*. Druga arbanaska zamena *it* latinske grupe *ct, x* odgovara starodalmatinskoj zameni *it*: krč. *froit*, arb. *früit*, danas *früt*, od lat. *fructus*; arb. *drejte*, < *directus trajtoñ* < *tractare; lactes*, > krč. *laite, alaite*; srpskohrv. *traita* < *tracta; Maisan* < *maximus*. Time su, dakle, otkrivena dva sloja zamene romanske grupe *ct, x* u arbanaskom jeziku, jedan sa *ft, fš*, a drugi sa *it*; prvi se podudara sa rumunskom zamenom, a drugi sa zamenom u starodalmatskom romanskom jeziku na Jadranu. To znači da je prvi sloj romanskih reči

prodro u arbanaski u starijoj postojbini Arbanasa, u neposrednom dodiru sa precima današnjih Rumuna, a drugi je sloj iz vremena kada su se već Arbanasi doselili u novu istorijsku postojbinu, iz doba, dakle, njihovog spuštanja na primorje.

Da su Arbanasi ranije obitali severnije od današnje teritorije njihove, vidi se iz lika nekih drevnih toponima u istočnom delu Balkanskog poluostrva. Staro ime današnjeg grada *Štipa* glasilo je *Astībos*, što je do današnjeg oblika *Štip* moglo doći jedino arbanaskim posredovanjem: nenaglašeni početni vokali romanskih posudenica u arbanaskom jeziku otpadaju, kao u primeru *amicus* > arb. *mik*; *argentus* > *rġent*, *rġān(t)*. *S* je pravilnim putem dalo u arbanaskom *š*, kao *Scupi* > alb. *Škup*, *Naissus* < *Niš*, *secretus* > arb. *škret*, *summus* > *šumε*, itd. *P* je redovnim putem nastalo od *b*, dakle: *Štip* < *Astībos*. I do oblika *Ohrid* od drevnog *Lychnīs*, *Lychnidos* moralo je doći arbanaskim posredstvom; indoevr *n* iza guturala u arbanaskom jeziku uglavnom je *r*, na primer: *grue*, *grua* od starijeg oblika *gruo*. Neka se uporede: staroind. *gnā*. kao i indoevr. *khnak* > arb. *(h)rek*, germ. *(h)nakki*, nem. *Nacken* (Barić, *Albano-rumänische Studien*, I, 82.), a to ukazuje na činjenicu da je današnji Ohrid predstavljao najjužniju tačku do koje su dopirali preci današnjih Arbanasa. I kad se ima na umu činjenica da je i toponim *Niš* od *Naissus* morao proći kroz arbanasko jezičko posredstvo, onda se da zaključiti da se stara postojbina Arbanasa, bolje rečeno postojbina njihovih tračkih predaka, prostirala na zapad i na istok od Niša, na jug kod Ohrida, u čiji je sastav ulazila Bugarska, dakle stara Dardanija i Peonija.

Ovim smo hteli da ukažemo na činjenicu da su hronološki prvo Arbanasi, pa onda Sloveni, došli u današnju istorijsku postojbinu Arbanasa, tj. Sloveni su tamo zatekli Arbanase.

I ako ovo imamo na umu, onda nije isključena mogućnost da je Arbanasa moglo biti u Zeti i u ranom srednjem veku, premda o tome nemamo istorijskih potvrda. I po svemu sudeći, neće biti tačna pretpostavka da su se Arbanasi na svojoj istorijskoj teritoriji pojavili tek 11. veka, kada ih pominju vizantijski hroničari.

A. Glasovi

79. Iznoseći osnovne jezičke crte krajinskih govora naša je namera da unekoliko odredimo položaj njihov u krugu susednih malisorskih govora. Ja bih u početku istakao da krajinski govori, tačnije rečeno govori Šestana i Briske, predstavljaju, arhaični tip gegijskih govora. To je u neku ruku i razumljivo ako se ima na umu da je stanovništvo pomenutih krajeva

silno izolovano; otuda je prirodno da se u njima i dan-danas čuvaju vrlo arhaični oblici. Nahodeći se na granici Turske, Crne Gore i Mletaka, dakle na periferiji arbanaske jezičke teritorije, krajinski su govori bili udaljeni od susednih gegijskih govora, u kojima se odigrao proces inovacija i promena uopšte. Nastale promene u skadarskom i njemu obližnjim govorima nejednako su se odražavale na krajinske govore: što su ovi govori njima bliži, — i uticaj je jači. Da određenije kažemo: govor Briske je bio jače podvrgnut uticaju skadarskog govora, što se i očitovidi, dok je šestanski govor pošteđen mnogih jezičkih promena koje su prodrle u brišćanski govor. Ja ću da navedem nekoliko takvih promena. Činjenica je da je današnji diftong *ue* u govoru brišćanskih Arbanasa nastao pod uticajem skadarskog, dok šestanski govor i dan-danas čuva stari diftong *uo*, jer je on, nahodeći se nešto udaljenije, bio pošteđen takvog uticaja. S druge strane, i uticaj srpskohrvatskih dijalekata na šestanski govor jače je izražen nego što je to slučaj sa brišćanskim govorom.

Krajinski govori Briske i Šestana, na levoj strani Skadarskog blata, spadaju u gegijsku grupu govora arbanaskog jezika. Između jedne i druge grupe govora — naročito danas — osetna je razlika. Ono što je učinilo da dode do takve razlike je — nesumnjivo i akcentat, čije je delovanje na gegijski bilo tako jako da je on istisnuo sve nenaglašene vokale, a time se osetno i udaljio od toskijske grupe govora. Ovde u obzir dolazi poluglas *ε*, koji je pod teškim teretom dinamičkog akcenta ubrzo nestao iz gegijske grupe govora arbanaskog jezika. Ispadanjem poluglasa *ε* u pomenutoj grupi govora arbanaskog jezika nastala je i druga pojava; naime, taj dijalekat dobio je karakterističnu crtu duljenja vokala kao nadoknadu zbog redukcije vokala, tj. potpunog nestajanja poluglasa *ε* u gegijskoj grupi arbanaskih govora. Ova pojava nije obuhvatila toskijske govore: u njima je poluglas *ε* i dan-danas očuvan, ali je zato u njima skraćena dužina vokala, koja se, u prvim izvorima arbanaskog pisma, jasno razaznaje. Kvantitet vokala je jasno obeležen kako kod Gega tako i kod Toska — Buzuka, Budija, Bogdanija, Matrange i drugih pisaca arbanaskog jezika. Znak za dužinu beležen je udvostručavanjem vokala: *zaa*, *vuu deet-i*, *kee*, itd.

80. Položaj prvobitnog akcenta igrao je presudnu ulogu u svim jezicima. To se može proveriti i u arbanaskom jeziku. Od položaja akcenta u indoevropskom jeziku zavisilo je da li će arbanaska zamena konsonanta *s* biti *š* ili *g*; ako se on nalazio neposredno ispred prvobitnog akcenta — onda je u arbanaskom zastupljen sa *g*, dok pred nenaglašenim nepalatalnim vokalom postaje *h*; upor. H. Pedersen *KZ*, XXXVI, 260., i dalje, Barić, *Etimološki i gramatički prilozi*, *Arhiv za arb. star.* I, 158.; od istog pisca: *Indoevropski palatali*, *Glas Srp. kralj. Akademije*, 1927., str. 42., od istog pisca: *Hymje në historin e gjuhës shqipe*, Priš-

tina, 1955., str. 12.; isto tako: *Lingvističke studije*, Sarajevo, 1954., str. 39.

Govorili smo o iščezavanju nenaglašenog vokala u gegijskim govorima. Njemu je prethodilo i iščezavanje nenaglašenog poluglasa *ε*, jer se inače ne bi mogla shvatiti činjenica da latinskom *cūbitum* u arbanaskom odgovara *kūt* sa dugim *u*; to znači da je današnjem *kūt* prethodila faza *kuet*, pa je iščezavanje poluvokala ostavilo traga u dužini labijalnog vokala *u*. S druge strane, ispadanje, odnosno gubljenje nenaglašenog vokala poznije je nego nestajanje medija; ova je pojava obuhvatila, kao što je poznato, latinske elemente kao i najstarije posudnice slovenskog porekla, kao. npr. u reči *Berat* od *Бѣльпaгь*; Jokl, *Studien.*; Barić, *Indoevropski palatali*, str. 40.—41. Neosporno je da je ova pojava otpadanja nenaglašenog poluglasa obuhvatila arbanaski jezik uopšte, jer se tu radi o latinskim i prvim slovenskim pozajmicama. Na isti način treba objasniti *kaε* od latinskog *caballus*, — zasigurno preko *kaε* > *kaε*. Kod Buzuka i imamo i *m̄eek* od lat. *medicus*, gde, pravilno, kratkom lat. *ē* u arbanaskom jeziku odgovara diftong *ie*, a dugo *ē* je uslovljeno gubljenjem nenaglašenog poluvokala *ε*. Kod Buzuka i drugih gegijskih klasika arbanaskog pisma nahodimo *liiroj* od lat. *liberare*; *peendohem* od lat. *poenitare*; *beekoj* od lat. *benedicere*; *špirt* od lat. *spiritus*, primere koji se ne mogu odvajati od gore pomenute pojave arbanaskog jezika.

Ovo pravilo važi i za neke primere indoevropskog porekla: Jokl e pokazao da je, npr., *deet* (deet) = more moralo doći iz indoevr* *de-ub — eto* (Jokl, *Studien zur albanesischen Etymologie und Wortbildung* [1911] str. 15.); koje je pravilnim putem prešlo u *deet*, pa je sažimanjem nastalo duljenje palatalnog *e*, dakle *dēt*.

Kvantitet vokala današnjih gegijskih govora jedna je od karakterističnih crta koja ih vezuje, ali nije isključena mogućnost odstupanja. Malisorski se govori uglavnom podudaraju u kvantitetu vokala, ali se oni ne slažu uvek sa drugim gegijskim govorima. To ne znači da je razlika među njima tako ogromna, no, ona postoji kako u nominalnim tako i verbalnim kategorijama. U pogledu kratkih dužina nema među njima nikakve razlike; nepodudaranja su u srednjim i velikim dužinama. Tamo gde je kod malisorskih govora, pa i onih na Kosovu i u Metohiji, najveća dužina vokala, kod krajinskih je u dobrom delu srednja. Da vidimo na primerima. U malisorskim i kosovskim govorima kaže se *me mēt*, u arbneškom govoru isto tako *me mbēt*, u Šestanima *me mēt*; malisor. *lōp*, arbn. *lōp*, šestan. *lōp* (krava); *me kōr* (malisor., kosov.), šestan. *me kōr*, *me kōr* (Pinčić), *me kōr* (Livari). Iz navedenih primera vidi se jasno da su srednje dužine poznijeg datuma. Na to ukazuje činjenica da je dužina u datim primerima iz govora Šestana, u Crnogorskoj Krajini, po svome poreklu — najveća, ali se vremenom

skraćivala i svela na srednju dužinu. Treba istaći da se jedna reč po kvantitetu vokala u jednom selu ne podudara sa dužinom vokala iste reči u govoru drugoga obližnjeg sela. Jednu stvar treba podvući kao neospornu, da se govor Šestana, donekle i Briske — u kvantitetu vokala ne slaže uvek sa malisorskim vokalskim dužinama. To je činjenica. Izvesno skraćivanje dužina, iako vrlo retko, primetio sam i u kosovsko-metohijskim govorima tamošnjih Šćiptara. U govoru moga rodnoga mesta, Gornje Jablanice, na jugu Srbije, *hleb* se kaže *būk*, umesto običnog *būk*, tosk. *buke*. I nije redak slučaj da se zajedno sa skraćivanjem dužine menja i smisao reči. *Būk* u govoru moga mesta ne znač više ceo hleb, hlebac, već u neku ruku hranu, *me hangër bük* — „ručati, večerati, jesti“, iako za te pojmove postoje posebni izrazi. *Būk* sa dugim *u* znači hleb u smislu celine. Ovim sam hteo da ukažem na činjenicu da često promena u kvantitetu vokala povlači za sobom i promenu značenja reči čiji je kvantitet skraćen.

Ako je tačno učenje⁵² da su dugi vokali istovremeno i zatvoreni, a kratki — otvoreni, onda se iz Taljavinijeve jezičke građe dâ jasno videti da je u arbneškom govoru dužina osetno skraćena. Taljavini, doduše, nije označavao dužinu vokala, već samo kvalitet. Ako bi to bilo tačno, tj. ako bi u kvantitetu vokala arbneškog govora nastale takve promene onda se mora pomišljati na uticaj, npr., mletačkog dijalekta, koji je preživeo sličan proces. Ja sam, međutim, proverivši svu jezičku građu Taljavinijevu, utvrdio da od svega toga nema ništa: naime, nije tačno da je u tom govoru nastupilo takvo skraćivanje da se mora pomišljati na uticaj sa strane. Skraćivanje kvantiteta, sledstveno tome, i prelaženje zatvorenih vokala u otvorene samo su plod pogrešne Taljavinijeve obaveštenosti o arbneškom govoru, a time i zabluda talijanskog lingviste. Mi ćemo se na to detaljnije osvrnuti u svojim daljim izlaganjima, kada budemo navodili Taljavinijeve tekstove, s jedne, i našu proverenu varijantu njegovih tekstova, s druge strane. Tek onda će se moći utvrditi ko je u pravu, Taljavini ili mi.

Cimohovski je, neosporno, u pravu kada tvrdi da vokale srednje dužine sadrži izvestan broj glagola na konsonant. Doduše, on to tvrdi za govor Dušmana, kao *me cît* — baciti; *me vëš* — obući; *măđ* — obuvati; *me u duk* — ličiti; *me lÿp* prositi; — upor.: Waclaw Cimochowski, *Le Dialecte de Dushmani*, str. 7. Cimohovski nam ništa ne kaže o tome da li je srednja dužina pomenutih glagola iskonska ili je to, pak, skorašnja pojava. U obzir dolaze dva objašnjenja: po jednome, može biti da je srednja dužina u gornjim rečima trag iz onog doba kada su se takve kategorije glagola svršavale muklim *ε*, odnosno proširenim glagolskim nastavkom — *un*, — *tun*, (npr. *me cîte*, *kîte*, *kitun*, itd.) i čiji je

52) Pekmezi, *Grammatik der alb. Sprache*, 52.

vokal u sredini bio srednje dužine, a po drugom objašnjenju, takva bi dužina bila pojava poznijeg datuma. Ja naginjem drugom objašnjenju, jer u moru glagola sa velikim dužinama nema razloga postojanju malog broja izuzetaka, ako nisu uslovljeni posebnim razlozima. U svom osvrtu na kvantitet vokala u krajinskim govorima nismo spomenuli toskijski dijalekat upravo zbog toga što takvih promena u kvantitetu tamo uglavnom i nema. Zna se jedino da neki periferni govori, odnosno govori Toska u emigraciji, poseduju dužinu vokala, upravo kao gegijski govori; inače su tamo uglavnom otklonjene kvantitativne razlike; Čabej, *Buletin për shkencat shoqërore*, 1955./2., str. 83.

Jezička pojava koju smo gore opisali obuhvata i krajinske govore koji, inače, u vokalizmu čuvaju arhaične crte.

81. U arhaičnost crta krajinskih govora Šestana ubrajamo stari diftong *uo* (očuvan u govoru Šestana, Gornjih i Donjih, pa u Murićima i Besu — selima na samoj obali Skadarskog blata; u govoru Briske i njenih zaselaka on je prešao u današnje *ue*). To je najarhaičnija forma diftonga koji je dosada potvrđen u govorima Gega i Toska. Neubedljivo je učenje Ećrema Čabeja (*Buletin*, 1955/2. str. 89) da se u primerima *growa = groua*, kod Arnolda von Harffa i *Grovemire = Grouemire* (imenu današnjeg sela *Gruemir*, istočno od Skadra), dokumentovano 1416 — 1417, (upor. Sufflay, *Srbi i Arbanasi*, Cordignano, *Catastro veneto*), — potvrdio diftonški stupanj *ou*. O njima je Jokl razvio svoju teoriju u *IF* 49., str. 274.; 50. str. 33.: *on, ō ou, ou, uo, ua, ue*. Prvi primer je veoma nepouzdan, utoliko pre što je nemački putopisac Arnold fon Harff upotrebljavao vrlo zamršeno pismo, a u drugom primeru današnjeg toponima *Gruemir* glas *u* (= *v*) je namerno ubacio anonimni pisac radi izbegavanja hijatusa, a to je čest postupak, kome su talijanski pisci u to doba pribegavali.

Što se gegijskih govora tiče, stupanj diftonškog razvitka *uo* ustanovljen je prilično davno, otkada je otkriveno delo arbanaskog pisca Buzuka; *J Protta, Monumenti mā i vjetri i gjuhës shqype*, Shkoder, 1930.

Koju jezičku oblast predstavlja Buzuku, to nije poznato ni danas. Drugi po redu arbanaski pisac Budi (1630), — koji predstavlja jezičku teritoriju Mata, u srednjoj Albaniji, — u svojim delima upotrebljava arhaični diftong *uo*; već kod Bardija, Bogdanija (1635., 1685.) ne nahodimo više pomenuti diftong *uo*, već *ue*. Prvi je predstavnik skadarske oblasti Zadrime, a drugi predstavlja sam Skadar, delimično Prizren i Metohiju. Začuduje me činjenica da se u arbanaskom *Koncilu* (1703.) često nalazi diftong *uo*, pored običnijeg *ue*, npr. *i treti muoi*, str. X; *e ðeu mbuoli*, str. 13. u *bduori*, XIV; *duo te mar*, 21.; *ci duoli prej se skuemit*, 14.; *per duu muoje*, 28.; *e ri ndene sundit e huoj*, 53.; *perserii duoli davija*, 54, *caa gni here nde muoj*, 70; *kete detüre mos ta keete Diocese e huoje*, 74. (citirano po drugom izdanju iz 1888.). Ko je autor

pomenutog dela, ne zna se ni dan-danas sa sigurnošću, ali se misli da je to Vicko Zmajević, barski nadbiskup, koji je 1703., u Mrkinjama sazvaio crkveni sabor arbanaskih dušobrižnika. O Zmajevićevom autorstvu s obzirom na materijale arbanaskog Koncila pominje se i kod *Faṛlatija*, VII, str. 172.—176.; „Akta saborska napisao je latinski i arbanaski sam Zmajević i posvetio ih Klementu XI“ kaže Ivan Marković, *Dukljansko barska mitropolija*, Zagreb, 1905., str. 150. Ako se usvoji tvrdnja da je Zmajević autor i latinskog i arbanaskog teksta pomenutog Koncila, onda je razumljiva činjenica otkud prisustvo arhaičnog diftonga *uo* u spisima arbanaskog teksta rečenog Koncila. Žargon arbanaskog jezika, kojim je Zmajević vladao — zasigurno je iz jezičke teritorije Crnogorske Krajine, gde je diftong *uo*, u to doba, bio vrlo živ. Da je arbanaski tekst redigovao neki Arbanas iz Skadra, onda bi u celom tekstu bilo upotrebljavano *ue*, diftong koji je u skadarskom govoru bio jedino poznat u to doba. Ja ipak ne isključujem mogućnost da je Koncil redigovao neki Skadranin, kome su navedeni primeri sa *uo* promakli, ali koji je većinu primera prepravio u *ue*, kao što se to lepo vidi iz teksta Koncila.

Diftong *uo*, pored Šestana, danas je u sporadičnim primerima očuvan i u kućkim arbanaskim govorima; upor. Erdeljanović, *Kući, pleme u Crnoj Gori*, 1905.: Dar Kruo (= Nder Kruo), 199., Kruo (ubao), 103., *tambli pa vluo*; pa kod Stevana Dučića, *Život i običaji plemena Kuča*, 1931.; *kalšuo* (= *ka lšuo*) — rojila se, 570., *mejšortuo* (*me i šortuo*) — kalemiti ih, 586., *šuoṭar* (= *guotar*) — lovac, *me paguo* (= *me paguo*) — plaćati, 586. Što se drugih gegijskih govora tiče, meni je nepoznato da je u nekome od njih očuvan arhaični diftong *uo*: nisu pouzdani primeri koje je Gliša Elezović prikupio za govor kosovskih Šćiptara, u kome je, navodno, diftong *uo*, bio poznat pre trideset godina. Navedene primere sa *uo* u kosovskom govoru nije osim Elezovića, niko drugi potvrdio. Time je, mislim, iscrpen problem gegijskih govora što čuvaju diftong *uo*, koji je, u najživljoj upotrebi još kod šestanskih Arbanasa, u priličnoj meri očuvan i u arbneškom govoru.

Toskijski dijalekat, u kome su inače očuvane arhaične crte staro-arbanaskog jezika — svojim stepenom diftonga *ua* ne pokazuje veću razvojnu moć nego što je slučaj sa nekim gegijskim govorima. Diftong *uo* u toskijskim govorima očuvan je jedino sporadično u italo-arbanaskim govorima; Lambertz, *KZ*, 51., 274.; K. Kamsi, *Leka*, XV (1943.), 73. Ako hoćemo da zaokružimo ovo pitanje diftonga *uo*, onda ćemo da zaključimo tvrdnjem da šestanski govor u tome predstavlja arhaično stanje.

Ne vredi zadržavati se na drugim diftonzima krajinskih govora Briske i Šestana, upravo zbog toga što se oni ni po čemu ne razlikuju od diftonga ostalih gegijskih govora, naravno onih u kojima su diftonzi očuvani, npr.: *dīel* — *i* — sunce; *mīel* — *i* — brašno, ali se jedino

kaže *dje* — juče; *me vjel, me vjeđ, me stel* — obrtati, zamahnuti, udariti, a tako se kaže i u onim gegijskim govorima u kojima su diftonzi iole očuvani.

82. Od ne malog je interesa pitanje nazalnosti vokala krajinskih govora Šestana i Briske. Za razliku od skadarskog, koji se u pogledu brojnosti bilo prvobitnih bilo sekundarnih nazalnih vokala smatra jednim od prvih gegijskih govora, — govor Šestana i Briske u tim pitanjima predstavlja suštu suprotnost. Jedno je tačno da je vokal *e* u govoru šestanskih i brišćanskih Arbanasa potpuno denazalizovan; skadarski *vēn(d)*, kosov. *vēn*, malisor. *vēn* (mesto), krajin. *vēn*, tosk. *vent* — vendi južnogeg. *vēnd*; skad. *mēm̄n*, kosov *mēn*, krain. *mēn*, južnogeg. *mēnd*; tosk. *ment-di* od lat. *mentem*. Za utvrđivanje nazalnosti gegijskih govora mora se imati na umu da li je u toskijskom dijalektu redukovan vokal *e* ili *ne*. Kad god postoji sumnja u postojanje nazalnosti u gegijskom dijalektu, mora se za proveravanje konsultovati toskijski. No, i pri ovakvom radu moramo imati pred očima drugu činjenicu, činjenicu da u toskijskom dijalektu nahodimo često vokale oslobođene redukovanosti; to, određenije, znači, da je, npr., *ε* u toskijskom *vent* preobraženo u pun vokal, te imamo *vent*, a to je vitalna tendencija toskijskih govora, kao što je denazalizacija vokala snažna tendencija gegijskih govora. U krajinskim se govorima kaže *pē—ni*, *frē—ni*, *lī—līni*; skad. *lī—līni*, krajin. *mulī—mulini*; krajin. *drē—ni*—jelen, skad. *drē—ni*; kraj. *kīen*, *kam kīēn*—bio sam od staroarban. *klenε-e*; *kam kēnε*, sa denazalizovanim poluglasom: *kēnε*. *Vajgand* ima za južnogeg.; *kēn*; Dozon za tosk. *kēnε*, *kēnur*, — *Vocabulaire albanais—français* 41. krajin. *kēn-i—pas*, skad. *čēn—i*, Cordignano, 164.; *kēn—i*: *Wajgand*, 43., tosk. *kēn* i *kēn* od latinskog *canis*, arbn. *čēn*; krain. : *me u trēm—poplašiti*, se; skad. po Cordignanu: *m'u trēm̄b*; čamur.: *trembej se mos zgonej vajza*, — Pedersen, *Alb. T.*, 187; kosov. *m u*, *me u trēm̄*; perm.: *tremb: ti yeçe kē na trembe*, — Dozon, *Manuel de la langue chkipe ou albanaise*, 90.; arbneški govor *me u trēm̄b*, lat. *tremo*, grč. *tremw* Kod reči *trēm̄b*, tosk. *tremb*, čija gegijska varijanta sadrži nazalno *ē*, a toskijski je oblik sa redukovanim *ε*, nazalnost je, da se tako izrazimo, iskonska; na nju ukazuje i toskijski oblik sa redukovanim vokalom *ε*. Rekli smo da se u toskijskom dijalektu nahodi veliki broj reči čiji je redukovani vokal *ε*, oslobođen redukcije, kao što je npr. *femer*, geg. *fēm̄n* od latinskog *femina*, jer se može sretati i toskijska varijanta sa redukovanim *e*: *femer*, — Dozon, *Manuel*, (glosar). Tako je gegijski oblik sa nazalnim *ē*: *fēm̄n* objašnjen postojanjem toskijske varijante sa redukovanim *ε*: *femer*. Tragajući za paralelnim oblikom gegijske reči *rēn*, prijatno sam se iznenadio kad sam u toskijskom dijalektu naišao na *rere*, — Pedersen, *Alb.*, 183, pomenuti se oblik *rere—l ž* (geg. *rēn*) upotrebljava u Ča-

muriji, selu *Lëkurësi*. Neosporno je da za etimološko objašnjenje pomenute reči *r̄ën* treba imati u vidu i toskijsku varijantu, koja je potvrđena u čamurijskom govoru. Ja mislim da se gegijski oblik sa nazalnim *ē* ne može smatrati formom sa sekundarnom nazalizacijom, tim pre što je toskijska varijanta vrlo retka, potvrđena još samo kod Kamarde; upor. Pedersen, *L — Laute im albanesischen*, KZ, XXXIII.

Mi ćemo navesti još samo nekoliko primera kojima se gegijska nazalizacija savršeno objašnjava redukovanim vokalom toskijskog dijalekta. Primera radi uzećemo gegijsko *ēmēn* — ime, kome u toskijskom odgovara *emer*, ali se, premda retko, javlja i *emer*, zapravo *ember*; G. Schiro, *Canti tradizionali ed altri saggi delle colonie albanesi di Sicilia*, str. 412, i Pedersen, *Alb. t.*, 124. (*ember*). Poluvokal u navedenim rečima danas se u većini toskijskih govora izgovara kao otvoreno oralno *e* dok je kod dobrog broja gegijskih govora, naprotiv, očuvano nazalno *ē*: *ēmēn*. U te, dakle, gegijske govore u kojima je izvršna denazalizacija nazalnog *ē*, kao u reči *ēmen*, ulazi i krajinski govor Briske i Šestana. *Emer* nalazimo i kod Hana III, str. 33., čije je poreklo nesumnjivo indoevropsko, od *enmen*, grč. *onoma*, lat. *nomen*: upor. kod Meyera, *EW.* 94.; A. St., III, paragr. 97.; Pedersen, *Kelt Gramm.*, I, 46., Walde — Pokorny, I, 132., otud je u gegijskom dijalektu pravilnim putem dobijena nazalizacija, a u toskijskim govorima izvedena redukcija početnog *e* u *ε*.

Vrlo retko je očuvana u svom pravilnom prvobitnom obliku i reč *māz*, tosk. *mēs*, *mezi* = ždrebe, tal. *menzo*, bask. *mando* = mazga lat. *mannus* (od *mandus*) = konjić; upor.: mesapsko-ilirsko božanstvo *Jupiter-menzana*, kome su se kao žrtve podnosili konji. Pomenuti oblici potvrđuju tačnost arbanaske forme *māz*, tosk. *mēs*.

Nazalno *ā* očuvano je i u krajinskim govorima; prema tome navedeni oblik trebalo bi da glasi *māz*; međutim i ovde se javlja izuzetak, pa se umesto *māz* kaže = *māz*, kao, uostalom, u dobrom delu gegijskih govora, u koje spada i kosovski govor zasigurno, u čijoj je reči *maz*, denazalizovan vokal *a*; tamo ide i govor Arbanasa Jablanice, u kome, u *maz*, nije očuvana nazalnost vokala *a*. Inače u reči *māz* su pomenuti gegijski govori, uključujući u njih i krajinski — uglavnom očuvali nazalnost vokala *a*: *me bā*, *me lān*, *meḡān*, *meḡān*, *rānd*, *rāj*, *rāj*. *me u vrā*, *vrānt*; tosk. *vrerete*, *vre*, — reč, čije poreklo ne može po svoj prilici biti slovensko, jer je rotacizam preslovenska pojava arbanaskog jezika. Ako bismo navedenoj reči priznali slovensko poreklo, — onda bi to bio usamljen primer slovenske posudenice sa potvrđenim rotacizmom u arbanaskom jeziku; upor. A. Barić, *Albanorum Studien*, I, 117.—118., *ibid. Lingvističke studije*, Sarajevo, 1954., str. 45., *ibid. Hymje në historin e*

gjuhës shqipe; 78.; Skok, *Arhiv za arb. starinu*, II — 2., 331., beleška 31. Povodeći se za Majerovim izvođenjem arbanaske reči *vrāne*, *vrānt*, tosk. *vrε vrεrεtε* = mutno, oblačno, Vasmer, (*Stud zur alb. Wortforsch.*, 65.) i Jokl (IF, XXXVI) izvode je iz poznoslov. *vranь*; Barićevo izvođenje te reči iz ievr., *urθ-no* će biti prihvaćeno tek kada se bude utvrdilo da je rotacizam preslovenska pojava arbanaske jezičke istorije.

S denazalizovanim vokalom je i primer *menër* u govoru šestanskih Arbanasa, skad. *mēnmër*, *Weigand mendër*, *Leotti mēndërzë*. Reč je latinskog porekla od *mintā*, (Meyer — Lübke; *Gröbers Grdr.*, I 1044.), od koje je pravilnim putem nastala arbanaska reč *mēnder*, tosk. *mēnder*; oblici *mēnmër* i *menër* u krajinskom govoru Briske i Šestana dijalekatske su varijante, u kojima je izvršena asimilacija konsonantske skupine *nd* > *n* (*nn*). Latinsko *nt* u arbanaskom je vazda *nd*; npr. lat. *mentem* = =arb. *mënd*, *ment*; lat. *sanitatem* = arb. *šëndet* (zdravlje); *conventus* = =arb. *kuvēñd*, tosk. *kuvent*, odr. *kuvendi*. Oblik s denazalizovanim vokalom i *kštën* krajinskog govora odgovara skadarskom i *kštēn*, *krštēn*, tosk. *kerštere*; *gaku* i *keršterimit* — „das Blut des Christen“, Pedersen, *Alb. T* 141, latinskog je porekla, od *cristianu*.

U početku samog paragrafa o nazalnim vokalima krajinskih govora Briske i Šestana napomenuo sam da je navedeni govor krajinskih Arbanasa uglavnom denazalizovao svoj nazalni vokal *e* u svim rečima gde je nazalnost po poreklu neophodna. U denazalizaciji pomenutog vokala govor rečenih Arbanasa nije, prirodno, usamljen. U srcu Malesije, u graničnim oblastima pokrajine Dukadina, severno od Skadra — nahodi se stanovništvo iz čijeg je govora u priličnoj meri iščezla nazalnost vokala, posebno palatalnog *e*: *pē*, *pēni*, skad. *pē-ni*; *frēni*, skad. *frē-ni* itd. Od uticaja ove pojave, kako rekosmo, nije pošteden, naravno, ni obližnji govor Dušmana, (upor.: Waclaw Cimochoowski, *Le Dialecte du Dushmani*, str. 58.), u rečima *kāma*, pl. *kam-t* = noga; *plām* (tosk. *pelambε*) = *dlan*; *lān*, *lāna*, tosk. *lende*, str. 59.—60.

U navedenim primerima imamo, kako se vidi, zasigurno, denazalizaciju vokala, na koju međutim, upućuju toskijske varijante u kojima je izvršena redukcija vokala. Denazalizaciju vokala nahodimo i u čitavom nizu gegijskih govora. Za debarski govor uporedi *Visaret e kombit*, sv. XIV, u zbirci *Fyelli i Dibrës*, u redakciji Haki Strmilija, i Gl. Elezovića, *Srp. akad. nauka, Dijalektološki zbornik*, knj. XI, 1950. Arbanaski govori u Makedoniji nemaju, uglavnom, nazalne vokale; to znači da je i tamo sprovedena denazalizacija njihova. Meni je poznato da se gubljenje nazalnog *e* javlja i u govorima Arbanasa Preševa i njegove okoline (iz sećanja na jezik svojih školskih drugova rodnom iz Preševa) Ja mislim da je to iščezavanje nasalnog *e* nastupilo u govoru svih pripadnika klientskog plemena. O tome nam, na žalost, nedostaju podaci.

Neosporna je činjenica da je skadarski govor najdoslednije očuvao nazalnost vokala. Moglo bi se bez dvoumljenja reći da se nazalnost toga govora, sa neznatnim iznimkama, gotovo u dlaku poklapa sa redukcijom vokala toskijskog dijalekta. A to znači da je u toskijskom gdegod u skadarskom imamo nazalni vokal – sprovedena redukcija njegova. No, s druge strane, skadarski je odlična potvrda uverenju da je nazalizacija još u staroarbanaskom jeziku pa sve do skorašnjih dana – bila snažna tendencija arbanaskih gegijskih govora, posebno skadarskog. Ona je obuhvatila jezičko blago indoevropskog porekla, latinske pozajmice, slovenske elemente, pa i turske posudenice u arbanaskim gegijskim govorima. Da navedemo nekoliko turskih reči: *pāgje* – *a* = *pandža*; *nišān* = znak. *Cordignano, Dizionario albanese – italiano*, 131., 136.

83. U prilično zamršenom odeljku arbanaske gramatike, u pitanju nazalizacije reči *pēs* nije ni dan-danas izvedeno na čistac poreklo njeno. Sporno je da li je njeno *e* zamena indoevropskog sonanta *ŋ*, ili je ono refleks indoevrop. *e*, *penkue*. Ako bi se arbanaska reč upućivala na indoevropsko *penque*, onda bi ona, zasigurno morala da glasi *piεe*, poput *miš*, čije je *i* proizvod asimilacionog procesa skupine *e + ns*: staroind. *māsa*, staroslov. *mešo*. To je prvo pitanje. Drugo je pitanje da li je indoevropski sonant *ŋ* u arbanaskom jeziku zamenjen vokalom *a* ili pak vokalom *e*. Shvatanje koje Barić (*Lingvističke studije*, 17.) zastupa, protivno ranijem svom mišljenju, da je arbanaska zamena indoevropskog sonanta *ŋ* = *a*, a ne *e*, kako se dosada držalo, mislim da objašnjava i pitanje nazalnog *ē* gegijskog oblika *pēsε*, ranije *pāsε*. Ako usvojimo mišljenje da je i u ranijim epohama arbanaskog jezika prelaz *a* u *e* išao kroz nazalnu fazu *ē – ja*, kako se ta pojava u današnjim gegijskim govorima jasno izražava, onda je nesumnjivo da je današnje nazalno *pēsε* prvobitno glasilo *pase*. Da navedemo nekoliko primera skorašnjeg prelaza *a* u *ē* u današnjem skadarskom govoru: *nalt* = visoko, *nēlt*; *skad* = *skañ* > *skēj*; *haja* > *hēia* = = hrana; *prāp* > *prēp*; *tāš* = *tēš*; *bārk* = *bērk* (Đakovica). Ja mislim da je Barić, (*Lingvističke studije*, str. 17.) svojim izvođenjem arbanaske reči *pesε*, geg. *pēs*, konačno presekao celu stvar oko porekla njenog.

84. Kao jedan jedini primer očuvanog palatalnog nazalnog *ē* mogla bi se uzeti reč *mēē* vrh (*mēē* od *māi* < *malε*), u kojoj je *l*, poput lat. *vitulea* prešlo u *i*, i dalo *ftule* = *ftuje*. Diftong *ae* = *e ē*, veoma je česta pojava u ostalim gegijskim govorima, u kojima je to *e* u dobrom delu njihovom palatalizovano npr.: *un paš*, *ti pā^ε*, *un laš*, *ti lā^ε* = ja ostavih, ti ostavi; dalje, u imenicama: *ngē* = slobodno vreme dokolica, tosk. *ngē*, skad. *ngae*, lit. *gavus*, sa čim se arbanaska reč u svemu podudara. Osnovni oblik od kojeg je Jokl, za objašnjenje današnjeg arbanaskog *ngae*, pošao – jeste *gadhā*, u kojoj je pravilno otpao intervokalni medij; *n* na početku reči

mora biti epentetično; upor.: Jokl, *Studien zur albanesischen Etymologie und Wortbildung*, 62., 63.

85. Do nivelisanja samoglasničke grupe došlo je usled ekspiratornog akcenta, čiji je intenzitet takav da je prouzrokovao poravnavanje grupe vokala. Pomenuto poravnavanje samoglasničkih grupa *ae*, *oe* još uvek je u povoju. Ima i danas govora, isključivo gegijskih, u kojima su rečene samoglasničke grup *ae*, *oe* očuvane. Krajinski se govori, sa malim iznimkama, u pogledu ove pojave slažu sa skadarskim govorom; u njima se, naime, pomenute vokalske grupe (*ae*, *oe*) izgovaraju *ē*, *ō*, npr. *pae* = *pē*; *rae* = *rē*; *oroe* = *rō*; *voe* = *vō*; *voes* = *vōs*; *ngae* = *ngē*, s tom razlikom što u njima nema takvog *e*, kao što je to slučaj sa skadarskim, u kome taj glas nije čisto *e*: *pā^e*; *rā^e*; *ae* = *e*; *ḍā^e*. Palatalnost kod pomenutih reči zadržana je i u govorima kosovskih Šćiptara, u kojima je, doduše, stariji oblik *ae*, *oe* zamenjen raznim vokalima: *pā^e*, *rā^e*, *ḍā^e*, *ḍā^e*, *vō*, *rō*, *vōs*, itd. Kako se vidi, ovde je prvi vokal starijih samoglasničkih grupa *ae*, *oe* očuvan, što znači da je jačina akcenta izjednačila vokale pomenute samoglasničke grupe time što ju je svela na *a*, odnosno *o*, odbacujući na taj način drugi vokal dotične grupe, pa je tako došlo do sažimanja drugog vokala u prvi, *a*, *o*. Spisi arbanaskih starih pisaca ukazuju na činjenilu da su navedene samoglasničke grupe izgovarane i u gegijskim govorima XVI—XVII veka; one su u njima izgovarane i kasnije; upor. *Buletin*, 1955./2, 91. U toskijskim govorima došlo je do sažimanja vokalske skupine vrlo rano, a to potvrđuju i dijalekti Arbanasa u Grčkoj i južnoj Italiji, koji su, inače, veoma konzervativni.

86. Što se vokalizma krajinskih govora tiče, ja bih naveo još jednu crtu njihovu, koja je, po našem mišljenju, vredna pažnje. Radi se o činjenici da je u krajinskim govorima Briske i Šestana očuvano jedno dijalekatsko obeležje koje je, uglavnom, karakteristična crta toskijskih govora. Dakle, u njima se i danas govori: *ēšt* i *mīr*, odnosno *išt* i *mīr*, umesto gegijskog oblika *āšt* i *mīr*, čiji je prvobitni oblik *ensti*, a to potkrepljuje tvrđenje da je današnji gegijski oblik *āšt* sekundaran. Dalje u navedenim krajinskim govorima nahode se i sledeći oblici *kō ḍēn un bēn*, *ti bēn*, *aḷ bēn*, *na bēim*, *ḷu bēni*, *ata bēin*: *ele velpna i kō ḍān*; *mos m vra se taš bēhem zagāri iōt* (primer iz mojih zabeležaka o govoru šestanskih Arbanasa); *harapi s kō č bēn*. Redovna je pojava da se u njima pored *un bān*, *ti bān*, *aḷ bān*, *na bāim*, *ḷu bāin* *ata bāin* kaže i *un bēn*, *ti bēn*, *aḷ bēn*, itd. Ne treba gubiti iz vida činjenicu da se ta dvojakost oblika prezenta glagola *me bā* nahodi i u arbneškom govoru. Rasprostranjenost oblika *ēšt*, odnosno *īšt* (= *est*), kao da nam pruža smelosti da tvrdimo da ona predstavlja zamenu indoevropskog — *en ensti*. Dvojakost oblika prezenta *bēn*, *bān*, zatim participa *ḍēn* (dictus) — ne verujem da vuče korena iz davnina; ja ipak mislim da je do redukcije nazalnog vokala *a*

u navedenoj reči došlo, svakako, u doba kada je u krajinskim govorima počela nagla denazalizacija vokala *e*, pa je ta opšta pojava zahvatila i *a* u pomenutim rečima.

Kada sam u pretposlednjem paragrafu govorio o intenzitetu akcenta u arbanaskom jeziku i o njegovom uticaju na sažimanje samoglasničkih skupina, pod tu pojavu trebalo je zasigurno, podvesti i primere koje sam zabeležio prilikom svoga boravka u Šestanima: *sonte m döhet; untöhet: haruša ilnöhet eđe marēn e pīn; tō ik*. Moram ipak napomenuti da je ta pojava jako ograničena, jer sam je čuo samo od jednog mladića u Donjim Šestanima.

87. Kod dobrog broja reči sa dugim oralnim vokalom *a*, javlja se labijalizacija, što znači da se on u govoru brišćanskog i šestanskog življa ne izgovara kao čisto *a*, već pokazuje težnju ka glasu *o*, a prevaleo je pola puta, pa se izgovara ne kao oralno čisto *a*, pa ni kao čisto *o*, već nešto srednje, između jednoga i drugoga glasa; mi ćemo ga označiti sa \bar{a} : *e kiti i treti vlā* = baci treći brat; *ather bāni gōst t māde* = i on onda priredi veliku gozbu; *ebe filoi me rā° bor* = i poče da pada sneg; *eđe rā n nī špēl t live* = i upade u kozju jamu; *ḡōt, ti pā bišt* = veli, ti bez repa; *kērkon ujku napuliona āri; eđe i rān šenit* = i skočiše da pregaze potok; *eđe asāi; eđe nī nāt mūtēn nī kā n' mal* = i jedne noći rastrgaše jednog vola u šumi; *un po kērkoī ni rok-tār* = tražim slugu; *ko ḡān: si me dā gruon* = kako razdeliti ženu; *eđe e kam šēt vajzēn n trā*. Krajinski govori nisu jedini gegijski govori u kojima se nahodi pomenuta tendencija labijalizacije vokala *a*. Ima i drugih gegijskih govora u kojima postoji navedena osobina, Weigand, *Der gegische Dialekt von Borgo Erizzo bei Zara in Dalmatien, u Jahresbericht des Instituts fuer rumaenische Sprache, XVII—XVIII*; Carlo Tagliavini, *L'Albanese di Dalmazia*, Firenze 1937; pa onda primeri iz mog materijala. Ovde se u smislu arbneškog govora moramo ograditi, jer je dugi vokal *a* dopro do stupnja *o^a*, a to je obrnuti odnos stepena *a^o* u krajinskim govorima. Npr. za arbneški dijalekat: *gom-ōr*, odr. *gomāri*; *funt-ōn* — *a*; *r-ōter*; *tr-ō, trāni*. Meni se čini da stupanj vokala *a* u arbneškom govoru nije dopro do čistog *o*, kako to smatraju prethodni ispitivači govora zadarskih Arbanasa.

88. Nastavljamo iznošenje obeležja konsonantizma krajinskih govora Briske i Šestana. Staro je pravilo da glasovna struktura jednog jezika u pitanjima njegova odnosa prema susednim govorima predstavlja presudan element. Ona se, kao što se zna, vrlo sporo menja, te stoga i čuva tragove arhaičnih glasovnih oblika. Navešću primer jednog glasa u krajinskim govorima, koji je i pored bujice stranih susednih uticaja ostao netaknut: to je glas \acute{k} . Čudnovato je kako se mogla očuvati mekoća ovog glasa kada je njegov parnjak \acute{c} , pod uticajem crnogorskih govora,

po tvrdoći posao identičan s tim glasom u izgovoru stranog susednog jezika. A njegova je mekoća identična s mekoćom južnogegijskog, odnosno toskijskog dijalekta: *i kuċ* = crven. Međutim, u rečima *čobān*, *čorāp*, *čudi*, u *čuo*n glas *č* identičan je s glasom *č* srpskohrvatskih, odnosno crnogorskih govora. Izuzimajući južnogegijski, krajinski su jedini od gegejskih govora u kojima je do sada očuvana mekoća pomenutog glasa kakva je, zasigurno, bila i u staroarbanaskom jeziku. Navešćemo nekoliko reči i rečenica u čijim rečima nalazim meko *ċ*: *Ġurāċ*=selo u Donjim Šestanima; *ċürċk* = vrsta lopate; *güriċ* = prasence; *čoj e i điri miċt e ti* = poručio je da se pozovu gosti njegovi; *mos t na vrase Leka i kċċ* = da nas ne pobije pogani Leka; *kċ mċ kċür kur t pikie tri pik ġak* = videćeš kada budu kapale tri kapi krvi; *kō dāl mreiti me t ġil n šeti*= izašao je kralj sa svima u šetnju. Ono što je rečeno za meko *ċ* važi i za meko i tvrdo *ġ*, *ž*. Zato ću ja u svojim primerima navoditi i reči, odnosno rečenice u kojima će biti meko *ġ*: *kō kiċn iċ hān ki pritiċin ġuetort* (izuzev rečcu *tue*, — *ġuetart* je jedina reč u kojoj je arhaični diftong *uo* prešao u stupanj *ue*, ali se kaže *me ġuo*=loviti); *mċ ġċt tāmliċ e haslanešs* = da se pronade lavičino mleko; *eċe ki kazon ġil nreċt*=i on sve kaza pravo; *eċe e šokċa i kazon ċi atii ġinet e bukra e deut*=i njegova supruga kaza da se tu nahodi najlepša devojka; *tċ špiċa i pikċn tri pik ġak*=i kod kuće su mu prokapale tri kapi krvi; *por po t ġieċ ni kaċōc* = nego ću ti dobiti jedna kola; *mos dikċon kun ġā* = da negde nešto ne primeti.

Ja mislim da poreklo mekoće glasa *ċ* u govoru susednih Crmničana⁵³ treba tražiti upravo u arbanaskim govorima Briske i Šestana, tim pre ako se ima na umu činjenica da to obeležje krasí jedino crmnički govor, a da se ono ne nahodi u drugim susednim crnogorskim govorima. Nije to, uostalom, jedini uticaj susednog govora Arbanasa Briske i Šestana na crmnički govor. Postojanje debelog *l* u tome govoru, kako je to uglavnom usvojeno⁵⁴ — treba tražiti u arbanaskoj pojavi toga glasa, koji može stajati kako ispred palatalnih tako i ispred labijalnih vokala: *mulċ*, *fċl*, *kalin*, *miel*, *mola*, *pula*, *uċla*, itd. Zato ja nikako ne mogu primiti mišljenje B. Miletića (SDZ, IX) da su se *k*, *g* i u arbanaskim govorima Crnogorske Krajine ispred palatalnih vokala palatalizovali u *ċ*, odnosno *ġ*, npr. *keċ*. Tačno je da su glasovi *k*, *g*, koji prethode mekim *ċ*, *ġ*, unekoliko mekši od običnih, ali da pomenuti zadnjonepčani suglasnici prelaze u palatalne *ċ*, *ġ*, — to nigde ne stoji. Tačno je i to da su navedeni velarni konsonanti umekšani, svakako radi izgovora sledećeg mekog *ċ*, odnosno *ġ*. Po svemu to izgleda kao neka predprema za obe-

53) Branko Miletić, *Crmnički govor*, SDZ, IX (1940., ztr. 74. [282]).

54) A. Belić, *Galički dijalekat*, 1935., str. 104.; o tome od istog pisca: JF, 172., i Mih. Stevanović, JF, knj. XIII, str. 42.—45.

zbedenje mekoće palatalnih *ḳ, g̣*, a to se postiže na taj način što se blagovremeno smanji kapacitet vazdušne mase i dobije potrebna mekoća glasova *k, g*. Ne znam da li se ovo moje objašnjenje može potvrditi teoretskim principima opšte fonetike, ali što se tiče ove pojave u govoru Briske i Šestana, u to sam ubeden.

Tvrđenje I. Popović⁵⁵ da je mekoća palatalnih konsonanata *ḳ, g̣* u arbanaskim toskijskim govorima očuvana zahvaljujući neposrednoj blizini grčkog jezika — nije ubedljivo, jer je, kao što je poznato, mekoća pomenutih glasova potvrđena i severno od Skadra, u arbanaskim govorima Briske i Šestana. Činjenica da je mekoća pomenutih glasova očuvana u malisorskim krajinskim govorima govori u prilog shvatanju da su palatalni konsonanti *ḳ, g̣* bili poznati svim arbanaskim govorima i u prošlosti; to je, dakle, bilo obeležje arbanaskog jezika uopšte.

89. Glas *l* u krajinskim govorima Briske i Šestana ne predstavlja nikakav poseban problem i ja se ne bih ni osvrnuo na nj da Branko Miletić (Crmnčki govor, SDZ, IX (1940), str. str. 281) raspravljajući o glasu *l* nije primetio sledeće: „Što se tiče same artikulacije *l*, u njoj, bar koliko sam mogao uzgred primetiti, postoji između Crmnčana i Krajinskih Arbanasa stvarno znatno podudaranja. Tako sam u Dr. (skraćena za Dračevicu) čuo tri *l* koji mi se po akustičnom utisku čine potpuno identični sa crmnčkim, na primer: *lom-i* (zub), *me lón* (dati), *filoj* (poče), *mola* (jabuka), *pula* (dugme), *ufla* (sirće), *fel* (duboko), *let-i* (suza), *me let* (zapaliti), *lala* (stric, dever), *lopa* (krava), *luga* (kašika), *bolet* (ital. balle) i slično. Ali se u arbanaskom *l* može naći i ispred vokala prednjega reda, na primer: *kaliñ-i* (klas), *miel-i* (brašno), *el-i* (jare), *orlija* (čokot). Za prelaz *l=l* ispor. *livada* [pored *orl-i* (orao)], o. c., 281.

Iz gornjih redaka vidi se jasno da je Miletić u arbanaskim govorima Crnogorske Krajine zapisao tri *l*, jedno meko *l* (u albanologiji je uobičajen znak *l*), evropsko *l* i labijalno (debelo) *l* (*ll* u modernoj grafiji arbanaskog pisma).

Vredno je pokazati da li je sa istorijskog gledišta trojakost glasa *l* u arbanaskom jeziku održiva. O tome je glasu napisano p:ilichno. Kopenhagenski lingvist Pedersen posvetio mu je malu studiju. *L—Laute im Albanesischen*, KZ XXXIII, str. 535—551. On je, nakon analize latinskih posuđenica u arbanaskom jeziku, pokazao da je arbanasko *l* po svome postanku, trojako. Prvo, latinsko intervokalno *l* u arbanaskom je dalo labijalno *l*, npr. *bubalus* > alb. *buel, bual* (bivo) lat. *fulica*, alb. *fellânze*, tosk. *ðelênze molinum*, alb. *muli-ni*, tosk. *muliri*. Udvostručenom latinskom *ll* u arbanaskom odgovara meko *l*, npr. lat. *gallus* > alb. *gël; pullus*,

55) I. Popović, *Istorija srpskohrvatskog jezika*, Novi Sad, Matica srpska, 1955., str. 137.

alb. *puļe*; *fabella* > alb. *fjaļe* (Pedersen, o. c., 535). U treću vrstu glasa *l* Pedersen ubraja ono arbanasko *l* koje je proizvod latinskog *lj* (*lj*, *lę*) i koje je kod ogromne većine arbanaskih govora prešlo u *j*, dakle, izvršeno je jotovanje, npr. lat. *milia* > alb. *miļe*, *mije*; *familia* > alb. *femiļe*, *femije*; *vitulea* > alb. *ftiļ'e*; *ftuje*; *oleum* > alb. *voļ*, *val* > *voj*, *vaj*; *rosalia* alb. *ŗšaje*.

Toliko što se tiče porekla arbanaskog *l*. Pedersen, međutim, nije nigde u svojoj raspravi tvrdio da u arbanaskom po izgovoru ima tri tipa *l*. O dva tipa *l* govori u svojoj monografiji o čamurijskom govoru (*Albanesische Texte mit Glossar*, str. 8). O tome je dao sledeći zaključak: „Ich glaube behaupten zu dürfen, dass bis jetzt keine hinlänglichen Zeugnisse für eine dreifache Verschiedenheit der alb. *l* — *Laute* vorliegen“, o. c., str. 8.

90. O dvojakosti tipa *l* u arbanaskom, nešto pre Pedersena, pisao je i francuski konzul u Janinini, Auguste Dozon, u svojoj opširnoj gramatici: *Manuel de la langue chkipe ou albanaise*, Paris, 1879. Po njemu u arbanaskom nema evropskog *l* (on kaže francuskog). Nesigurnost u razlikovanju jednog tipa *l* od drugog Dozon je izrazito otvoreno: „... Cependant j'avoue que ma certitude à cet égard n'est pas absolue. Quand on me dictait, il me fallait souvent demander quelle était la qualité de *l* entendue (de même pour *r* et *rh*), tandis que sovent aussi je discernais parfaitement les sons décrits au texte. Enfin dans le son rendu par *ly*, on dirait parfois qu'il y aurait à distinguer une *l* molle et une *l* suivie d'un *i*, comme dans *lièvre*. C'est ce qu'indique aussi la forme *fyéta*, je dormis, pour *flyéta*, où la semi-voyelle seule a été conservée“, o. c. 181.

Iakao je Dozon u izgovoru s mukom razlikovao tipove glasa *l*, jedno je sigurno: da u njegovim arbanaskim tekstovima ima dva tipa glasa *l*, labijalno *l* (kod njega *lh*) i *l* (u njegovoj grafiji *ly*). U izvesnim slučajevima, on je osetio nijansu između mekog *ly* i *l* iza koga sledi vokal *i*, na primer *ljepur* (*zec*).

Ova Dozonova tvrdnja potvrđuje moje uverenje da je meko *l* u toskijskom dijalektu, na jugu Albanije, moralo biti manje palatalno nego što je slučaj sa *l* gegijskih govora; otuda i mogućnost za razlikovanje toga glasa od *l* iza koga sledi vokal *i* u toskijskom dijalektu. Ja sam i danas nepokolebljiv u uverenju da je toskijsko *l* manje palatalno od gegijskog; to mi je pokazalo i proveravanje kod mojih studenata kojima je maternji jezik toskijski dijalekat. Meko *l* kosovskih Šćiptara u dlaku se poklapa sa glasom *lj* srpskohrvatskih govora. Gegijsko *l* je zasigurno mekše, što znači palatalnije od toskijskog. Biće da je Dozon u pravu kada u izgovoru glasa *l* čuje malu nijansu, a to znači da bi tu moralo biti jedno evropsko *l*, s jedne, i meko srpskohrvatsko *lj*, ili gegijsko *l* s druge strane.

91. Gustav Meyer je mišljenja da se u arbanaskom jeziku nahodi i evropsko *l*, a da se ono javlja samo u stranim rečima. To neće biti tačno, sem ako Majer nije mislio na izgovor stranih reči u ustima arbanaskih intelektualaca. Za dijalekat Arbanasa u Grčkoj on izričito kaže da ima tri *l*: „... seine Unterscheidung der drei *l* — *Laute*, (*l' l, λ*, wie ich schreibe *l, l, l*), habe ich beibehalten, denn sie existieren im griechischen Albanesisch wirklich. Auch das *l* ist mehr erweicht als unser gewöhnliches *l*, aber der Unterschied von *l* ist bei einiger Übung auch nicht schwer zu erfassen“, Meyer, *Alb. St.*, V., str. 3.

Majerovi tekstovi u spisu *Albanesische Studien*, V, VI, veoma su šaroliki u predstavljanju pomenutog glasa, pa se zbog nedoslednosti ne mogu nikako smatrati pouzdanim. Ta raznolikost u beleženju rečenog glasa mogla je nastati zbog toga što je autor te tekstove uzimao iz zbirke pesama i druge jezičke grade sakupljača raznih narodnosti, koji su, bez sumnje, imali dobar sluh, ali im je, zasigurno, nedostajala sprema za tačno fonetsko beleženje jezičke grade.

U pogledu glasa *l* nekih priča koje je Majer zapisao u raznim mestima Grčke naseljenim Arbanasima vrlo poučno je istaći da meko *l* stoji gotovo u svima rečima čije se *l* u ogromnom broju arbanaskih govora joutuje, na primer: *biε* > *bije*, *ftuε* > *ftuje*, lat. *vitulea*; *maε* > *maje*; upor: Meyer, *Alb. Stud.*, V, str. 32—51.

92. Da se vratimo Miletićevim primerima glasa *l*, koje je on zabeležio u Dračevici, Crnogorska Krajina. Ne smemo smetnuti s uma da u Dračevici živi srpski živalj pravoslavne veroispovesti; stanovništvo je bilingvno. Imajući to u vidu ja se s njim ne mogu složiti u primerima koje je on zapisao, a koji, umesto debelog, imaju srednje, odnosno evropskol: *let-i* (suza), *me lez* (zapaliti); Miletić, Crmnički govor, str. 73.

Ja sam u Crnogorskoj Krajini prokrstario Šestane i Brisku, u kojima živi arbanaski živalj, ali nigde nisam naišao na evropsko *l*. Kako se onda može objasniti činjenica da se u Dračevici javlja srednje *l*? To je prosto. Stanovništvo Dračevice je dvojezično; štaviše, ono se među sobom služi srpskim jezikom, i prirodno je da je lice kome se Miletić obraćao u odgovoru podešavalo izgovor prema artikulaciji glasa materinog jezika svoga sabesednika.

Miletićeva nesigurnost u ocenjivanju glasa *l* ogleda se jasno u primerima *lala*, umesto *lała* (Miletić, o. c., str. 73). Zagoneino je kako je mogao čuti *l* umesto *l*, jer je neshvatljivo, iako se *l* i *l*, zbog male razlike u izgovoru, često zamenjuju, da bi se to kolebanje javljalo i kod *l* i *l*, pošto je razlika između jednog i drugog glasa vrlo velika.

U današnjem govoru zadarskih Arbanasa, čija su postojbina Šestani i Briska u Crnogorskoj Krajini, *l* je dominantni glas (među starijim sve-

tom ovde-onde čuje se i labijalno *l*). Međutim, to je očividno, srednje je *l* u ovom govoru recentna pojava. Ono je danas u tom govoru supstituisalo svaki interdentalni zvučni spirant. ($\delta > l$, npr. *me lēz* [zapaliti], *me lān* [dati], i sl.). Nema sumnje da je u početku zamena vršena labijalnim *l*, kao što to lepo pokazuju primeri koje je Berčić, šezdesetih godina prošloga veka, prikupio za velikog slavistu Miklošiča: *maλsti* (superbia), (*i*) *λeti* (decem), *darλa* (u arbneškom danas — *darda* = kruška), *λamb* (zub), *me mbleλ* (sakupljati), *me iλnuo* (adirarsi), *uλa* (put); *Miklosich, Albanische Forschungen, II*. Navedene reči jasno pokazuju da je supstitucija interdentalnog zvučnog spiranta u početku vršena labijalnim *l*, kao što to lepo danas pokazuje govor krajinskih Arbanasa.

Videli smo da u gegijskom govoru Crnogorske Krajine nema srednjeg *l*, sem u artikulaciji stranaca, što u našem slučaju znači da je dvojezično lice, kao što je sve stanovništvo Dračevice kome se Miletić obraćao, u odgovoru podešavalo izgovor prema artikulaciji glasa *l* svoga maternjeg jezika, odnosno jezika svoga sablesednika.

93. Koristim se prilikom da se osvrnem na tvrdnje koje je Pekmezi u nekoliko mahova izložio u svom opširnom referatu o Pedersenovoj već citiranoj studiji čamurijskog govora. On osporava tvrdnje da se srednje *l* nahodi samo u rečima stranog porekla. To je unekoliko tačno, jer je nesumnjivo da se, umesto mekog *l*, koje iziskuje etimologija, kod Toska čuje i jedno manje palatalno *l*, i to naročito ispred labijalnih vokala i konsonata, na primer: *lot* = suza, *lope* = krava (ja bih tu stavio i primere *los*, *lut*, koje Pekmezi ubraja među reči sa mekim *l*; *Archiv für slavische Philologie, XXI*, str. 219), *dalp*, *dalme*, *helm*, *dilperε*, *pulpe*, *delperε*, a to znači da je *l* u pomenutim rečima — zbog sledećeg labijalnog vokala, odnosno konsonanta, depalatalizovano. Otuda se *l* u toskijskom dijalektu izgovara manje palatalno. Ova je pojava poznata i u nekim jugoslovenskim govorima, na primer, u kajkavskom dijalektu, u kome se mesto etimološkog *l* u *l'ubiti*, indoevr. *leubh*, opet zbog sledećeg labijalnog *u*, *l'* depalatalizovalo. Time je, verujemo, uklonjena i teškoća pred kojom je zastao i Pedersen (Pekmezi, o. c. 219).

Već su reči na kojima Pekmezi zasniva svoje učenje dobrim delom stranog porekla, naročito iz grčkog jezika, u kome je *l* zasigurno srednje. Turskog su porekla sledeće: *leden* (lavor), od tur. *legen*, *ligen*; *lelek* (roda) tur. *leylek*, *leilek*; *lezet* (prijatno). Latinske su pozajmljenice ove: *lemš*, geg. *lamš* < lat. *glemu* + *s*, koje je arbanaski sufiks; *letre* < lat. *litterae*; *lava* = oprah < lat. *lavare*; *leće*, pl. od *lak* = uže, konopac; zaseda, klopka, gudalo, sedlo (raselina); izvor joj je u latinskoj reči *laqueus* istog značenja; *lišoj*, *lešoj* < lat. *lassare*; *levdoj* < lat. *laudare*; u grčke posuđenice spadaju: *lakra*, geg. *lakna* < gr. *λαγανον*; *lipsem*; *litar*. Ovde ima nekoliko reči bez sumnje indoevropskog porekla, čije *l* Pekmezi smatra srednjim:

medutim, etimološka analiza pokazuje da u arbanaskom jeziku postoje dve grupe reči prema poreklu *l*, *l*.

Debelo arbanasko *l* refleks je indoevropskih konsonantskih skupina *ls*, *sl*; prasl. *kolso*, starosl. *klase*, arb. *kal-i*=klas; icvr. *kasla*>arban. *kolε*, *kōl*, stsl. *kašalj*. *L*, međutim, u primerima: (*lind*), *le*, *lind*, *leñ*; *lis* (postoji mišljenje da je to slovenska posuđenica — *les*), *leš*, — koje Pekmezi navodi, nije rezultanta asimilacije konsonantske grupe *sl*, *ls*.

Neka nam se dozvoli da izvršimo etimološku analizu gore navedenih primera. Arbanaskoj reči *lið* (svežem, spajam) u latinskoj reči po Joklu (*Stud. z. alb. Etym. u. Wortbil.*, I, str. 99), odgovara *ligare* (binden), litv. *laigōnose* (Bruder der Frau), od icvr.* *leig*. Poreklo te reči Barić traži u indoevropskom* *ulđ* (*h*) *ō*, — koje je preko plaalb.* oblika *vlido*, (*v*) *lið* (*o*) dalo *lið-em*, *lið*, — i poredi je sa lat. *volvo* (drehe), *rolle*, gr. *Ελῶω* winde krümme, stind. *valayah* (Armband, Reif), rus, *vólotb*, (Faden, Fasser); Barić, *Albanorum. Stud.*, I, 44; *Hymje ne historin e gjuhës shqipe*, 43.

Ni etimologija arbanaske reči *lði*, *lajði*, *lejði*, iz praobl.* *leška*, *le(š)kð*,* *lejð* od *laļð* (up. Barić, *Albanorum. Stud.*, I, 44; Jokl, *Unters*) *laļði*, lit. *lazda*, — ne govori u prilog pisanju sa srednjim *l*, već sa mekim: *lajð-i* *lejð-i*. *L* je meko u *leš*, (vuna, dlaka, kosa), — bilo da je Meyer u pravu kada tu reč izvodi iz icvr.* *tleusi* (*EWB.*, 241). ili Jokl (*St.*, 50), koji polazi od *leu-s* sa *s* — formantom, ili pak Barić (*Albanorum. St.*, 45):* *velā* iz *ulđ-s*, idg.* *uēla*, stind. *uřna*, lit. *vilna*, lat. *lana*, gr. *λῆνος* got. *wulla*.

L'ind (*lcn*)=radam — Meyer je izvodio iz latinskog *levare* (*EWB.*, 241); Pedersen je (*Albt.* 12) ukazao na činjenicu, da je oblik *leñ* od *lind* nastao asimilacijom; poreklo mu je u icvr.* *leud(h)-m*, got. *liudan* (rasti), stvn. *botan*, nvn. *Leute*, stsl. *ljudb* (narod), let. *laudis* (narod); Jokl, *Stud.* 49., *Unters.* 262., Walde — Pokorny, II, 416, 417. Etimologija reči ne protivi se činjenici da je *l* u njoj meko.

Meyer je verovao da poreklo reči *lot* (suza), treba tražiti u latinskom *flētus* (plač), *EWB.* 249. A. Barić: iz icvr.* *lē(i)-to*, (izliven), slov. *lějn*, *lějo*, lit. *lėju* (točim), *lytus* (kiša), i navodi Waldeja. *Lat. Etym. Wb.* 422, Ficka, 427, te reč upoređuje sa starosl. *lěto*, naved. *lāding* (proleće); Arhiv, I, 149. Što se tiče početnog glasa *l*, nema razloga dvoumljenju da se ono izgovara meko.

L'opε — Etimologija reči nije utvrđena (Meyer, *EWB.* 248.; Jokl, *IF*, XLIII, 57). Postoji verovanje naučnika — albanologa da je ona pra-indoevropskog porekla. No, početno *l* joj je, u svakom slučaju, meko.

Lakra, geg. *lakna*, porekla je grčkog (*λαγανα*, Meyer, *EWB.* 236; Jokl, *Unters.* 308). Sa etimološkog gledišta nema razloga posumnjati u mekoću početnog glasa *l*.

Pekmezi je u velikoj zabludi kada tvrdi da se ono arbanasko *l* koje je refleks latinskog geminiranog *ll* (npr. lat. *mantellum* > arb. *mendele*, *menele*, *mnele* (pelene); *montellus* > arb. *Munele* (naziv brega u Albaniji), danas *Menele*, *Mnele*, *fabella* > arb. *fjafe*) — ima smatrati srednjim *l*, jer se to kosi sa činjenicom da je *ll* već u latinskom jeziku bilo meko, kao što pokazuju primeri u romanskim jezicima, a kosi se i sa izvođenjima Holgera Pedersena o tipovima glasa *l* u arbanaskom jeziku (KZ, XXXIII, 535.—551.).

Pekmezi nalazi da je *l* i u sledećim primerima, uzetim iz Rajnholdove zbirke, — srednje: *ble*, *bluaj*, *fle*, *flakε*, *fletε*, *flok*, *fluturoj*, *flori*, *plak*, *flas*, *plakos*, *plep*, *plešt*, *plot*, *plehure*. Ni ovde Pekmezi nema pravo, jer *l* u rečima latinskog porekla, kao *fluturoj*, < lat. *fluctulare*; *flok* < lat. *floccus*, *plep* < lat. *ploppus* (topola), zasigurno je meko, kao što to lepo ilustruju romanski refleksi, što ukazuje na to da je to u latinskom jeziku bilo meko *l*, npr: *floccus* > ital. *fiocco*; *ploppus* > *pioppo*.

Mekoću glasa *l* u skupinama *bl*, *pl*, *fl* jasno pokazuje i pojava kod nekih gegijskih govora da se to *l* jotuje, odnosno da se cela konsonantska grupa palatalizuje, npr. *plak* > *piak* > *ćak*; *pleh* > *pieh* > *pćeh* > *će(h)*; *plot* > *piot* > *pćot*; *plešt* > *piešt* > *pćešt* > *ćešt*; *plep* > *piep* > *pćep* > *ćep*; *flok* > *fiok*; *flet* > *fiet*; *blet* > *šet*; *ble* > *bje* > *bće* > *še*; *ćaj bdeške* (= *ćaj bješke*); upor. Skok, *Lingvistička proučavanja*, str. 218, 219; Mladenov, *Balkan-Archiv*, I, 54, 63, 65; Jokl, *Vorl. Bericht*, 7; J. Rrota, *Letratura shqype*, I, 19; Tagliavini, *Le terre albanesi redente*, Roma, 60.—61; W. Cimochoowski, *Le dialecte de Duchmani*, 23.

Uproščavanje konsonantskih grupa *bl*, *pl*, *fl*, to jest njihova asimilacija u *ć*, kako se to lepo vidi iz navedenih primera, jasno pokazuje da je to *l* meko, jer je put do *ć* moralo biti meko *l* navedenih konsonantskih skupina. Ova je pojava poznata i u abruceškom govoru; ital. *piano*, abrc. *ćano*; lat. *clarus* > ital. *chiaro*; abrc. *ćaro*; *claudus* > ital. *chiodo*, ven. *ćodo*.

Pomenuta pojava palatalizacije labijala poznata je i u rumunskim dijalektima: *piatra* > *pćatra* > *ćatra*; *pćept* > *ćept*; upor. C. Tagliavini, *Scritti in onore di A. Trombetti*, Milano, 1937., str. 94. i dalje; E. Herzog, *Revista filologică*, II (1928), 154. i dalje, Meyer-Lübke, *Palatalizarea labialelor*, u *Dakoromania*, II (1922.), str. 9.

Što se, po Pekmeziju, srednjeg *l* tiče, u već navedenim njegovim primerima *ble*, *bluaj*, *fle*, *flak*, *flet*, *plehure* ono, zasigurno, dolazi zbog u fonetici poznatog pravila po kome se palatalno *l* ispred labijalnih vokala, odnosno konsonanata — depalatalizuje.

Pekmezi tvrdi da srednje *l* postoji i u govoru njegovog rodnoga mesta (Struga), a da su mu ga za Debar, Đakovicu i Skadar potvrdila lica čije su pomenute varošice njihova rodna mesta. Ja verujem da je to

„srednje“ *l*, za koje se Pekmezi toliko zalagao — opštarbanasko meko *l*, koje je u većini toskijskih govora manje palatalno; to je *l* koje se po red labijalnog vokala, odnosno konsonanta — delabijalizovalo.

Ali se ne mogu složiti sa Pekmezijevim tvrđenjem da se srednje *l* javlja i u gegijskom govoru Đakovice. Naše uverenje potvrđuje i Kujundžićev *Srpsko-arnautski rečnik*, Beograd, 1902. (inače se *Rečnik* mora upotrebljavati sa velikom oprežnošću, jer je nepouzdan). Iako Kujundžić jednu te istu reč jedanput piše na jedan način, drugi put na drugi, ipak se kod njega jedno vidi jasno: da se reči za koje je Pekmezi bio uveren da imaju srednje *l* u đakovačkom govoru javljaju sa mekim *l*. Da navedemo nekoliko reči iz Kujundžićevog Rečnika koje, po Pekmeziju imaju srednje *l*: *flet* (list), *tblejš* (kupiti), *blejsi* (kupac), *poblej*, (kupu-jem), *poblejš* (kupuješ), *poblén* (kupuje), *tloes* (ostaviti), *plak* (star), *plaki* (starac), *lopa* (krava), *lot* (suza), *pule* (kokoš), *fjala* (reč), *kadašum* (tiho), *mialt* (med), *tmlojš* (pokrivati), *mloje* (pokrivač), *icélún* (otvoren), *šel* (petao), *kali* (konj), *plot* (puno).

Protiv teze o postojanju srednjeg *l* u đakovačkom govoru svedoči i moje proveravanje kod studenata iz Đakovice. I na kraju, nadamo se da više nije ostalo mesta skepsi u pogledu dvojakosti glasa *l* u arbanaskom jeziku.⁵⁶

94. Jedna od osobenosti krajinskih govora Briske i Šestana koju treba ubrojiti u inovacije jeste i promena glasa *k* u *j*, koja, uostalom, nije retka ni u toskijskim govorima: kaže se *šoki šojn* ali i *šoki šokin*; međutim, kako su primeri ove pojave u krajinskom govoru Briske i Šestana vrlo retki, ne zaslužuju da im se posveti više redaka. S druge strane, smatramo da je važnije istaknuti drugu jednu crtu govora krajinskih Arbanasa, a to je supstitucija glasa *j* palatalnim *k*, npr.: *nrekt* < *nreit* < < *ndreit*; *biĳt* < *biit*. Ova pojava nije samo osobina krajinskih govora; znaju za nju i toskijski govori Arbanasa u Grčkoj i Italiji, upor. *Marc'hiano*, *Poesie sacre albanesi*, 17. Naravno da pri tome moramo imati na umu da pomenuta pojava spada u inovacione oblike govora o kome je

56) Ja se ne mogu složiti sa tvrđenjem (str. 15.), da arbanasko meko *l'* tačno odgovara francuskom *l*. U to je posumnjao i rođeni Francuz, Dozon, kada je 1879., u svom opširnom delu *Manuel de la langue shkipe ou albanaise*, str. 181., rekao sledeće: *L français paraît ne pas exister en albanais——ly (=l') équivant aussi à l'italien gl' et se rapproche de li danas lion*“. Značajna je napomena kolegice Stane Kašanin, lektora francuskog jezika sa katedre romanistike u Beogradu, da studenti Šćiptari sa Kosova, iz Metohije i Makedonije, na časovima vežbi, glas *l* vazda izgovaraju mekše nego što se on faktički izgovara u francuskom jeziku, na što im ona u svakoj prilici skreće pažnju ističući da je francusko *l* manje palatalno i da ga kao takvo treba i izgovarati. Ovo je odlučujuća činjenica u određivanju mekoće arbanaskog *l'*. To znači da ono nije identično s francuskim *l*.

reč, a to određeno znači da je dobijeno *k* kod navedenih reči proizvod disimilacionog procesa glasa *j*, koji je arbanaska zamena poznate latinske konsonantske grupe *cr*, što znači da spada u ono razdoblje kada je navedena latinska skupina *ct* u arbanaskom jeziku zastupljena sa *jt*. Njoj je prethodio period balkanskog latinizeta, kada je pomenuta skupina *ct* u arbanaskom jeziku zamenjena sa *ft*, *fš*; uporedi *Barić, Uzajamni odnosi balkanskih jezika*, str. 22.—23.

95. Jedna od tačaka u kojoj se razilaze gegijski i toskijski dijalekat bez sumnje je i različit odnos prema konsonantskim skupinama *nd*, *mb*, *ng*. Današnji govor krajinskih Arbanasa Briske i Šestana ne čuva cjelinu pomenutih konsonantskih skupina, već je u njima izvršena asimilacija okluziva, te se izgovara samo njihov prvi elemenat *n*, odnosno *m*, kao što je to, uostalom, slučaj i sa većinom gegijskih govora; npr. u krajinskom govoru: *mnela* od lat. *mantellus* > *mændela*; *masanej* < *masandei*; *knej* < *kndei* < *kendei*; *ginja* < *gindja*; *šnoš* < *šendoš*. Međutim, ja sam prilikom obilaska Šestana i Briske naišao na starije osobe koje su tačno izgovarale konsonantske skupine *nd*, *mb*: *andei*, *masadei*, *mbret*, *katund*, *šendoš*, *kuvend*, *ndër*, a to ukazuje na činjenicu da su navedene skupine konsonanata u krajinskim govorima bile u upotrebi dugo nakon iseljenja predaka današnjih Arbneša iz tih krajeva u Zadar. A da su se one izgovarale i u ostalim gegijskim govorima, jasno pokazuju jezički dokumenti gegijskih pisara XVI do XVII veka: za početak XVIII veka imamo potvrde u arbanaskom *Koncilu*, 1703, a za sredinu XVIII veka potvrda je arbneški kod Zadra (doseljenje predaka zadarskih Arbneša pada u vreme od 1726. do 1733., kod Buzuka nalazimo: *te endigluom*; *me zdritun pak mendete e atiine!!! enbas sodi*; *e ate ne enbaroš*; *e tue lane te štrebēnēne, ende kalnduor V dit*; *e ake nuke munde kelošin*; *ende per muo*: (*Antologjija e letërsis shqipe*, Priština, 1954., 21., 22.) *Kod P. Budija: E prifti mbet ende kenduu tutje nde ndoone, nde mend* (o. c; 30.—31.). *Kod Fr Bardija (iz predgovora): me ndimuem, e dindene nde ket te kuvendit, mbandai*, (o. c. 46.). *Kod Petra Bogdanij (iz predgovora Cuneus prophetarum): andat, ende, me nderekene, festi jr mundete, ndermjetšime, ju urdënoj S. Kuvend*, (o. c., 52.). Kad se radi o hronologiji asimilacije navedenih konsonantskih skupina, onda je najverovatnije da ona nije izvršena istovremeno u svima gegijskim govorima, pa je otuda razumljivo nepodudaranje dijaleka'a u tome, tj. razumljivo je što u istom vremenskom razdoblju jedan ima, dok je drugi (gegijski govor) nema. Ja mislim da je arbanaski naučnik E. Čabej u pravu kada tvrdi, (*Buletin për shkencat shoqërore*, 1955./2., str. 93.) da epicentar ove pojave treba tražiti u središtu teritorije gegijskih dijalekata, a to je, zasigurno, Skadar, odakle su se zraci razilazili na sve strane.

Sa Čabejem se, s druge strane, ne mogu složiti u gledištu, da su od gegijskih govora pomenute skupine savršeno očuvali, kao, uostalom, i toskijski, đakovački i još neki govori kosovskih Šćiptara. Interesantno je podvući da su te skupine očuvane i u govoru pečkih i vučitrnskih Arbanasa; u drugim mestima Kosmeta ja ih nisam čuo. Ja mislim da pomenute varošice u tome predstavljaju oazu, jer obližnja sela i ne znaju za tu arhaičnu crtu. A što se hronologije asimilacije skupina konsonanata u dijalektu krajinskih Arbanasa tiče, ja mislim da treba uzeti kraj XVIII, odnosno početak XIX veka. Da je taj proces trajao doskora, pokazuju jasno tragovi očuvanih skupina i dandas u pomenutim govorima.

96. Upotrebom glasa *ń*, umesto skorašnjeg *j*, krajinski govori Briske i Šestana spadaju u vrlo arhaične gegijske govore. Takvo *ń* u izvesnim oblicima čuva se savršeno i dandas, kako rekosmo, u krajinskim govorima Briske i Šestana, i to u svim onim oblicima gde ga je i toskijski dijalekat očuvao; ja bih čak rekao da je krajinski u tome arhaičniji od toskijskih govora, u kojima je pomenuti glas tu i tamo potpuno palatalizovan. Današnji pisci sa juga Albanije pišu jedino *ne benim* umesto *ne beńim*; *na ruanim*, *iu ruanit*, *ata ruanin*, *ne flenim*, *iu flenit*, *ata flenin*, itd., umesto starijih oblika *ruńim*, *ruńit*, *ruńin*; *fleńim*, *fleńit*, *fleńin*; upor. *Buletin*, 1955./ (1.—2.) Kao što se vidi, palatalizacija *ń* izvršena je isključivo u imperfektu plurala; za jedninu i imenice tome nema potvrde. Međutim, u krajinskim govorima nema nikakvih tragova palatalizacije glasa *ń*, ni kod glagola ni imenica i drugih vrsta reči: *ata dilńin ka dń—tre* = izlazili su po dvojica trojica; *sońa—te mesuemit* = učenje; *i kińńeń đń* = rekao bih mu; *Pecań* = Dračevica; *Malań* = Maljevići; *Barđań* = Bardići; *Dedań* = Dedići; *kuń* = klinac; *šeń-mira* = cvrčak; *neń*; *streń* = štala; D. Kurti, *HD*, XIV, 87. Pomenuti glas je iz drugih gegijskih govora, izuzev južnogegijski, potpuno nestao, zapravo on je u njima danas potpuno palatalizovan. Spisi starih gegijskih pisaca potvrđuju da je gegijski dijaleka* znao samo za *ń*, i to se čuvalo sve de početka XVIII v. zasigurno, pa i u skadarskom govoru, (upor. Da Lecce, *Osservazioni grammaticali della lingua albanese*, 1716.), čije su ga lateralne zone čuvala, svakako, duže vremena, kao što pokazuju govori Briske i Šestana.

Čabej pada ponovo u drugu grešku kada bez prethodnog proveravanja navodi podatke po kojima je navedeni glas očuvan i danas u govoru đakovačkih Arbanasa (Čabej o. c., 95.). Primeri koje on navodi za Đakovicu: *ftońat*, *ron* (umesto *ftojt*, *fńit*, *fńit*) zasigurno su nepouzdana i netačni. Prema tome, treba revidirati Čabejev zaključak o lokalizaciji glasa *j* proizašlog iz *ń* gegijskih govora.

97. Krajinski govor Briske i Šestana ne čini nikakav izuzetak ni likvidnim konsonantom *l*, čiju je istorijsku sudbinu prikazao danski lingvits

Holger Pedersen (KZ, XXXIII, 535.). Od interesa je, možda, skupina *li*, koja je u svim gegijskim govorima prešla u palatal *j*, i to, kako izlazi iz spisa gegijskih klasika arbanaske pismenosti, – vrlo rano. Interesantno je za ovu pojavu navesti ime *Goljamadi* (arb *Gofamađi*) – plemenski nadimak, koji je potvrđen 1442. u zapadnoj Crnoj Gori, gde ni pomena o Arbanasima danas nema (Sufflay, *Srbi i Arbanasi*, 76.). Ime je značajno po svom obliku, jer pokazuje da se glas *l* u reči *goje* < *goļe* u to vreme čuvao, makar i na periferiji arbanaske jezičke oblasti. U kasnijim jezičkim spisima ta pojava nije nigde potvrđena. Krajinski govor Briske i Šestana, kako sam gore napomenuo, nije očuvao izgovor arhaičnog *l*, već je ovaj, kao u svim gegijskim govorima, palatalizovan u *j*. U krajinskim govorima nahodimo: *voļ* (ulje) prema latinskom *olium*, *oleum*; *nieļ* = *ndieļ* < lat. *indulgeo*; *bī* (= *bije*) od *biļe*; *maļ* – čekić, verovatno iz tal. *maglio*; *maļ* se upotrebljava i u srpskohrvatskim govorima Crne Gore.

98. Ni likvida, u položaju iza velara, nije u ovom govoru očuvana, već je pretrpela palatalizaciju, npr., i *giat* < *glate*; *giuh* < *gluhe*; *kļēn* < *klene*; *tosk. klene* > *ķene*; *skad. kēn*; *kosov. kān* (kod Bogdanija – *kiāne*). Jedno je tačno, da je izvor *ki*, *gļ* u govoru krajinskih Arbanasa Briske i Šestana nekako mekši nego u skadarskom govoru.

99. Kako je krajinski govor Briske i Šestana u supstituciji labiodentalnog spiranta *f* interdentalnim *ð* otišao dalje nego drugi gegijski govori, mi ćemo tome ovde dati malo više prostora. Poznata je činjenica da je uzajamno brkanje spiranata *f* i *ð* u arbanaskim govorima veoma česta pojava. Čabej je, zasigurno, u pravu kad tvrdi da je ta pojava nastala prvo u centralnim govorima arbanaskog jezika, i da se ona lagano širila u pravcu periferije (*Buletin*, 1955./2.). Tačna je konstatacija da je toskijski dijalekat staroarbanasko *h* sačuvao bolje nego gegijski govori. Ja bih rekao da je navedeni spirant u perifernim gegijskim govorima dobro održan, bolje nego što je to slučaj sa južnogegejskim, tj. sa centralnim gegijskim govorima. Npr., u govoru kosmetskih Arbanasa; *ñoh*, *ñeh*, *ñohim*, itd.; *šoh*, *šeh*, *šohim*, *šihni*, itd.; *teh* = oštrica noža, *me krēh*, *me rēh*, *rāh*, *me prēh*, *me r̄mih*, dok će ovi u južnogegejskom glasiti: *šof*, *ñof*, *tef*, *me kref*, *me r̄af*, *me mpref*, *me mif*, *mešef* (Kosmet. fšeh). I toskijski je, uglavnom, očuvao arhaično *h*. To se isto može posvedočiti i za jezik gegijskih klasika, za Buzuka: *šihni fikne e giðe lisate*; *se ñohme e duome ðunetine e kielse*; *u me mihune*; *nuke mundiñ*. Međutim, sporadično, nahodimo: *u e te ñofš se te špetuom en doret se pa emenit*; *per se nuke viñ te stoftete en ðeut* (citirano po Čabeju, *Buletin*, 1955./1, 97.). Kasnije, tokom vremena, glas *f* je sve više osvajao teren, na štetu glasa *h*, naravno, u onim rečima u kojima se on u Buzukovo vreme jedino upotrebljavao. To se da videti i kod Petra Bogdanija (1685.): *do šifte*, 14.; *e stofte*, 15.; *nšefum*, 15., 19., 31., 33., *nuk ñoh*, 20., 21.; ali *per ta*

nofun, 30., 31., itd. No, ipak, malisorski govori, u pogledu prelaza glasa *h* u *f* i obratno, daleko su od toga da se mogu takmičiti sa, npr., elbasanskim i uopšte južnogegijskim govorima,⁵⁷.

100. Da bi se utvrdilo koji je govor očuvao najveći broj reči u kojima se genetički javlja *ð*, *h*, odnosno *f*, mora se izvršiti analiza porekla svake reči posebno. Kaže se da su Toski u sledećim rečima: *uðul* = sirće, *ðele* = duboko, *keðjel* = vedro, očuvali prvobitni interdentalni glas koji se u dobrom delu gegijskih govora pretvorio u labijalni spirant *f*: *uful*, *fel*, *kfielte* itd. Prvu reč *uðul* treba, zasigurno, dovesti u vezu sa arbanaskim *aðete* = opor, ljut, kiseo; litavski *asztrús*, *usni*, — Distel, Barić, *Albanorumänische Studien*, 111, — 112. Ovde je glas *ð* nedvosmisleno iskonski; *f* je sekundarno.

Da je glas *ð* u reči *ðele* iskonski, pokazao je Pedersen (*KZ*, 36., 332.), istakavši da se on ima dovesti u vezu sa grčkim *κοτλος*, staroind. *śūnam* — *Leere*; prema tome, oblik sa *f*, tj. *fēl*, skorašnjeg je datuma. Jokl je ubedljivo pokazao da se reč *keðjel* ima raščlaniti u sledeće sastavne delove: na sufiksno *ke*, koje je česti prefiks u arbanaskom jeziku, dok je *ðe* osnova reči. Da je to tako, vidi se lepo iz oblika *fjela* = *fjele* arbanaskog govora na Siciliji, u kome je očuvan oblik bez prefiksa *ke*, sa prelazom interdentalnog bezzvučnog *ð* u dentalni spirant *f*: *fjela* = vedro. Arbanaskom *ðe* treba tražiti poreklo u osnovi indoevr.* (S) *kei*, starosl. *sinqti* (sijati), got. *skeinan*, slov. *čistb* (čist), lit. *skāistas*, *skaistús*; Jokl, *Studien für alb. Etymologie und Wortbildung*, 37. — 38. Međutim, i u toskijskom dijalektu nahodimo *f* > *ð*; *fulica* > geg. *felānze*, tosk. *ðelenze*; lat. *filicarius* > geg. *fier*, *fīr*, tosk. *ðier* (Dozon, 93.); *favilla* > geg. *fele*, tosk. *ðele*.

Evo kako uzajamno mešanje dvaju pomenutih glasova izgleda u gegijskim govorima: lat. *farrimen* > geg. *ðeřime*, *ðřim*; *ðermī*, *me ðrmue* biće da je iz latinskog *fragminare*; *fēre* = trn, verovatno od lat. *vepres*, čije je *v* dalo *f* (slično kao kod reči *vicinus* > arb. *fkiñ*; *invitare* > *fton*, itd.); reč treba, svakako, dovoditi u vezu sa glagolom *ðeře* = bosti, šiti. U šestanskom govoru Arbanasa nalazimo: *me ðēř*, kao supstantiv takođe *ðēř*; u Briski: *me ðēř*, ali supstantiv — *fēř*; arbneški govor poznaje obe paralele: *me sēr* (*ðer*) i *me fēr*. U govoru kosmetskih Šćiptara javljaju se *me ðēř* = bosti, *ðēř-a*, ali zato u njemu nahodimo *fēřašt*, *fēřač* = bunište, trnište, đubrovnik (L. Lukaj, *Rečnik arbanasko-srpskohrvatski*, Beograd, 1935.).

101. Vrlo je zagonetno pitanje porekla reči *ðeņgīle*, kod Dozona *ðeņgīl* i *fēņgīl*. Očevidno je da se ona ne može izvoditi iz lat. *favilla*,

⁵⁷ Weigand. *Albanesisch-deutsches, deutsch-albanesisches Wörterbuch*, 1914.; od istog: *Albanesische Grammatik*, 1913., i izvod iz „*Cineus prophetarum*“, Skadar, 1930.

kako je nekada mislio Majer (EW, 90.); od ove je moglo nastati samo *fele* = kriška, komad. Pedersen ju je ostavio neobjašnjenu (KZ, 33., 538.). Jokl misli da za njeno objašnjenje treba poći od slov. (v) *qgьlb*, srpskohrvat. *ūgalj*, češk. *uhel*, poljski *węgiel*. Prelaz labijalnog v u spirant f je moguć; na nj ukazuje reč *fuge* = grmuša, od srpskohrvat. reči *vūga* istog značenja. En se veoma lako objašnjava nazalnim labijalnim *ɸ*: *orɸ-dijb* > arb. *orendije*; *ɸodarb* > arb. *pendar*; Meyer, EW, 332. Glas *ǵ*, po Joklu, objašnjava se palatalizacijom srpskohrvat. g, kao u *ǵosε* od *kozje*; *ǵore* od srpskohrvat. *gorē*, Početno v moglo je u arbanaskom jeziku dati jedino f, koje je zbog bliskosti artikulacije sa bezvučnim interdentalom dalo *ɸ*: *ɸengīl*. Okolnost da se pomenuta reč *ɸengīl* u govoru kosmetskih Arbanasa izgovara *ɸnʳīl*, *ɸinʳīl*, *ɸinʳīl* ne ide možda u prilog Joklovog izvođenja, posebno zbog disimilacije *nǵ* u *nʳ*, jer je grupa *nǵ* u govoru kosmetskih Arbanasa očuvana: *ēnʳul*, *ēngēl*, *me nʳāl*, *me nʳīt*, *me nʳīue* i *šelbt* od *nʳēlbt*, čemu u skadarskom dijalektu odgovara: *ēnūl*, *me nāl*, *me nūt*, *me nūie*, i *nelm*, itd.

102. Vredno je naglasiti da su, ne tako davno, krajinski govor Briska i Šestana—više, arbaneski govor—manje spirant f pretvorili u interdentalni spirant *ɸ*; kraj. *ɸtuo* m. *ftuo*, od lat. *cotoneum*; kraj. *diɸtuo*—*diɸtuo* = pokazati; *me nōɸt* od *me nōft*, ali se kaže *un nōh* = poznajem; *priɸti* od *priɸti*, od lat. *praesbiter*; *ɸmī* od *f(e)mī*, koji se oblik i danas mestimično upotrebljava; *lūɸt*, *me luɸtuo* od *lūft*, *me luftuo*; *ɸtūi* od *ftūi*; stariji oblik *vetuje* od lat. *vitulea*; arbneški *me nōɸ*, *me nōs*; *priɸ*, *pris*. Tendencija je, nezavisno od krajinskih govora i govora Arbneša kod Zadra, zahvatila i malisorski govor Dušmana; upor. Cimoehowski, *Le Dialecte*, 227.: *ɸmī*, *ɸtoɸt*, *ɸtujak*, *ɸtue*, *ɸturk*, oblik s metatezom *tɸurk* od *tfurk*.

103. Krajinski govori Briske i Šestana odlikuju se i time što je interdentalni zvučni spirant *ɸ*, u dobrom delu slučajeva, prešao u debelo l: *ula e mār* = srećan put; *li e den* = koze i ovce, *hilni* = bacite; *peslēt*; *jan lān* = predali se; *as t letat nuk kan dāš me i dān* = ni desetinu nisu hteli dati; *mreti i htel pašalart perjašta* = kralj izvede napolje paše; *mreti e htel vajzēn perjašta*; *plaka i moli lit ede i la plakut* = starica pomuze koze i prinese starcu da jede; *ede lit u trēmēn* = i koze se poplašiše; *e de kil po vien n špi i ilt* = i on dolazi kući ljut. Time nećemo reći da je iz krajinskog govora potpuno iščezlo bezvučno interdentalno *ɸ*. On se u njemu, ako ne preovladava, i te kako upotrebljava. Ali se ova dva glasa, posebno u Šestanima, uveliko mešaju; u govoru Briščana—toga je manje. Ja sam se u Šestanima za vreme ispitivanja uverio da tamošnji Arbanasi ne razlikuju pomenuta dva glasa: oni će vam izgovarati i *ɸi* i *li* a da nisu svesni da u artikulaciji dvaju glasova postoje razlike.

Justin Rota (*Letratyra shqype*, Skadar, 1934., str. 19.) nesumnjivo greši kada tvrdi da krajinski govori velarno / pretvaraju u intenterden-talno zručno δ, i navodi primere: *žad = gād; fēðanzat m. felanzat; moda m. mola; žaðe m. gāle*. To nije tačno, već jc, kako sam napred pokazao, obrnut odnos tamo poznat: *ði: lī; me ðān, lān*; u tim krajevima se, dakle, kaže *lī, me tān*, itd., *gil*, a nikako ne *gīð*. Bar u ovim krajinskim govorima koje sam ja proučavao takva je pojava nepoznata.

b) Oblici

104. Krajinski govori Briske i Šestana zaslužuju posebnu pažnju i zbog čuvanja arhaičnih oblika u deklinaciji i konjugaciji; u njima su, naime, još i danas u upotrebi oblici koji su u drugim gegijskim govorima prilično davno iščezli. Ja mislim da je izolovanost i konfiguracija terena Briske i Šestana jedan od glavnih uzroka održavanju starih oblika tih govora. To pokazuje i činjenica da je manje arhaičnih crta u govorima koji se nahode bliže graničnim oblastima.

105. Naročitu pažnju zaslužuje okolnost što u govoru krajinskih Arbanasa Briske i Šestana nalazimo vrlo arhaičnu crtu jednorodnosti imena muškoga roda, dok u drugim govorima Gega, u manjem opsegu i Toska, postoji – dvorodnost; tako je u krajinskim govorima: *ku prīt ñin gūetart n ata māle; šum vende tjer; kta vakte nuk kan; kjen kta halete; kta brege; pa kaluo tre katune* (Šestane); *eðe kápēn malet e škret; kjo e škreta (vāiz) trētēn n male t škret* (imenica i pridev su muškoga roda). A to znači da su gore navedena imena i u jednini i u množini muškoga roda, što nije slučaj sa drugim gegijskim govorima. Ja mislim da je pojava dvorodnosti imena gegijskih govora skorašnja, iako je nalazmo i kod Buzuka. Da navedemo nekoliko primera: *malet (te) nalta*, sing. *mal-i* (upor. *Antologjija e letërsis shqipe*, Priština, 1954., str. 24.). Na dvorodnost pomenute kategorije imena nailazimo sporadično i kod Petra Bogdanija: *unē ðaše urðenimet jo te mira* (iz izvoda Bogdanijevog – *Cuneus propheterum*, str. 35.). Na to da je jednorodnost navedene kategorije reči u arbanaskom jeziku iskonska – ne treba ni trošiti reči. Dvorodnost je, kako smo već napomenuli – skorašnja pojava u gegijskim govorima i biće da preko gegijskog prelazi i u toskijski dijalekat.⁵⁸

Ako bismo toj pojavi tražili uzrok nastanka, svakako bi trebalo poći od analogije u kategoriji ženskih imena na *e*, kao *luē* (cveće); *nuse*

58) Činjenicu da se promena roda kod pomenute kategorije imenica muškog roda javlja i u čamurijskom dijalektu: *ato vende, ato lafe, ato kuvende, ato mal'e, ato berikete, ato hale, ato zjafete, ato habere*; H. Pedersen, *Alb. T.* str. 10, — treba ipak uzeti kao ozbiljnu mogućnost nezavisne promene roda navedenih imenica.

(mlada, snaha); *krunde* (trice); *dele* (ovca, ovce); *reze*, *rezja* (zrak); *škipe*, *škipia* (orao); *šoke*, *šokia*; *pežgve-ia* (kolomaz); *pite-ia*; *vale-ia*; *vile-ia* (grozd) *güše-ia* kod kojih su i singular i plural jednaki, i time se po obliku identifikuju sa imenima muškoga roda tipa *škrim*, plural *škrime*; *punim* pl. *punime*.

Činjenica da je jednorodnost kategorije muških imena očuvana govori jasno u prilog okolnosti da je krajinski govor Šestana i Briske u Crnogorskoj Krajini veoma konzervativan dijalekat, i to upravo zahvaljujući svom geografskom položaju i izolovanosti tih krajeva, inače se ne bi moglo razumeti prisustvo pomenute arhaične pojave.

106. Kod deklinacije imenice vredno je napomenuti da je ablativ muških i ženskih imenica u singularu i pluralu, u ovom govoru, mnogo postojaniji nego što je to slučaj sa drugim narečjima Gega i Toska, posebno ovih poslednjih. No, to ne znači da je ablativni nastavak ženskih imenica određenog vida potpuno potisnut: *ia kiš vu sūt lōps*. Ablativni nastavak za singular—*t*, za plural—*š* očuvan je u ovom dijalektu posebno iza prepozicija: *pej řařtet*; *pěrmřena kmřšet*; *mās disa kōhet*; *u zū anej pej anet t hüķmetit*; . . . *t martuome mas pařalarř*; *atie řkon te řifar mřćit*; . . . i *mřün ni řehrit*.

Kad je Pekmezi (*Grammatik der alb. Sprache*, str. 99.) pisao da ablativ množine u gegijskom dijalektu često može stajati umes'to genitiva plurala, verujem da time nije mislio na sufiks—*ř*, već na sufiks *v*, tim pre što je ovaj poslednji veoma česta pojava u ablativu plurala gegijskog dijalekta. Da bi to bilo preglednije, daćemo paradigmu deklinacije jedne imenice: *věr* = leto.

Singular	Plural
Nom. věr	Nom věra
Gen. věre	Gen. věrave
Dat. věre	Dat. věrave
Akuz. věr	Akuz. věra
Abl. věre	Abl. věrař

107. Kad smo kod deklinacije, moraćemo napomenuti i činjenicu da su neodređeni i određeni vid deklinacije krajinskih govora, kao inače skadarskog i malisorskog, tako pomeřani jedan s drugim da se, u stvari, i ne može govoriti o dvama vidovima deklinacije krajinskih govora.

Singular neodređeni vid	Plural neodređeni vid	Singular određeni vid	Plural određeni vid
Nom. lis	lisa	Nom. lisi	lisat
Gen. i lisit	i lisave	Gen. lisit	lisave
Dat. lisit	lisave	Dat. lisit	lisave
Akuz. lis	lisa	Akuz. lisiin	lisat
Abl. lisit	lisaš	Abl. lisit	lisaš

Kod imenica ženskog roda nastavci su sledeći:

Singular		Plural	
nom. -a, — ia	lōpa	-t	lōpt
gen. -s	lōps	-ve	lōpve
dat. -s	lōps	-ve	lōpve
ak. —	lōp (ēn)	-t	lōp (t)
abl. -et	lōpet	-š	lōpš

Nastavci deklinacije ženskih imena neodređenog i određenog vida razlikuju se međusobno samo u nominativu singulara i plurala, u akuzativu singulara i plurala, i ni u čemu više. Sporadično nailazimo i na: *peī kso šoknie*, umesto običnijeg *šokniet*.

Na tačno razlikovanje i upotrebu određene i neodređene deklinacije gegijskih govora vrlo retko nailazimo. Govor Ščiptara u Gornjoj Jablanići, međutim, strogo razlikuje jednu deklinaciju od druge.

108. Nije beznačajno istaći i crtu našeg govora, morfološku crtu naime, da je znak *u* nominalni nastavak za određenu deklinaciju imenica muškoga roda na velarni konsonant — *k*, *g*, kao i imenica na naglašene vokale *ā*, *ī*, *ē*: *brēg* — *u* = obala, *breg*; *zōg* — *u* = *ptica*; *lak* — *u* = uže; *prāg* — *u* = prag; *bārk* — *u* = stomak, pleme; *gāk* — *u* = krv, itd. Ovu crtu našeg dijalekta navodim zbog toga što član za navedenu kategoriju imena muškog roda jednoga broja gegijskih govora — nije *u*, već *i*: *zog-i*; *pešk-i*; *bark-i*; *žak-i*; upor.: Kujundžić, *Srpsko-arnautski rečnik*; Tagliavini, *Le terre albanesi redente*, I, 65, i tamo navedena literatura; *Kangë popullore shqiptare të Kosovë — Metohis*, Priština, 1952, sv. I, II, III. Da je govor kosmetskih Arbanasa poznavao u prošlosti član *u* kod imenica sa krajnjim zadnjonepčanim velarom *k*, *g*, pokazuje jasno kolebanje i dan-danas između člana *i* i *u* kod navedene kategorije imenica, s jedne, i primera iz spisa pisca Bogdanija, čije je rodno mesto okolina Prizrena; s druge strane: *tε jete ende fort sε ndrićmit gākut sε Davidit* (8); *fruitet se barkut* (9); *a ðue zogu giðε i ngüem* (68); *pse ašt*

i kuḱ peteku iit (69); *e anemiku i tinaj Amoni* (66); *se pešku, Baleni i i detit ḱi e mbajti per tri dit nde bark e vuel* (66).

Ovde moramo podvući i nešto drugo, naime činjenicu da se kategorija imenica muškoga roda sa spirantom *h* na kraju u krajinskim, kao i nekim drugim gegijskim govorima i toskijskom dijalektu, ne poklapa u članu određene deklinacije. Dok je član kod imenica sa krajnjim spirantom *h* u većini gegijskih govora *i*, izuzev južnogegijskog govora, gde je *u*, u toskijskom je dijalektu jedino *u*: *krah—i*; *ah—i*; *pleh—i*; upor.: *Cordignano, Dizionario albanese—italiano*, str. 2., 82., 154.; *Cimochowski, Le Dialecte*, 30., 35.; za toskijski upor.: Pedersen *Alb.*, 142.; *krahe: i preu krahun*; *tund krahune*: upor.: *Auguste Dozon, Manuel: krahε*, odr. *krahu*, str. 36. Taj oblik je, kako se to vidi iz Buzukovih spisa, bio poznat i starogegijskom dijalektu; upor.: Mann, *An Historical Albanian—English dictionary*, London 1948., str. 212: *krah*; Buzuku: *krahi*. Arbanaski filolozi, suprotno primeru *krahi* kod Buzuka, kao književnu formu preporučuju *krahu*, valjda zato što se takav oblik nalazi kod toskijskih pisaca.

Nema sumnje da je u deklinaciji imenica određenog vida u početku upotrebljavan član *i*, od indoevr. **is* (on), a da je član *u* od indoevr. **ovos* nastao kao pogodna prilika za otklanjanje nejasnosti i zabune između singulara i plurala imenica na zadnjonepčani konsonant *k*, *g*: sing. *mik—i*, plur *mik—i*; upor.: Barić, *Hymje*, str. 40. Još je manje verovatnoće da je postponovani član one kategorije imenica sa krajnjim spirantom *h* mogao biti *u*. Buzukov primer sa *i*: *krahi* upućuje na kategoričko odbacivanje mišljenja da je takva kategorija imena u relativno dalekoj prošlosti u arbanaskom jeziku mogla imati postponovani član *u*. Što se tiče činjenice da kategorija imenica na spirant—*h* u toskijskom dijalektu zna jedino za postponovani član *u*, ja mislim da to treba objasniti uticajem analogije s postponovanim članom *u* onih imenica koje su već poznavale postponovani član. Gegijski dijalekat pošteden je od ove inovacije

a) Imena srednjega roda

109. Srednji rod u arbanaskom jeziku sveden je na svega nekoliko primera. Ako se apstrahuje prilično veliki broj imena srednjega roda koji je nastao poimeničavanjem prideva i participa, onda je broj pravih imenica srednjega roda sveden na dva-tri primera. U krajinskom govoru nađimo: *kta ūl*, *ūjt*: *ūjt ešt t mīr*; *t ftoft*; *krüe—t* plur. *kreñ—t*. Jedan broj imenica očuvao je neutralnost samo u zamenicama koje mu prethode: *kta rakī*, *kta dīāḱ*, *kta mīālt*, *kta drīḱ*, dok same imenice ne čuvaju nikakav znak srednjega roda, već su prešle u kategoriju imenica

muškoga, odnosno ženskoga roda: *raki-ja*, *diāḡ-i*, *drīḡ-i*; takve imenice obično znače pojmove onoga što je od neke materije, dakle kolektivne imenice.

Što se imenica srednjega roda koje su nastale poimeničavanjem prideva, odnosno participa tiče, njih ima vrlo malo, jer se gotovo od svakog prideva, odnosno participa, mogu izvesti: *tī bardt*; *tī kuḡt*, *t zīt*, *tarḡunat*, *t daḡunat* *t škuemt*, *tsosunit*.

110. Predstavnik malog, ali značajnog broja reči nesumnjivo je i *dīelḡm*, *dīel*, *dīem*, što je plural od *dīalε* = dečko. Interesantan je sufiks *-m*, koji označava kolektivnost, kao kod *vḡām* = pobratimstvo.

Nije bez značaja navesti nekoliko primera iz kojih će se videti način obrazovanja reči, posebno imenica, u krajinskom govoru. Mi to ne činimo da bismo istakli neke posebne crte našeg govora u obrazovanju reči, i da bismo, eventualno, podvukli specifično njegovu osobinu, već samo radi pokazivanja značenja pojedinih sufiksalskih nastavaka imenica, koji su u drugim govorima veoma retki, možda i sa drugim značenjima. Ja neću navoditi one nastavke za obrazovanje imenica i prideva koji su poznati gotovo svim drugim govorima, nastavke, naime, uopštene u arbanaskom jeziku, već samo one koji imaju ograničenu upotrebu i posebno značenje.

111. Mislim da je takav nastavak za obrazovanje imenica, upotrebljen u značenju u kome se on u drugim govorima vrlo retko javlja; *-oč*: *kok-ṛōč*; *ḡiatōč*; nastavak *-oč* u ovim rečima je upotrebljen da označi veličinu onoga što imenice pokazuju: *kókēṛ* je *zrno kok-ṛōč* trebalo bi da znači veliko zrno; *ḡiāt* = dugačko, *ḡiatōč* = dugonja. Sufiks *oč*, dakle, upotrebljava se u augmentativnom, ali ne i pejorativnom značenju.

112. Nastavke za obrazovanje imenica u značenju radnika, upravo izvršitelja neke radnje, sredstva, oruđa, sprave nahodimo u primerima: *liṽps* (= *liṽps*), što označava onoga koji prosi, prosjaka. Danas *liṽps* označava samo prosjaka, te je u svesti naroda nestalo saznanje da je to imenica obrazovana od *liṽpε + s*. U značenju oruđa taj se nastavak javlja i u reči *te holues* = oklagija. Sufiksalski nastavak *-as* međutim znači pripadanje nekoj varoši, obeležava gradanina: *šakovs*, *šestanas*, *Elbasanas*, *Prištinas*, u značenju stanovnika navedenih mesta, a ovaj sufiks, ni po značenju ni poreklu nema veze sa gornjim sufiksom.

Dobar primer za označavanje augmentativnosti nastavka *-oč* pokazuje i reč *taroč* u značenju *bik*, koja se upotrebljava i u prenosnom značenju: čovek hrabar, neustrašiv.

113. Veoma je interesantan nastavak *-ul*: *mīedul-i* = srednjak; *fundul-i* (fundul), sa značenjem okončanja nečega, kraja nečega, od *fund* (u našem govoru *fun* = dno, kraj; svršetak, konac); *fundl-a*, plur. *fund-*

lat = talog, smet, ostaci; upr. *Luk Lukaj, Rečnik arbanasko–srpskohrvatski*, str. 225: Ja mislim da gore navedeni imenični nastavak treba povezati sa poznatim nastavkom –*ul*, kod reči *module* = mrkva, od *mode* + sufiksa *ule*; pa sa *vjeđule*, odakle je i rumunska reč *vjezură* = jazavac; slično tome i *gróšël* od *grošë* = pasulj. Neosporno je da je navedeni sufiks ovde upotrebljen u prenosnom značenju.

114. Reč *Đeknore* zapisao sam u značenju = kaše ražanim brašnom od *Đekën* – raž i sufiksa –*ore* za ženski rod; muški je rod *or*, *uer* od latinskog *orius*. Međutim nastavak *ore* ima i drugih značenja u arbanaskim govorima, značenje *nomina agentia*: *ğaksuer*, *ğaksore*, *mağetore*, *darsmore*; značenje osobine onoga što reč znači: *malsore* = gorštakinja; značenje oruda: *Iatore* = neka vrsta sekire; značenje mesta gde se nešto dešava, odigrava: *nevoitore* = klozet; *melore* = njiva zasejana prosom; *misrore* = mesto zasejano kukuruzom; *grunore* = njiva zasejana pšenicom; *gropore* = mesto u kome ima otvora; *Pülore*, *Pülorja* – (tako se nekad zvao Epir), – na srpskom jeziku bi najbolje odgovarao prevod Šumadija, od arbanaske reči *püile* < lat. *padülem* < *palüdem*; *verore*, *vještore* znači voće koje zri za vreme leta, odnosno u jesen.

115. Sufiks – *ak*: *verak*, vrlo je produktiran u arbanskom jeziku, iako stranog porekla, – slovenskog, svakako. Ovde je *verak* upotrebljeno u značenju: smokva koja sazreva u leto; za smokve koje sazrevaju u jesen ja sam u ovom dijalektu zapisao reč slov. porekla *zimlic*. Mi ovde nećemo navoditi sva druga značenja sufiksa – *ak*, već ćemo se ograničiti na neka od njih:

1.) on može značiti osobinu: *motāk* – jednogodišnja životinja, *zembrāk* – hrabar, odvažan čovek (u đakovačkom govoru – *zēmērnik*);

2) on može značiti građanina: *Dur̄(e)sāk*, *Ulkinak* – građanin Drača, Ulcinja; *fušarak* stanovnik koji živi u niskim predelima, suprotno od *malsuer* ili *bješkatâr* – gorštak;

3) *šerāk* – zlobnik, pakosnik.

116. U krajinskom govoru naišao sam i na sufiks = *an*: *human* – zanesenjak, izgubljen čovek. i taj sufiks (–*an*) ima više značenja:

1) on znači osobinu: *kūkân* – nesposobnjaković, nesnalažljiv čovek; *mrapštân* – čovek kome stvari idu naopako, kome ništa ne ide od ruke; *žeskân* – crnomanjast čovek; *rošan* – ovan sa četiri roga;

2) on pokazuje i nečije poreklo: *Škodrân* (kaže se i *Škodrân*), *Dibrân* i (Dibrân);

3) on označava geografska imena: *Murikân*, *Kukan*.

b) Glagoli

117. I kod glagolskih oblika krajinski govori imaju arhaičnih crta, iako su ovi oblici najzamršeniji deo arbanaske gramatike jer su u njima sve odlike toliko isprepletane da je vr'o teško utvrditi šta je tamo arhaično, a šta novo.

118. Arbanaski glagoli podeljeni su u tri važne grupe: 1) glagole na *-mi*; 2) na — *n* i 3) na *ne-n* konjugaciju. U prvu se grupu mogu uvrstiti pomoćni glagoli: *jam, kam* i *ϑom*, = ja sam, ja imam, ja kažem. U drugu grupu idu oni glagoli koji u prezentskoj osnovi imaju *o*: *me punuo*: *punoń, punon, punon, punōjm, punóni, punōjn*; ovamo idu i sledeći glagoli: *kërkoń* = tražim; *bľuoń* = meljem; *škruoń* = pišem; *martoń*; *soń* = učim, podučavam; *frigoń* = plašim; *neroń* = poštujem, cenim; *řnoń* (tosk. *řoń*) = živim; *muń* = mogu; *besoń* = verujem; *bāń, běń* = činim; *kujtoń* = mislim; *štroń* = polažem; *kazoń* = kažem, kazujem; *diktoń* = primećujem. Izmenjaćemo glagol *me řnuo* u prezentu

un řnoń	na řnojm	un bāń, běń	na bājm, bējm
ti řnoń	ju řnońi	ti bāń, běń	iu bāńi, běńi
ai řnoń	ata řnojn	ai bāń, běń	ata bājn, bējn

119. U treću kategoriju glagola ulaze oni glagoli čiji je infinitivni nastavak na konsonant: *mě mār, mę prīt, mę hīp* = penjati se, uzjahati (u ovom govoru znači pretežno penjati se, ulaziti, ući: *hīp mrēna* — ulazi unutra); *mę bēřtīt* = vikati, galamiti; *mę hāp* = otvarati; *mę dāl* = izlaziti; *me trēm* = poplašiti; *mę u trēm* = uplašiti se; *mę ϑīř, ϑřīt* = zvati, pozvati.

me mar

un mār	na mārīm
ti mēř	iu mēřni
ai mēř	āta mārīn

me sir

un ϑřās	na ϑřāsīm
ti ϑřēt	iu ϑřīni
ai ϑřēt	āta ϑřāsīn

me prīt = čekati

un prēs	na prēsīm, prēsēm
ti prītēń	ju prītni
ai prītēń	ata prēsīn, prēsēń

me hīp = ući, ulaziti

un hīp (i)	na hīpīm, hīpēm
ti hīpēń	ju hīpni
aj hīpēń	ata hīpīn, hīpēń

me ĩk = bežati

un ikiń, iki	na ikīm, ikēm
ti ikēń	iu ikni
aj ikēń	āta ikīn, ikēń

me hap = otvarati

un hāp (i)	na hāpīm hāpēm
ti hāpēń	ju hāpni
aj hāpēń	ata hāpīn, hāpēń

<i>me godīt</i> = napraviti, graditi		<i>me bērtūt</i> = vikati	
un godīs	na godisim, godisēm	un bērtās	na bērtāsīm, (-ēm)
ti godiṭēn	ju goditni	ti bērtēt	ju bertitni
aḡ godiṭēn	ata godisin, godisēn	aḡ bērtēt	ata bērtāsīm (-ēn)

119. (bis) Iz konjugacije glagola na konsonant vidi se da jedna vrsta glagola kao da se svojim ličnim nastavcima uvrštava u *-n* konjugaciju, jer dobija nastavke *-in, -ēn, -ēn*, itd., kao što se to vidi kod glagola *me ik*: *un ikiṭ, ti ikēn, aḡ ikēn*, itd., a to znači da je kod navedenog glagola lični nastavak produžen. Da bi to bilo jasnije, navešću nekoliko primera kojima će se pokazati da je u našem govoru lični nastavak produžen, uglavnom u drugom i trećem licu singulara prezenta glagola na konsonant: *eḡe kajmakāmi rēhēn telin* = i kajmakam je obavestio telefonom; *eḡe pē pvētēn* = i upita ga; *taš u čiliṭ kur t ḡkēhem* = pustiću vas kad se budem vratio; *čiliṭ* je u prezentu, *u* je upotrebljeno umesto *ju* = vi. vas; *eḡe žgilēn aḡ ato trī fiṭe* = i odreši on ta tri konca; *eḡe aḡ hipēn mrēna* = i on ulazi unutra; *eḡe ǧ nisēn t birin* = i on upućuje svoga sina; *eḡe mišēn ǧinin pḡōt mē lira: kur mṛin n špī ǧ bvētēn ǧ šokija* = kad stiže kući, žena ga pita; *se po na i miḡtēn* = da nam ih ne podaviš; *niḡ liṭpēr po bvēten kā^o (h) po ikēn, minō* = zec pita, kamo bežiš mišu; *ik, t ikiṭ* = skloni se da pobegnem. Interesantna je upotreba dublete: *dāši pō bvēsēn, i kiḡ pō pvētēn* = ovan pita i on pita. Što se hronologije dvaju nastavaka — *sēn, — tēn* u navedenoj reči tiče, mislim da je ona istovremena, a nastala je analogijom prema prvom licu — *bvēs*: *ǧ harūša hipēn n niḡ pēm* = i mečka se pope na jedno drvo; *ǧ harūša i čilēn uḡkut niḡ grōp eḡe ǧ mūtōn uḡkun n ēt* = i mačka iskopa jednu jamu i gurnu vuka u nju.

Činjenica da se ovakvi nastavci javljaju i kod Buzuka i kod Bogdanija pokazuje jasno da to nije skorašnja pojava u ovom govoru. Kod Buzuka nalazimo: *čilen, aḡ maten*, itd. Našu potvrdu potkrepljuju primeri iz govora zadarskih Arbanasa, što ukazuje na starinu pomenute pojave u narečju krajinskih Arbanasa. Evo primera koje sam, prilikom svoga boravka u svrhu ispitivanja, zabeležio u Arbanasima kod Zadra. Od glagola *me mbēt* imamo sledeću konjugaciju

un mbēs	ne po mbēsīm	un biri	ne birīm
ti mbētēn	ju po mbetni	ti birēn	ju birni
aḡ mbētēn	ata po mbēsīn	aḡ birēn	ata birin

Evo još primera: *lopa e puvētān, 50; aḡ nuk ko dit mē fōl lātlīšt e pārta e povētān, 55; ku odgovoritān, 55; e kamarṭēri e povētān, 55; e povētān, 55; e poḡn ǧēlin ku po kantātēn* (poslednja reč je ispisana po

mojoj ispravljenoj verziji Taljavinijevih tekstova; upor.: L' *Albanese di Dalmazia*, Firenze, 1937).

Starinu navedene pojave u govoru krajinskih Arbanasa potvrđuju i primeri iz spisa Petra Bogdanija Navodimo ih nekoliko: *taš po êcen i ġašti muej se âste me bāe*, Bogdani, iz izvoda *Cuneus prophetarum*, u redakciji Ndre Mjede, str. 21.; pa *Antologji e letërsis shqipe*, str. 52.; ... *ujete ku mbe disa vise r̄iêd verde*; ... *kah êcen e r̄iêd tue k̄ians̄ deu plôt zeha ari*; *ujete hipene nde majete malevet*. Da li se i u ovoj jezičkoj karakteristici Petra Bogdanija ogleda jezik metohijskih Šćiptara —veoma je teško reći, jer je Bogdani živeo veoma dugo u Skadru i negovoj okolini, što ukazuje na mogućnost da je navedena jezička crta mogla biti osobina skadarskog govora. Međutim, nahodjenje te crte i kod Buzuka ukazuje na znatnu mogućnost da je ona mogla biti crta i malisorskih govora, pa i jezika metohijskih Arbanasa —svakako u manjoj meri nego što je to slučaj sa današnjim krajinskim arbanaskim govorima.

119. (ter) Da navedemo još jednu crtu krajinskog govora za koju mislimo da je arhaična osobina njegovu. To je: *êm—ên*, pored *—im*, *—in*, kao nastavaka za prvo i treće lice plurala prezenta glagola na konsonant: *aštu e m̄sën l̄jèprin e e h̄ān*; *pë m̄rēm e h̄ām*; *kur dālën*; *iau m̄rēm ato p̄are*; *h̄ainat kalōjn me dēle e k̄e p̄rmi hudūd n Nēmce de ı šēsën n Kotōr*; *anmikt flāsën e t p̄lsāsën por ġârp̄nin mos ta p̄rkāsën*; *ata b̄rtāsën mrēna*. Starinu navedene crte našeg govora potvrđuju primeri koje nalazimo u spisima Buzuka i kasnijih pisaca gegijskih⁵⁹: *ansoš ki fluturohën*, 23.; *as ata ki i ndjeken*, 33.; ... *te silat ḡas̄en p̄etekut*, iz izvoda *Cuneus prophetarum e keta dēta m̄rēne ani âmenite e r̄iêdene kroenate*; *se ujenat dālēne n deti*; *e jo se dālēne lumena te unġina*, svi primeri sa 53. str. *Antologji e letërsis shqipe*, Priština, 1954. Navedene nastavke nalazimo u toskijskih pisaca iz perioda preporoda, Tako u Naima i Sami Frašeria, pa Fan Nolja i Faika Konice, što, s jedne strane, pokazuje starinu oblika o kome je ovde reč, a s druge strane, upućuje na to da su razlike između toskijskog i gegijskog dijalekta u prošlosti bile neznatne.

120. Osobine prezenta krajinskih govora koje smo dosada naveli pretežno su arhaične crte njihove. Sada ćemo ukazati na jednu inovacionu crtu govora tamošnjih Arbanasa, koja se sastoji u veoma često upotrebi oblika *kēna*, *iēna* umesto starijeg i običnijeg *kēmi*, *iemi*: *e na ðm̄i nuk kēna*; *aide s̄e kēna p̄are m̄iāft*; *kēna ārð m̄e m̄ār t d̄ekunin*; *ë n̄a n̄lk kēna*; za gegijski uopšte upor.: Pekmezi *Grammatik der albanesischen Sprache*, str. 71.; za skadarski vidi: Meyer, *Kurzgefasste albanesische Grammatik*, str. 30.: *iēna*, *kēna*, *ðona*; za govor Arbanasa u Dukadinu, upor.: Wac-

59) *Hylli i Dritës*,

law Cimocshowski, *Le Dialecte*, str. 125. — 126.; *kena*, *țena*. To — *na* nije ništa drugo do lična zamenica prvog lica *na*: *kemi + na*, koja je kasnije zamenila lični nastavak — *mi* te smo dobili *kena*, *țena*; Pekmezi, o. c., strana 71.

121. Vredno je napomenuti da je u našem govoru upotreba konjuktiva potpuno očuvana, što nije slučaj sa jednim delom gegijskih govora. Evo primera: *deri t knoñe këkuja e kùke* = dok ne zapeva crvena kukavica (u srpskohrvatskom jeziku obično se kaže *sinja*); *e ta hãpñe gõin*; *kü mun ta hanie* = on bi to mogao pojest; *kur t pikñe ajo . . . trñ pñk ġãk* — *kam me maruo un* = kada s noža padnu tri kapi krvi, onda ću nastradati; *mos ta vrase* = da ga ne ubije. Od gegijskih govora u kojima je očuvan konjuktiv na prvo mesto dolazi južnogegijski, za koji neka se vidi: Weigand, *Albanesische Grammatik*, str. 58. — 59., 117., 118: *të pastroj*, *të pastrosh*, *të pastrõj*, *të pastrojñ*, *të pastroni*, *të pastrõjñ*. Od gegijskih govora koji su očuvali upotrebu konjuktiva treba spomenuti debarški; upor. *Visaret e kombit*, sv. XIV . . . 63, 92. . . Ostali gegijski govori, ako se izuzmu krajinski govori i arbneški kod Zadra, nisu u potpunosti očuvali konjuktiv, naime, u njima je treće lice prezenta konjuktiva identifikovano sa prezentom indikativa, tako da treće lice jednine prezenta odgovara trećem licu množine indikativa, npr.: *hjeđ* (i), *ti hjeđ*, *aj hjeđ*; konjuktiv; *t hjeđ* (i) *un*, *t hjeđ* (i) *š ti*, *t hjeđin ai*; zadnji je oblik, kako rekosmo, jednak trećem licu plurala indikativa: *ata hjeđin*. Za govor Dušana, upor.: Cimoskowski, o. c., str. 125. — 195. Za govor kosmetskih Arbanasa, uporedi: *Kangë popullore shqiptare*, Priština, 1953. Za toskijski nećemo navoditi primere, jer je tamo konjuktiv u živoj upotrebi i dan danas neokrnjeno očuvan, a da je on i u prošlosti upotrebljavan u svim gegijskim govorima, pokazuje jasno jezik spisa gegijskih pisaca XVI do XVII veka. Ja mislim da početak njegova mešanja sa indikativom u tim govorima pada u početak XIX veka, jer je on u skadarskom, kako se to vidi iz gramatike Fr. Maria Da Lecca iz prve četvrtine XVIII veka — još upotrebljavan, bez primera njegova mešanja sa indikativom; upor. Da Lecce, *Osservazioni grammaticali nella lingua albanese*, 1716.

122. Naročito mesto zaslužuje imperfekat u govoru krajinskih Arbanasa, jer je u vrlo arhaičnom obliku očuvan, dok se u dobrom broju gegijskih govora više ne susreće. On se u krajinskom govoru i danas upotrebljava u onom obliku u kome je on u toskijskom dijalektu jedino poznat, naime u obliku *na* — *ña* npr.: *punoñ*, imperf. *punoña*, *ti punoñe*, *ai punonte*, *na punoñim*, *ju punoñi*, *ata punoñin*, a da nigde nije očuvan drugi, tj. sigmatični oblik njegov (na -š): *punoša* (*punošem*) *punoše* itd., ali se on u ovom dijalektu i u ovakvom obliku javlja: *un muñeš*, *ti muñe*, *ai munte*, *na muñim*, *iu muñi*, *ata muñin*. Mi ovde, iz

našeg dijalekta, nećemo više primera navoditi, jer to nisu sporadični primeri u njemu; drugog oblika on ni nema. Rekao sam da krajinski govori imaju samo jedan oblik imperfekta, a to je *punoña*, *punoñe*, *punonte*, itd., dok arbneški govor ima dva oblika imperfekta, uz napomenu da je stariji oblik na-ñ, *punoña* ili *punoñeš*, dobio značenje kondicionala, a oblik *punojša*, *punojše*, *punojši*, *punojšim*, *punojšit*, *punojšin* ima značenje imperfekta. Kako onda objasniti činjenicu da je poslednji oblik imperfekta očuvan u arbneškom, dok ga krajinski govori ne poznaju. Ja mislim da se na naš problem može baciti malo svetlosti jedino ako se on uporedi sa jezikom starih gegijskih pisaca. Kod Buzuka se javlja samo imperfekat indikativa na —ña, napr.: *me zdritune pake mendete e atüne ki t endigloñine; perse ata ki štamponine kišin te mađe fedige*, str. 50; *aķ nuk mund keloñine se faj te mos ba ñine*, str. 51; ... *ki ðiitš kulosñine*, str. 110; ... *ki e kluoñine*, sv. 5, str. 222; *ma ata kujtoñine*, 294; *ti ne išne klenz ketu*, 295; *ti ne klenkišne ketu*, 297; *ki por klanine*, 297; *a s te mujtke kü*; ... *kü ki mos vdis*, 298; *a mos išneš ti maa i mađ se perindi iñe*, sv. X, str. 571; *duol ġiđe ġindja e viñine tek aġ*, 574; *e ðošne dišipuite*, 574; upor. *Hylli i Dritës*, god. VI, i primere označene sveske. Većeg šarenila u upotrebi našeg oblika nalazimo u spisima Petra Bogdanija (1685): *e me te mađ te pruite e te pervute i šerbeñine*, 16; *kur une ta krehiñe, ani ta mbukuroñe me drandofile e vjoleza*, str. 60; ... *se siřet diřin*; upor.: izvod iz Bogdanijevog dela *Cuneus prophetarum*. Neosporna je činjenica da poreklo oblika imperfekta na —š treba tražiti u sigmatiskom aoristu, gde se arbanaski poklapa sa slovenskim imperfektom (Barić, *Hymje*, str. 44), no ako bismo određenije hteli da objasnimo postanak sigmatiskog imperfekta u gegijskom dijalektu uopšte, ja mislim da treba imati na umu neke druge okolnosti. U arbanaskom jeziku, starijem i današnjem, nahodimo dva imperfekta, jedan za aktiv, drugi za pasiv: *punoña* ili *punoñe*, čak i *punoñeš*, itd., i za pasiv: *punoheša*, kod ranijih pisaca, i gegijskih i toskijskih, — *punoneša*. Uzećemo pogodniji primer: *laña* (me *lā* = kupati) i *laheša* — starije *laneša*. U jeziku klasika arbanaskog pisma nailazimo vrlo često na upotrebu imperfekta admirativa, koji je postepeno dobijao funkciju običnog imperfekta indikativa: Da navedemo nekoliko primera o imperfektu admirativa i pasiva iz Bogdanijevih spisa *šume here i baitekešin ġele*, 16; *i baiteke ġele*, 16; *i šerbūekešin Engiġt*, 16; *te siite me te mađ zel rueitekešin ato šeġte Virġina*, 16; *vařezat ki te ġindešin pa buře*, 17; *e me ato kuřtime fort te mira bake e Lumeia Virgin urate; bake urate e Lumeġa Virġin Mri*, 20; ... *nde štepīt te vet bake urate*, 20; *perse arku permbrenda baiteke deřasat e Liře*, 26; *ġiđe ata ki nuk řeđpritešin* (Mjeda je pročitao *řeđpritešin* = imperfekat indikativa, — kod mene je pasiv, jer indikativ ne bi nikako mogao stajati); *nuk mbahešin per fist t Abramit*, 34; *nde mos bake ařtu, řekuli nuk kiř me mbajtune*

per Mesi, 35; *perse kur řeđpritešine femia šume patne dvekun*, 35; *Dio-
geni ... ki bałteke*, 42; *e dĳemenite flissin* (kod Mjede *flisšin*); 42; *persa
i pevessin* (Mjeda — *pvesšin*, str. 43); *ma mbassi pa se kiš po baħine*, 54.

Dva pretposljednja imperfekta po Mjedi ispada da su primeri sig-
matskog imperfekta, međutim, ja ne mogu da prihvatim takvo mišljenje,
jer je poznato da je jedan broj glagola, kako u jeziku klasika arbanaskog
pisma tako i u današnjem jeziku onih govora u kojima je ovaj oblik
imperfekta poznat, — izgubio karakteristične nastavke imperfekta⁶⁰, kako
to potvrđuju navedeni primeri: *vrissin* umesto *vrissin*, > *vrishin*; *flissin*
umesto *flissin*, *flissin*. Ja mislim da je Mjedu zavela okolnost što je kod
Bogdanija stajalo udvostručeno *s*: *flissin*, a to ne znači da je drugo *s*
trebalo čitati kao *š*, jer i jedno i drugo *s* u pomenutoj reči po uzusu
talijanske grafije stoje u smislu *s*. Za postanak sigmatskog imperfekta od
presudnog je značaja navedeni admirativ: *bałteke*, *bākeł*, čiji se primeri
imaju smatrati skraćenim oblicima od *bałtekeł*, *bakeł* od kojih je asimila-
cijom dobijeno *bałteke*, *bāke*. Oblik *bałke* u današnjem jeziku kosmetskih
Arbanasa za treće lice singulara imperfekta — potpuno se poklapa sa
Bogdanijevim *bāke*, koji se ima smatrati oblikom imperfekta admirativa,
u kome je do skraćenja, kako smo već napomenuli, došlo putem asimi-
lacije: *bakeł*: u, ti *bakeše*, *ai*, *bakeš*, treće lice sing. i *bākeł*. A da su
oblici imperfekta u redukovanoj formi preuzeli kasnije ulogu imperfekta
indikativa, najrečitije pokazuje primer *bāıke*, treće lice sing. imperf. ind.
u govoru kosmetskih Arbanasa: *ał bāıke* = on činjaše, u *bałš* (n) a, *ti
bāıše*, *ał bāıke*, itd. = ja činjah, ti činjaše, on činjaše, itd. Prema tome
na tvorbu sigmatskog imperfekta svakako su uticali i oblici imperfekta
pasiva: *laheše* (-a, em), *laheš* (-a), *laheše*, *laheł* ili *laheš*, — i to onda kada
je imperfekat pasiva glasio jedino *laheša*, što je u većini današnjih gegij-
skih govora prešlo u *u la* (*h*) *ša*, *lahše*, itd., gde *u* kao karakteristika
pasivnosti prethodi glagolu.

Kako se onda ima objasniti činjenica da arbneški govor poseduje
oba imperfekta, imperfekat na — *ña*: *punoña* — koji danas, doduše, kako
smo već napomenuli, vrši funkciju kondicionala, i drugi oblik imperfekta
na — *š*: *un punoıša*, *ti punoıše*, *ai punoıši*, *ne punoıšim*, *ıu punoıšit*, *ata
punoıšin*, čija je upotreba svedena na minimum? Postoje dva puta za
njeno objašnjavanje. Jedan: to se ima protumačiti uticajem sa strane,
naime, imperfekat na — *š* u arbneškom govoru imao bi se objasniti
uzajmljivanjem iz drugog arbanaskog govora, i to nakon seobe predaka
današnjih Arbanasa u Zadar; pretpostavka vrlo smela, ali i moguća. Či-
njenica je da je za vreme austrijske uprave u Dalmaciji nekoliko gene-
racija zadarskih Arbanasa u osnovnoj školi učilo arbanaski, i to upravo

60) Pedersen. *Alb. T.* 14.

kod učitelja iz Skadra: Barði, Ğerg Kolceci, Ndue Paľuca, J. Rrota i Pavle Ğerĝa — osim poslednjeg, svi iz Skadra. Neosporno je da su oni u svojim predavanjima i razgovoru sa arbneškim mališanima forsirali svoj skadarski govor.

Koliko ima istine u ovoj pretpostavci, teško je reći. Druga bi mogućnost bila u pretpostavci da je očuvani sigmatski imperfekat u govoru Arbnesa kod Zadra prenesen iz postojbine, gde je postepeno iščezao, i da su se njegovi tragovi očuvali u današnjem govoru zadarskih Arbanasa.

Posebno je pitanje problem starine dvaju oblika imperfekta u arbanaskom jeziku. Mi smo videli da su svi gegijski govori posedovali sve do sredine, ako ne i do kraja XVIII veka — jedino imperfekat na — *ńe* (— *ńa*), itd., koji je otada u nekim govorima počeo da ustupa mesto obliku sigmatskog⁶¹ imperfekta na — *še* (*ša*). Analiza starih tekstova klasika arbanaskog pisma, kao i dijalektološka proučavanja pokazuju očevidno da su u tvorbi arbanaskog imperfekta učestvovala dva nastavka: nastavak pomoćnog glagola — *jam*, s jedne, i nastavak — *n* kategorije prezentske osnove, s druge strane. Prvi se nastavak nahodi u sigmatskom imperfektu, a drugi u običnom imperfektu na — *ńe* (— *ńa*). Takva analiza pokazala bi i to da su se i jedan i drugi nastavak hronološki istovremeno pojavili i da su s nejednakom borbenošću učestvovali u formiranju oblika imperfekta arbanaskog jezika. Da je nastavak pomoćnog glagola — *jam* učestvovao i u stvaranju toskijskog imperfekta, pokazuje sledeći primer trećeg lica sing. imperfekta permetskog govora: *martoniš*, *škruaniš*, *driđiš*, gde je *iš* treće l'ce sing. imperfekta pomoćnog glagola *jam*; upor.: Meyer, *Kurzgefasste albanesische Grammatik*, str. 39. Kad znamo da je i u gegijskom dijalektu jedino imperfekat na — *ńe*, odnosno — *ńa*, bio u upotrebi sve do kraja XVIII veka, onda je jasno da je njegovo potiskivanje iz gegijskih govora počelo upravo onda kada u tom dijalektu započinje rapidno uprošćavanje glasova i glasovnih skupina.

Iak se futur krajinskog govora ni po čemu ne razlikuje od gegijskog futura, mi ćemo se ipak malo njime pozabaviti. Dominantni tip futura krajinskih govora jeste *kam* + infinitiv: *masaneť ke me arđ* = posle ćeš doći; *ke me kľt atü ńi ĝur* = bacićeš tu jedan kamen; *e kō me dāl ńi kĕn* = izaći će jedan pas; *kō me tu duk ńi bĭr* = učiniće ti se kao otvor; *por kō me kĭĕn dĕr e mađe* = ali će to biti velika vrata; *kō me dāš mrĕti me t lān mrĕt* = kralj će hteti da te ostavi za zamenika; *por mos u bā razĭ* = ali nemoj pristati; *kam me t kazuo kuš jam* = reći ću ti ko

61) Da je obični imperfekat postepeno ustupao mesto sigmatskom imperfektu, — vidi se jasno i iz elbasanskog govora, u kome imamo ovakvo stanje imperfekta: *un pūsje, ti pūsje, ai püste, na pūsĭm, ju pūsĭt, ata pūsĭn*, pored *na pūsšĭm, ju pūsšĭt, ata pūsšĭn*; upor. Weigand, *Albanesische Grammatik*, str. 106, i Aleksandĕr Xhuvani, *Libri ĝjuhĕs shqipe*, str. 73. — 124.

sam;, *ško, ʒot, atü ku m kē ġēt muo, ke me ʒīr* = idi, veli tamo, onamo gde smo se sreli, zvaćeš; *kan me t ʒān, kan me t bvet* = reći će ti, pitaće te; *jo, plāk, nuk kam me t pjerð* = ne starice, neću ti bazditi; *kur t škoš nēsēr, kē me ʒān* = kad budeš krenuo sutra, reći ćeš; *po, ku i ke, kò me t ʒān* = a gde su ti, reći će ti; *kur t bāhet ʒmiʒa ðēt vječ, kò me kciē* = kad detetu bude deset godina, skakaće. No, to ne znači da se drugi tip futura nikako ne sreće. Doduše, ja sam za vreme svoga bavljenja na terenu zabeležio samo dva primera upotrebe njegove. u *čuen kta e bisedōjn: si do t pštojm na: nuk do t kaloñe koha*. Neosporna je činjenica da je prvi tip futura, tj. *kam*, odnosno *jam* + infinitif, u arbanaskom jeziku — stariji od drugog: *do te punoñ*, koji je danas u toskijskom dijalektu jedino u upotrebi., a u koji je nastao, svakako, pod uticajem grčkog jezika. Da je futur *kam* + infinitiv u arbanaskom jeziku davnašnja pojava, pokazao je Jokl (*Litteris*, IV, 207.—208.), tvrdeći da je admirativ, koji se danas nahodi kako u gegijskom tako i toskijskom dijalektu, u početku imao futursko značenje. Iz ovoga izlazi da je prvobitni oblik futura u arbanaskom jeziku bio *kam* + infinitiv, a da je *do te* + prezent konjunktiva — skorašnja pojava, koja je preplavila toskijski, i da je njegova upotreba u gegijskom dijalektu retka i vrlo ograničena. Time otpada mišljenje pojedinaca koji smatraju da su oba tipa futura u arbanaskom jeziku iskonske pojave⁶².

Mi se nećemo osvrnuti na ostala vremena i druge načine, jer u njima nema ničega što bi bilo karakteristično za krajinski a što ne bi bilo zajednička osobina svih gegijskih govora.

c) Ostale vrste reči

Zamenice

124. I kod zamenica krajinskih govora očuvano je arhaičnih oblika. To će se preglednije videti iz sledeće paradigme.

L i č n e z a m e n i c e

11. <i>un</i>	21. <i>ti</i>	31. <i>aļ</i>	<i>aļo</i>
nom. un	ti	aļ	aļo
gen. i muo	i tū	i (a) ti	i (a) sāļ
dat. muo, m	tū, t	(a) tī	(a) sāi
ak. muo, m	tū, t	(a) t	(a) t
abl. meļe (-et)	teļe (-et)	(a) sī (t)	sōļe (t)

62) S. Riza, *Tri monografina albanologjike*, Tirana, 1944., str. 128.—133.

1 1. <i>na</i>	2 1. <i>ju</i>	3 1. <i>ata -ato</i>
nom. <i>na</i>	<i>iu</i>	<i>ata</i>
gen. <i>i neve</i>	<i>i juve</i>	<i>i (a) tüne</i>
dat. <i>neve, ne</i>	<i>juve, ju</i>	<i>(a) tüne, u</i>
ak. <i>neve, ne</i>	<i>ju</i>	<i>(a) ta, i — (a) to, i</i>
abl. <i>neš</i>	<i>juš</i>	<i>(a) sjš — (a) sšš</i>

Primedba: *na* zamenice, kao i priloge našeg govora, obično nadovezuje rečca *ne*, npr. *nane* = *na* + *ne*; *ktane* = *kta* + *ne*; *tine* = *ti* + *ne*; *atane* = *ata* + *ne*; *kijene* = *kjo* + *ne*; one ipak time ne gube od svoga značenja: *eđe atane dolēn t dii me kriie t štüpun*; *ktane e hān eđe āt*; *ne mos t bieš tine*; *kcen atine*.

125. Interesantno je pomenuti pomeranje akcenta u akuzativu zamenice *ate* prema početku reči, dakle *āt*, a to se jasno vidi kada pomenutoj zamenici prethodi koji od predloga: *per me*, ili se akuzativ te zamenice upotrebljava sa pomerenim akcentom i bez pomenutih predloga: *eđe āt e müšēn*; *aštu e müsēn e hān eđe āt*; *eđe rnon bukur mēt* (umesto *me tē*); *eđe kijone kō dāš me luojt mēt*; *ki e kō šnōš e ēšt munuo pērt*; *eđe e mutōn ijkun nēt*; *sikuš ngrüšēn mēt*. Premeštanje akcenta izvršilo se zbog prisustva dveju jednosložnih reči od kojih je svaka imala svoj akcenat, te je on pomeren napred i potpuno je nestao uklopivši se u akcenat prethodnih predloga: *per, me, n: pērt, mēt, nēt*.

126. Ablativ je neokrnjen, tj. on je u našem govoru u živoj upotrebi, što se ne može reći za ablativ drugih gegijskih govora, — naročito iza predloga koji traže ablativ. On se u našem dijalektu neizostavno upotrebljava, a to se, kako smo napomenuli, ne može reći za dobar broj gegijskih i toskijskih govora u kojima mesto ablativa stoji genitiv; upor.: *Cimochowski, Le Dialecte*, str. 87, i *Pekmezi, Grammatik*, str. 130. Ablativ ličnih i pokaznih zamenica krajskih govora vrlo često dobija i član na kraju: *tēje* (t), *sš* (t), *sōje* (t); u nekim padežima taj član *t* nahodimo i kod ličnih zamenica čamurijskog govora: *atīt nēri*, Pedersen, *Alb. Texte*, str. 11, 105. Imenica iza pokazne zamenice u dativu često ostaje neizmenjena, tj. ne deklinira se: *si me ja bā ksajī pūn*, umesto običnijeg *ksajī pune*; *tue škuo asaī r̄ug* (= *r̄uge*); *kah je nīs, birō, ksajī r̄ug*.

V

SISTEM ZADARSKOG ARBNEŠKOG GOVORA

A. Glasovi

127. U poređenju sa drugim gramatičkim partijama, fonetika arbneškog govora kod Zadra najmanje je promena pretrpela. Ovaj deo

arbneškog govora počecu sa kvantitetom vokala, a to zbog toga što se sa *Taljavinijem* u mnogome razilazim. Po njemu je ovaj govor u mnogome izgubio dužinu vokala, sa čime se ja nikako ne bih mogao složiti. Ja priznajem da isti vokal jedne te iste reči u posebnim okolnostima može imati dve različne dužine, međutim, ako su naša neslaganja u oceni kvantiteta vokala ogromna, onda se to ne može objasniti nikakvim okolnostima. Doduše, Taljavini nije označio kvantitet vokala arbneškog govora, već samo kvalitet, ali se odatle ipak može nazreti kvantitet vokala zabeleženih tekstova. Ipak je i to polovično, jer kao što se zna, kvalitet se beleži samo kod dva vokala *e*, *o*, tako da je dužina ostalih arbneških vokala kod Taljavinija ostala nenaznačena, a time nama i nepoznata. Ja sam, naprotiv, beležio kako kvantitet tako i kvalitet vokala. U arbanaskoj je dijalektologiji vrlo malo govora proučeno, ali je još manje govora sa označenim kvantitetom vokala. Mora se, međutim, izuzeti govor Dušmana, u severnoj Albaniji, koji je vrlo savesno proučio poljski naučnik Vaclav Cimohovski. Izneću nekoliko primera sa označenim kvalitetom iz Taljavinijevih tekstova, koje sam za vreme svoga ispitivanja arbneškog proverio. Kod Taljavinija: *ǵi čiš ko kēn me bā*; moje proveravanje: *ǵi čiš kó kēn mē bō*; Talj.: *ǵli me vōt me kulōt lopān*; to isto posle moje provere: *ǵli me vōt me kulōt lōpēn*; Talj.: *lopa ko žan ašqi m'i fōl*, kod mene: *lōpa kó zān me i fōl*; Talj. *e ko zan me kīō*; kod mene: *e kó zān me kīō*; Talj. *šamo mu ke m mbil bōr*; kod mene: *samo mē kē me mbīl bōr*; Talj.: *nuk mumi me vōt*, 61. (kod mene: *me vōt*); Talj.: *ko žan ašqi m'i fōl*, 49., *ko žan kāštu me i fōl*, 54. (=kod mene: *me i fōl*); Talj.: *i ko žan me fōl*, 54., *i ko žan mē i fōl*, 54.; Talj.: *lopa e puvētān*, 50., *e kamerieri ē povētān*, 55.; Talj.: *ē povētān kuš*, 62., *aṭer po povētān para*, 62. Kako se iz navedenih primera vidi, kod Taljavinija jedna te ista reč jedanput ima jednu, drugi put drugu dužinu vokala, što ukazuje na činjenicu da tu nešto nije u redu. Veliki nedostatak u Taljavinijevom obeležavanju kvantiteta jeste u tome što kod njega nema poludužina, koje arbanaski, zasigurno, ima; upor.: Pekmezi, *Grammatik der alb. Sprache*, str. 46. Ja razumem da se u jednom dijalektu može javljati koji primer skraćivanja vokala, kada se obično i smisao reči promeni, ali da je skraćivanje vokala obuhvatilo tako veliki broj reči, neshvatljivo je, i ako je to tačno, onda se razlog mora tražiti u susednom dijalektu. U našem slučaju moralo bi se pomišljati na mletački dijalekt, u kome su dužine skraćene; međutim, naš dijalekt zadarskih Arbanasa ne samo da u kvantitetu vokala nije pretrpeo nikakav tuđ uticaj, već u tome, uglavnom, čuva svoje arhaične crte.

128. Glas *ü* je, uglavnom, očuvan u arbneškom *šūs-a*, *füt-i*; *drü* (ključna kost); *süni*, *ftüra*, *früsa-t* = *mehur*; *cümbe* = *dlaka*, *rüpi* = *kaiš* (vrlo retka) *i*, *e miikēt*; *k(ě)cüe*: *e ko k(o)cüe jašt pe murit*; *düet me špū kēt kriüc*; *me këmbüe*; *me k(e)cüe në kinkīz* = skakati na jednoj nozi; *p(e)š-*

tüm̄ba = pljuvačka. Starija generacija zadarskih Arbanasa vrlo lepo čuva i dan-danas navedeni vokal, što se, naprotiv, ne bi moglo reći i za mladi svet. Da navedemo nekoliko primera prelaza *ü* < *u*: *e lüme* < *e lume*; *zoña e lüme nek ta ndiëne!* *e lüme kios̄ o nãn!* ... (*Je ta e Re*, 1952/2, str. 118.) Pored *büḡa*, *büsa*, arbneški govor ima i paralelu *busa*, *busat*, dakle *ü* > *u*. Kod Taljavinija, (Alb. di Dalmazia, str. 99) nahodimo *ćur* m. *kür*: *u* < *ü*. Ja ne bih rekao da se ta reč može ubrojiti u primere u kojima je *ü* > *u*, jer se *kuṛ*, *kuṛat*, a ne *kür*, *kürat*, kaže i u krajanskim govorima, *kuṛ* nalazimo i kod Toska; upor.: A. Dozon, *Manuel de la langue chkipe on albanaise*, str. 42. Prema tome, neće biti tačno Taljavinijevo trđenje da se *ćur* arbneškog govora ima uvrstiti u primere sa sekundarnim *u* od *ü*, već da je *ü* u nekim gegijskim govorima sekundarno. U primere sa sekundarnim *ü* od *u* idu i sledeće reči *küm̄ši* (mleko) od *kjum̄š(t)*; *güni* od *gṽuni*, od starog arb. oblika *gluni*; *güa* od *gṽu(h)a* < *gluha*. Ovamo možemo ubrojiti i *diütür* = dug, od *detür*; *ndië*, *ndiem* = oprostiti, pokojni, od *me ndie (m)*, lat. *indulgere*, tosk. čamurijski *ndeLeñ*. Kod Buzuka nalazimo oblik *endigloñ*; *me u driid (-l)*, svakako od *me u drīd* = tresti se; *diuet* od *duhet*. Kod Rosija nahodimo, pod *moccio*, *escremento di naso*, str. 463., *küṛ-a*, *ēs*, o *ciur-a*, što ukazuje na činjenicu da je skadarski, pod kraj XIX veka, poznavao dublete *kür̄*, *kür̄*, a to nas navodi na pomisao da se *kür̄* (*ćur* u arbneškom), a ne *kür̄*, ima smatrati starijim oblikom.

129. Pojavu prelaza *ü* u *u* arbneškog, Jokl (*Zur Erforschung der albanischen Mundart von Borgo Erizzo in Dalmatien*, str. 107., in *Archivum Romanicum*, vol. XXIV, (1940.) dovodi u vezu sa nekim malisorskim govorima, posebno sa govorom kosmetskih Arbanasa, pa navodi slučajeve u kojima je *ü* dalo *u*: *kruć* < *krüć* — krst; *ćuš* < *ćüš*; *t druškiš* < < *ndrišk*, upor. Kujundžićev *Srpsko-arnautski rečnik*, str. 26, 96). Ja ne bih hteo da unapred osporavam fonetska podudaranja arbneškog sa pojedinim malisorskim govorima Gega, ali, u vezi sa navedenim Joklovim primerima, kojima se želi potvrditi identičnost nekih fonetskih crta dakovačkog i arbneškog govora — mogu za sigurno reći da se njima ne može potkrepiti rečena fonetska pojava prelaza *ü* > *u*, jer se u dakovačkom govoru, bar u tim rečima, ne nahodi *u*, već *ü*, kao u svim arbanskim govorima. Jokl je ovde žrtva netačnih Kujundžićevih primera, a donekle i slepog verovanja izvorima. Što se, pak, tiče dublete *kür̄*, *kür̄*, Jokl veli: indes handelt es sich hier offensichtlich um erhaltenes *u*, zugleich um eine Erscheinung, die ebenso dem ostgeg. eignet; Jokl, o. c., str. 107.

130. Da kažemo nekoliko reči o diftongu *ue*, odnosno *ua*, arbneškog govora. Taljavini i Vajgand pišu samo *ua*; doduše, Taljavini kaže da je *uo* čio samo u reči *gruo*, pored *grua*. Tačno je to da je *ua* danas

dominantni oblik u arbneškom, ali je velika zabluda tvrditi da se arhaično *uo* u našem govoru nahodi samo u jednoj jednoj reči, kako to izlazi iz Taljavinijevog izlaganja; o. c., str. 27.—28. Mene je za vreme ispitivanja arbneškog posebno zanimalo stanje diftonga *uo*, *ua*, pa sam mu u razgovoru sa predstavnicima starijih i mladih generacija u Arbanasima posvetio posebnu pažnju. Može se mirne duše reći da su danas u upotrebi i jedan drugi oblik, i *ua* i *uo*. Između deset ljudi, međutim, uvek će, ne bih rekao polovina, ali četvrtina zasigurno u svim rečima gde je diftong neophodan, — izgovarati jedino *uo*. To se da videti i iz mojih tekstova, kojih ima sa jedino upotrebljenim *ua*, ali i tekstova sa jedino zabeležanim *uo*. Da je *uo* ranije bio dominantan oblik, rečito govori jedna vrsta imenica i poimeničenih prideva i drugih reči: danas se u arbneškom kaže jedino *žukuosi* i kod onog dela stanovništva u kome je *ua* jedino u upotrebi. Tako nalazimo: *gazuosi* = kaži-prst, *punon t uoive* (*t'huoive*) i *munduošim: fieri i munduošim nuk këndon* = umoran čovek ne peva: *sot po luon keć* = danas loše igraš; *biri tuoi* = vaš sin; *me zō t'lënduom* = žalosnim glasom. Navedeni primeri su iz dopisa dvojice Arbanasa iz Zadra (*Jeta e Re*, 1952./2., 5.—6.) koji inače u govoru i pisanju upotrebljavaju jedino diftong *ua*. Ovde se nameće jedno drugo pitanje, pitanje, naime da li je diftong *ua* davnašnja ili skorašnja pojava u arbneškom. Na osnovu matičnog govora zadarskih Arbanasa ne može se ništa zaključiti, jer tamo nema ni traga diftonga *ua* (uzgred budi rečeno, tamo je poznat *uo*, odnosno *ue*). Nije isključeno da je ta diferencijacija davnašnja i da su je preci zadarskih Arbneša doneli iz Crnogorske Krajine, pa je ta diferencijacija u novoj postojbini dobila izrazitiji karakter, te je potiskujući *uo*—*ua* postao dominantan oblik u arbneškom. Poreklo današnjeg diftonga *ue* u nekim selima Crnogorske Krajine: u *Briski*, *Livarima*, *Dobrecu* i dr., s druge strane treba tražiti u uticaju susednih govora, u kojima je taj diftong jedino poznat. Ta dijalekatska crta je, svakako, preneti iz postojbine, ali da se na osnovu nje odredi odakle se koja porodica današnjih Arbneša doselila, to je danas nemoguće, jer se kod predstavnika sa određenim diftongom, na primer *uo*, jakim ženidbenim i drugim vezama pojavila i varijanta *ua*, i obratno, kod predstavnika govora sa *ua* istim se putem pojavio parnjak *uo*.

131. Drugi po redu diftong bio bi *ie*, koji je u našem govoru uglavnom dobro očuvan, bez iznimaka kod imenica, što se za glagole ne može reći, jer je tamo asimilovan u *i*: *me diš* (= *me dīēg*); *me vil* (*me vīēl*) = brati; *me hić* (= *hīēk*) = maknuti, maći; *me mil* (*me mīēl*) = musti; *me pić* (= *me pīēk*) = peći. Kod drugih vrsta reči, posebno kod imenica, nisam nigde nailazio na reč sa asimilovanim diftongom *ie* > *i*: *mīēl*, *dīēl*, *ndīēs*; *e ti ke ndīē*; *ēiēli*. Tagliavini (o. c., 27.) navodi jedan

primer u kome je staro arbanasko *e* diftongizirano u *ie*: (*iap*), *jep*, od *ap*. Ja mislim da navedeni primer *jep*, *jepni* nema nikakve veze sa diftongom *ie*; valja napomenuti da se u mnogim govorima gegijskim i toskijskim nahodi *ap*, *ep*, *apin*, *epni*, *apin*, pored *iap*, *iep*, *iapim*, *jepni*, *iapin*; *Grammatik*, Pekmezi, str. 231. Navedeni primeri *jep*, *jepni* nisu drugo do oblici sa protetičnim *j* o čemu govori i Pedersen, *Fest. til Thomsen*, 246.; upor. Jokl, *Archivum Romanicum*, XXIV. str. 105.

132. Diftonzi *oe*, *ae* uglavnom su asimilovani u *o*, odnosno *e*: *voe* > *vo* > *vö*, *postae* < *postē*. Ovu pojavu, na žalost, ne možemo pratiti u stopu zbog odsustva primera u kojima su se prvobitno nahodili navedeni diftonzi; zato ćemo se zadovoljiti time što ćemo reći da su rečeni diftonzi u arbneškom uglavnom asimilovani, i to tako da je ostao drugi po redu glas, tj. *e*; upor. o tome naše izlaganje napred.

133. Da vidimo kako naš govor stoji sa poluglasom (poluvokalom) ϵ (*ě*, *ĕ*), Taljavini (o. c., str. 30.) je o njemu dao veoma neodređeno i nedovoljno objašnjenje, rekavši da je on na kraju reči ispao, i to je sve. Weigand (*Der gegische Dialekt von Borgo Erizzo bei Zara in Dalmatien*, u *Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache*, sv. XVII—XVIII, str. 184.) smatra da je netačno da se o tome poluvokalu govori kao o redukovanom glasu. Tačno je to da je taj poluvokal našeg govora izgubljen kod svih imenica ženskog roda, kao *mōl*, umesto *mole*, *v(e)nešt* umesto *venešte*, *čēp*, mesto *ĕepe*, itd.; on je takode nestao i kod glagola, iz infinitiva i participa na konsonant: *me dāl*, *dal* (= *me daļē*, *daļē*); *me fāl*, *fal(um)*, (= *faļē*, *faļē* [um]). Ali se ne sme gubiti iz vida činjenica da je on očuvan i u nominativu, akuzativu i ablativu plurala imenica određenog vida, kao i u oblicima prideva sa adjektivnim sufiksom *tě*, odnosno *ĕt*. On se, isto tako, do današnjih dana održao i u 2., 3., 4. padežu singulara ženskih imenica: *momin*.—akuz. *djelmět*, abl. *djelměš*; *micět*, *micěš* = prijatelj; *zora*, *zorět*, *zorěš* = creva; *me i takāt k(e)pučēt* — pendžetirati cipele; abl. *k(ě)pučěš*; *e ja gazon druñĕt* = i pokazuje mu ključeve; *n(d)ĕrmiet siš e kan lan fĕlĕn* = i dogovorili su se; *mos m'u kujtuo se ĩa kan špū vājzĕn* = kako ne bi primetio da su mu devojkę oteli; *nana e vajzĕs ĩeme* = mati moje devojkę (verenice) *e ĕila dĕrĕn tĕ obōrit* = otvorih dvorišna vrata; *i kalbĕt* = gnjio; *mola ĕšt e kalbĕt* = jabuka je gnjila; *i rulĕt* = naboran: *si ĩe i đinĕt* (= *siñĕt*) = kako si osedeo; *i marĕt* = oduzet; *flokĕt mĕ kán zān m'u ĕua* = kosa mi se na glavi počę dizati, Pošto smo to videli, potrebno je razmotriti artikulaciju navedenog redukovanog vokala u arbneškom: da li je on po artikulaciji identičan poluvokalu toskijskih govora, odnosno južnogegijskog dijalekta, ili je nešto drugo? Ja se ne bih složio sa Vajgandovim mišljenjem da je redukovani vokal (ϵ) u arbneškom bio kao i svaki redukovani vokal u onim govorima u kojima je on sačuvan, kao u toskijskom, na primer.

Ja sam slušao više predstavnika elbasanskog govora, ali mi se čini da je njihov redukovani vokal zavoreniji od onoga koji sam čuo u Arbanasa kod Zadra, kod kojih je on oivoreniji, sa jačom redukcijom, kao inače kod pretežnog broja gegijskih govora; upor.: Cimochoowski, *Le Dialecte de Dushmani*, str. 10.—12. Primeri: *kumiša* = košulja; *taš m(e) lišo dorēt* = sad mi oslobodi ruke; *fumi* = dete, — karakteristični su po tome što je glas *u* podvučen mogao u njima nastati jedino od poluvokala *ε*: *mušile dērēn* (od *mēšile*). Taljavini (o. c., str. 30.) smatra da je sufiks *-šēm* (= šem), a ne *-šim*, iskonski u priložima arbneškog govora, za koje se oslanja na Pekmezijevu napomenu (*Grammatik*, str. 224.) da sufiks *-šēm*, u govoru, glasi i *-šim*, *-čim*. Vrlo je teško prihvatiti takvu tvrdnju, jer je poznato da se u spisima klasika arbanaskog jezika susreće jedino adverbijalni sufiks *-šim*, te je, prema tome, varijanta *-šēm* (*-šēm*) skorašnija. Prirodno je da se dijalekatski oblik *šim*, koji se nahodi u pojedinim izolovanim govorima, ima smatrati arhaičnom varijantom. Pekmezijeva napomena, međutim, ne govori ništa o starini navedenih varijanata adverbijalnih sufiksa — *šim*, *-šēm*. On njome samo ukazuje na postojanje i varijante *-šim*, *čim* u nekim arbanaskim govorima.

134. Da u arbneškom nema više nazalnih vokala, u tome se svi ispitivači toga govora slažu: *rān-a*; *sān*, odnosno *ḡān*, *lān*, *zān*; *ḡān* ili *lān*; *pē*; *remb*; *mulī*, *ī* (= *hi*); *bō*: *nuk kan dīt čiš me bō* = nisu znali š.a će; *čēn-i* = pas; geg. *čēn-i*, tosk. *čēn-i* < *canis*. Da li je denazalizacija počela još u staroj postojbini zadarskih Arbneša, teško je pouzdano reći; doduše, denazalizacija je zahvatila i postojbinski govor krajinskih Arbanasa, ali je ona tamo delimična: zahvatila je vokale *e*, *i*, *u*, *ü*; vokal *a* je toga pošteđen. Da još nešto kažemo o denazalizaciji. Očigledno je da su vokali *i*, *e*, *u*, *ü* denazalizacijom postali oralni, međutim, za glas *a* imamo jednu napomenu, naime, ili je postao oralno *a* (*rāna*, *ḡān*, *lān*) ili je kao dug naglašen vokal labijalizovan u *o*; *me bō*; *zō* (ali *zāni*) = glas, i tako se pridružio brojnoj grupi reči u kojima je dugo naglašeno *a* prešlo u *o*, kao: *me vrō*, *me kļō*, *me lō*, *me pō*, *gomōr* (ali *gomāri*), *šōl* (od *šōl*); *brōd* (srpskohrvatski *brada*) *bevōnd-a*; *gusōr-i*; *me čō* = cepati; *kōl* = konj; *me rō* = *raa* = pasti; *čiš je i mōrt* = što si lud; *capuni* = krampa, trnokop; *frigū*, ili *frigun* = zapržak. Nepostojanost dugih naglašenih vokala, kao, npr., vokala *o* pokazuju sledeći primeri, u kojima je prvobitno *o + n*, *o + l*, *o + r*, u stranim rečima, u arbneškom zamenjeno vokalom *u + n + l + r*: *sampu-ni*, sa epentetskim labijalom *m*. Oblik se ovaj, doduše, sreće i u hrvatskim dijalektima Dalmacije (upor. M. Hraste, *Čakavski dijalekat ostrva Hvara, Južn. filolog*, XIX, 1—59), u kojima se nahodi upravo *sampun*, *dumboko*, dva primera sa epentetskim *m*, gde po našem mišljenju, i treba tražiti poreklo arbanaske reči. Mislim da su u arbneški pomenuti oblici dospeli upravo posredstvom srpskohrvatskih go-

vora Dalmacije, jer se oni u dlaku poklapaju sa srpskohrvatskim zamenama. Evo njih nekoliko: *sartur-i*, *saltur-i*, od mletačkog *sartor*, preko hrvatskih govora Dalmacije: *sartur* (up r. Kušar, 22, i Cronia, *J. F.* VIII); *pijavŭl-a* = igračka za decu, lutka; *peverun* od mletačkog *peveron*, preko hrvatskih govora Dalmacije: *peverun*; *marangun-i* = stolar, mlet. *marangon*, hrvat. dij. *marangun* (Cronia, *L'Italia dialettale*, VI 114); *kapunēr-a*, mlet. *caponera*, hrvat. *kapunera* (Cronia, I D); *kantu-ni* hrvatski dijalekatski oblik *kantun* (Kušar, 20); *armerun-i*, hrv. dij. obl. *armerun* = orman; *škatul-a*, ital. *scatola*, hrvat. dij. obl. *škatura*, (Cronia, *L'Italia dialettale*, VI, 121); *balku-ni*; nalazimo je čak i kod Bardija: *fenestra* = *fniestra oo balkue* (s.r. 25); ima je i Baškimi (32): *balkue*, *balkoi* i *balkoni* u značenju *prozor*; reč je, zasigurno, uzajmljena iz mletačkog dijalekta: *balcon* — u značenju balkon, prozor; u hrvatskim govorima Dalmacije nahodimo zamenu mletačke reči *barcon* > *barkun*, (Kušar, 20; Cronia, ID, VI, 106). Kako je nalazimo i u Skadarskoj oblasti, ne isključuje se mogućnost da su je preci zadarskih Arbanasa doneli sa sobom prilikom seobe u Dalmaciju. Na to nas upućuje i odsustvo hrvatskog oblika *barkun* u arbneškom. U krajinskim govorima za taj pojam nahodimo tursku posudenicu *penžere*.

135. U skraćivanju diftonga *ai* kod reči *mai*, *maje*, od starijeg *maŭe* = vrh, arbneški se u dlaku podudara sa krajinskim govorima, upor. paragraf 84. ove monografije. I kod jednoga i kod drugoga govora danas nalazimo oblik *mēē*, gde je delovanjem dinamičkog akcenta izravnana samoglasnička skupina *ai*, *ae* u *ē*, jer je težina akcenta, kako se očigledno vidi, padala na drugi po redu glas, na *i*, *e*.

Na osnovu primera *gršaint* (?!), *forbici* = makaze, Taljavinie, o. c., str. 27) izgradio fonetski zakon po kome je glas *a* dao *ai*. Pre svega, ja mislim da je Taljavini krivo čuo *gršaint*; ja sam zabeležio *gëršañt*. No, ako i pretpostavimo da je Taljavinijeva varijanta tačno uhvaćena, ne bi se ipak od toga smela izvesti fonetska pojava. Ja mislim da je do *ai* od *a* moglo doći jedino preko susednog konsonanta *n*, iako, ponavljam, za vreme moga ispitivanja arbneškog govora nisam čuo *gëršaint*, već *gëršañt*, *gëršañt*. Da vokali u susedstvu konsonanta *n* proizvode jedno palatalno *i*, odnosno *ɪ*, to je poznato i u srpskohrvatskim govorima, u kajkavskom se dijalektu kaže *koɪn* m. konj.

Mislim da nije potrebno zadržavati se duže na fonetici arbneškog govora, jer sam u prethodnom odeljku mnogo štošta o njoj već izneo. Ovde će biti reči samo o onome o čemu ranije nije bilo govora. Zbog toga će, verovatno, odeljak o fonetici arbneškog govora biti kraći od prethodnog odeljka o fonetici krajinskih govora.

136. Nastavljamo izučavanje fonetike arbneškog govora jednom arhaičnom crtom njegovom, upravo konsonantskim skupinama *mb*, *nd*,

ng, jer su one iz većine gegijskih govora iščezle, tj. asimilovane, tj. sve-dene, uglavnom, na izgovor početnog vokala, sporadično i krajnjeg okluziva. Evo primera za arbneški: *me këndua* (*kënduo*); *mendo*, *mbromie* = veče; *kumbar* = kum; *i munduošim* = umoran; *djali i Bageš të ndüem* = sin pokojnog Bage; *në mbaraim* = na kraju; *si mbëtën žól?* = kako živi?; *nuk j'ò kanda* = nije mu drago, milo; *me ži zember škoheš mäs si* = drage bih volje išao za njim; *na kò ndie*; *ži katundi*; *ndalu nek të žom* = stani da ti kažem; *š't'ò ndōđ* = šta ti se desilo?; *ngrük*; *mëmbon kaliboć*; *dua me sua mendēš* = hoću napamet da naučim; *mendo bir* = razmisli, sine!; *këmbōn* = zvono; *dalndūš* = 'asta; *dundofile, un të dua*; *kandili* = kandilo *mos na mboro* = ne brukaj nas; *mo të nderšim iđn se ne* = pošteniji su od nas; *e kam ndēš të bīn* = sreo sam mu ćerku; *nuk iu ndiēđ (i)* = neću vam oprostiti; *ndiēn, kuburat* = čuju se revolveri; *Lulzon lulja në prende të nanēš*. Dalje u našem govoru nahodimo i ovakve primere: *zëmbër, zëmbra* = srce; *trimb, trimbi* = junak; *ćümbe* = dlaka; glas *b* triju poslednjih reči ne javlja se ni u onim dijalektima koji navedene skupine inače poznaju; za toskijski uporedi: Dozon *Manuel*: *zëmera, zëmbra* = srce; *trim, pl. trima* = junak; upor. i — Pedersen ALBT: *zëmera, trim*; za gegijski upor. Bogdani: *zëmer*. Prisustvo bijabijala *b* u rečima *trimb, ćümbe, p(e)štümbe* — skorašnja je pojava u arbneškom jer *ga*, pre svega, ne nailazimo ni u govorima u kojima su konsonantske skupine *mb, nd, ng* u dinamičnoj upotrebi. Treba odbaciti svaku pretpostavku da je konsonantska grupa *mb*, u navedenim trima rečima, davnašnjeg porekla, ali je, bez sumnje, tačno da je njeno *b* nastalo disimilacijom produženog konsonanta *m*, kao što je to slučaj sa arbanaskim *pende* od lat. *pinna*, *škamb* od *scammum*, *řemb* od *ramu(s)*, *lëmb* od *me lemm*, za čije se *m, n* pretpostavlja da su u arbanaskom jeziku bili produženi konsonanti, pa da su disimilacijom dali *mb, nd*; upor. H. Barić, *O uzajamnim odnosima balkanskih jezika*, I, Beograd, 1937, izdanje biblioteke Arhiva za arbanasku starinu, jezik i etnologiju. Sad ćemo navesti nekoliko primera za arbneški, koji će nam pokazati da li su i u kojoj meri očuvane arhaične skupine konsonanta *ng* > *nš*.

137. Poznato je da je skupina *ng* u skadarskom asimilovana u palatal *ń*, npr.; *ēñěl, ēñl* < *angelus*; arbneš. *enšěl-i*, kraj. *enğul-i*; skad. *unñl-i* < lat. *evangelium*, arbneš. *unšñl-i*, kraj. *unğil-i*; skadar. *đññl*, arbneš. *đññšini* > *sēñšini, fēñšini*, kraj. *đnšññ* (plur.); skad. *me, ññt* od *n-šñt*, arbn. *nšñt*, kraj. *ññt*; skad. *ññal* od *nšñal*; arbneš. *nšal*, kraj. *nğal* = oživeti; skad. *kñ, kiñ* < *kinğ*: *ng* > *ń*; lat. *agniculus*, (?) arbneš. *ćinš*, kraj. *ćinğ, ćiñ*, plur. *ćinğa, ćiña*, kosovski govor: *kinš-i*, plur. *kinša*. Kao što navedeni primeri pokazuju, arbneški je očuvao skupinu *ng*, odnosno *nš*, bez iznimaka, što se za krajinske govore ne može reći, jer, u njima, pored primera za *nš*, nahodimo i primere sa asimilovanim *nš* u palatalno *ń*.

*) E. Čabej, *Buletin*, 1958/1, str. 35—45.

A to znači da se uticaj skadarskog već počeo osećati i u lateralnim govorima.

138. Ima u našem jeziku inovacija i u pogledu artikulacije tipova glasa *l*, koji su danas, uglavnom, svedeni na svega jedan tip glasa *l*, i to na srednje ili evropsko *l*. Međutim, unazad nekoliko decenija nije tako bilo. Da navedemo nekoliko primera kojima ćemo pokazati stanje glasa *l* u arbneškom: *mola* (srednje *l*), *mola* (kod čoveka srednjih godina); *bola* (jako *l*, kod istoga), *bol*, *bola* sa srednjim *l* (kod starice od 70 godina); *diali*, sa mekim *l* (kako kod pomenute starice tako i njenog sina srednjih godina); *diali*, *ćeli*, *mola*, *bola*, *vlai*, *miel me flēt*, *koli*, *kolomboć*, *lala*, *letra*, *kolai*, sve sa srednjim *l* (u staričinoj artikulaciji); *libri*, *likura*; *me livrua*, sve tri reči sa artikulacijom mekog *l* (kod starice). Kako se iz tih primera vidi, u arbneškom preovladava srednji tip glasa *l*, sporadično, ispred palatalnih vokala, posebno ispred vokala *i*, čuje se čisto meko *l'*, ali samo u artikulaciji pojedinaca. Može se, uglavnom, reći da su u arbneškom svi tipovi glasa *l* svedeni na srednje (*l*). Retko nahodjenje debelog, odnosno mekog tipa toga glasa ili je trag očuvane artikulacije još iz vremena kada su ti tipovi bili u živoj upotrebi ili analogna artikulacija iz srpsko-hrvatskih govora. Ja, ipak, mislim da je druga alternativa verovatnija. Za proces svodenja tih tipova glasa *l* na jedan značajni su sledeći primeri, koje nalazimo kod Miklošića (*Albanische Forschungen*, I, II): *l-ter-i* = oltar; *nalt* = visoko; *kōl* = konj; *kieλ,-i* = nebo; *kaλma* = *calamus*; *kandili* = kandilo; *kngala*; *lelduo* = hvaliti; *livruo* = orati; *me lō* = prati; *me malkuo* = proklinjati; *molat* = jabuke; *mulini* = vodenica; *uλi-a* = maslina; *plumbi* = golub; *mluo* = pokrivati; *barλ* m. *barδ* = beo; *darλa* (danas *darda*) m. *darδa* = kruška; *λeti* m. *det* = deset; (*i*) *maλ* m. (*i*)*maδ* = veliki; *maλšti* m. *maδšti* = nadmenost; *me u iλnuo* m. *me u iδnuo* = naljuiti se; *me mblēλ* m. *me mblēδ* = pokupiti, sastati, sastaviti; *uλa* m. *uδa* = put. Kako navedeni primeri pokazuju, interdentalni zvučni spirant *δ* prešao je makene bez izuzečka u njemu po mestu artikulacije najbliži konsonant *l* (= *λ*). Ima u našim primerima i takvih u kojima je genetičko debelo *l* (= *λ*) često pomešano sa srednjim, odnosno mekim tipom glasa (*l*, *l'*); u rečima, npr., *molat*, umesto *molat* (= *molat*); *mulini*, umesto *mulini*⁶³ (= *mulini*); *plumbi*, mesto *plumbi* (= *plumbi*). Gornji Miklošićevi primeri znače i nešto drugo, znače, naime, da je debelo *l* (= *λ*) sedamdesetih godina prošlog veka u arbneškom bilo još u upotrebi. U vezi s našim problemom tipova glasa *l* u arbneškom vredno je ukazati na činjenicu da se interdentalno *δ* uveliko meša sa labijalnim *l* u krajinskim govorima; o tome vidi paragr. 103. ove monografije.

63) Doduše, kod Miklošića nema grafičke diferencijacije između srednjeg i mekog glasa: *l*, *l'*; znak *l* označava i jedan i drugi tip.

Da je danas srednje *l* u arbneškom potpuno istisnulo ostale tipove navedenog glasa, potvrđuje jasno činjenica da je u tom govoru i srpskohrvatsko meko *l* (*lb*) prešlo u srednje *l*: *greblja*, arbneški *grebla*; *ključanica* arbn. *klučanic-a*; *kralj* > *kral-i*; *Ljubica* > *Lubic-a*; *melja*: > *mel-a*; *šupljača* > *šuplāč-a*; *tralja* > *trāl-a*; *cilj* > *cil*; jedini izuzetak, po Taljaviniju, (o. cit., 32.), predstavlja primer *dimlōk-u*, kao da je on nastao od kakve srpskohrvatske reči *dimljak*, koja, zacelo, ne postoji. Arbneška je reč posuđenica iz srpskohrvatkog *dimnjak* > *dimlōk-u*.

139. Kako u arbneškom tako i u gotovo svim gegijskim govorima, tipovi glasova *ḱ*, *tš*, *ǰ*, *dž* veoma su se udaljili od prvobitne artikulacije njihove. U arbneškom nema više mekih palatalnih *ḱ*, *ǰ*, već su se oni u artikulaciji potpuno izjednačili sa tipovima jakih *tš*, *dž* (mi ćemo ih beležiti *ć*, *ǰ*), dakle, postali su afrikate *tš*, *dž*. Primeri za arbneški govor: *enšul-i*, *ćuršita*, *ćile*, *ćiš ko tē rē?* = Šta je novo? *liet e žūs* = pola jedanaest; *pēr ćiš muk muš me ārd (-t)* = zbog čega ne možeš doći?; *ćiš ko lān* (= *ḱān*) = šta je dao? *ćet lan t' m(ē)leń* = volovi su krupni; *dera e žūtetić ēšt e male* = gradska vrata su velika. Izjednačenje glasova *ḱ*: *ć*, *ǰ*; *ǰ* u arbneškom govoru zasigurno je skorašnjeg datuma, jer su tipovi tih glasova u krajinskim govorima potpuno diferencirani. Izjednačenje tih glasova svakako je recentno i u drugim gegijskim govorima. Interesantno je napomenuti da u malisorskim, kao i kosmetskim arbanaskim govorima, ne postoje glasovi *ḱ* i *ǰ* u smislu krajinskih, južnogegijskih i toskjjskih; u njima su ti glasovi postali afrikate, kao što smo to maločas videli, dok su njihovi jaki parnjaci, zasigurno pod uticajem srpskohrvatskih susednih govora, dobili potpuno identičnu artikulaciju. Za malisorske govore upor. Lambertz, *Bericht*, 20.; za skadarski—Jarnika, Prispjevky, Prag, 1883.; za oblast Dukadina — Cimočovskog, *Le Dialecte*, 1951.

Vajgand je upotrebom znakova *d'*, *dž* za glas *ǰ* arbneškog govora napravio čitavu zbrku, jer jednako piše *d'el*, ali i *d'išt*, *d'uļa*, *d'umi*, *d'uni*, pa i *džuteti*, *džüs*, *džie*, *džind*. Ja sumnjam da je pre nepunih pedeset godina u arbneškom bilo takvih čuda u izgovoru. Nemoguće je primiti kao tačne primere *d'išt*, (ako se to ima čitati "džišt") pa onda *d'uni* (koleno) i *d'u-a* (jezik), jer *d'* tih reči, zasigurno, potiče iz konsonantske arhaične grupe *gl*, *glišti*, *gluha*, *gluni*, oblici koji danas u svim malisorskim govorima, pa i arbneškom, glase sa *gi* oonosno *g*, prema tome navedene reči u arbneškom izgovaraju se *gišti*, *gih-a*, *gi-ni*; upor. Jarnika, o. c.; upor. Cimočovskog, o. c., str. 22. Pa iako je Vajdand znakom *d'* hteo da označi palatalnost glasa *gi* u arbneškom govoru, ono je praktično ispalo nepodesno zato što se grafički identifikovalo sa *d'* iz *d'umi*, *d'eli*, čiji se izgovor ipak ne poklapa sa izgovorom reči *gišti*, *gih-a*, *gihni*. I Taljavinijeva napomena, (op. cit., 31.) govori odlučno protiv postojanja palatalnog *d'*

u rečima *gist*, *gūn*, a li Taljavini s druge strane pada u drugu grešku kada tvrdi da je, navodno, to *g* nastalo od *ǵ*, što se nikako ne može prihvatiti, jer je naredni stupanj arhaičnih konsonantskih grupa *kl*, *gʎ*: *kɫ*, *gɫ*, a nikako *ǵ*, *ǵ*, kako to iz Taljavinijevog navoda izlazi.

140. U pogledu artikulacije sibilanta *s* u arbneškom ne bih imao nikakvu napomenu, ali pošto je Taljavini (o. c., 17., 18., 33.) u tom govoru otkrio pravo čudo od toga glasa, koji on beleži sa *š*, *ʒ*, to se moram na nj osvrnut'. Ja sam za vreme svoga boravka u Zadru, među Arbanasima, sa posebnim interesovanjem pratio izgovor i artikulaciju glasa *s*; odlazio sam im kućama, slušao sam ih na pijaci kako se međusobno razgovaraju, stupao u razgovor sa njima, a to mi je dozvoljavalo poznavanje arbanaskog jezika i arbneškog govora, ali ipak nisam osetio nikakvu drukčiju artikulaciju glasa *s* do nama poznate artikulacije toga glasa. Uzgred da napomeno da ni Vajngand nije čuo ono *s* (*š*) o kome Taljavini piše. Odsustvo takvog glasa (*š*) potvrdio mi je i rođeni Arbanas iz Zadra Krno Krstić, koji mi piše da je glavna Taljavinijeva informatorka Lidija Vuksani imala manu u gradnji prednjih zuba: jako izbočena usta, zbog čega je ona, zasigurno, imala posebnu artikulaciju pomenutog glasa. Činjenica da danas Arbneši ne razlikuju izgovor između *ʒn* i *sān*, što je Taljaviniju trebalo da posluži kao potvrda njegovog učenja (o. cit., 18.) u stvari ne govori ništa u prilog tome: to samo znači da je interdentalno bezvučno *ʒ*, u tom govoru, izjednačeno u izgovoru sa običnim sibilantom *s*, i ništa drugo.

141. Nije bezvredno na primerima arbneškog proveriti ima li slučajeva prelaza glasa *f* u *ʒ*, *h*, i obratno. Iako je jedan broj reči koje bi nam mogle poslužiti za ilustraciju naše pojave izčezao iz upotrebe u arbneškom, ipak se na osnovu preostalog broja reči može utvrditi kretanje te pojave u jeziku zadarskih Arbneša. Još u početku ćemo reći da u tom pravcu nema mnogo izmena. To ćemo najbolje videti iz sledećih primera: *aʒēt* = kiseo; *ʒēnšini* i *fēnšini* = ugarak, *priʒ(t)*, *pri s(t)*; *me nōʒ-nōs* (od *nōh*), tosk. *nōhur*; *fēr-a* = trn (krajinski: *fēr-a* i *ʒēr-a*); *uʒul-a*, *usul-a* = sirće; (kraj. *uʒul-a*, i *uful-a*); kod Vajganda isto: *uʒul*, *fēmī*, *fumī-u*, kraj. *ʒmī*, a ima i *fmī*; *ʒkɫel*, *i*, *e*, *kʒɫelt*, *i*, *e*, *kʒɫelun* = vedro (krajin. *i*, *e*, *ʒkɫelt*); *ʒembēr-a*, *sembēr-a* = peta. Kad se ima na umu prvobitni glas *f*, odnosno *ʒ*, u navedenim rečima, onda je očigledno da je samo malo primera u kojima su glasovi *f*, odnosno *ʒ* pretrpeli izmene. Sa prvobitnim *f*, izmenjenim u *ʒ*, jeste i *priʒ* od *pri f*, lat. *praebiter*. Vajgand je (o. c., 187.) uvrstio ovamo i *nōʒ*, smatrajući da je *ʒ* u navedenoj reči sekundarno, naime da je ona prvobitno glasila *nōf* (njega je, očigledno, zavela varijanta elbasanskog govora, koja glasi *nōf*.) Jedno je pitanje porekla glasa *ʒ* u pomenutoj reči, a drugo je njegoa prethodna neposredna varijanta. Ja mislim da je *h*, a ne *f* prvobitni glas u reči *nōh*; njene su varijante

ňof i, kako vidimo, u arbneškom i *me ňoð*, a njen neposredni oblik svakako je infinitivni oblik *me ňōft*, dakle sa *f*, koje nahodimo jedino u infinitivu i participu; u drugim glagolskim oblicima glasi ne *f*, već *h*: *un ňoh*, a u arbneškom, zbog izčežavanja glasa *h*: *un ňō*, itd. Proces razvijanja našeg oblika je sledeći: *ňoh* > *ňof* > *ňoð* > *ňos*. Infinitivni i participski oblik *me ňōft*, *ňoftum* ili *ňōft* nalazimo i u većini gegijskih govora, a ð, nastao je od *h* u susedstvu dentala *t*. Kod ostalih reči sa glasom *f*, odnosno ð koje smo za arbneški naveli, nema pojave disimilacije, što znači da je naš govor u ovom pogledu očuvao arhaične crte; upor. naša izlaganja o tom pitanju, paragr. 99, 100, 101.

142. Za istorijsku gramatiku arbanaskog jezika nije bezvredno podvući činjenicu da u arbneškom često nahodimo sonorno -g umesto bezvučnog *k*, kao *nt*, umesto *nd*. Evo primera: *garaguci* (= karaguci) = slepi miš; figur.: sirotinja; *me gazuo(-a)* = pričati, ispričati (= *kazuo*, *kalzuo*); krajinski *kazuo*, ima i *kalzuo*, *kalžue*; *gaća* = divlja ruža (inače — *kaće-ia*); *gusōr* = gusar; *šiguo(-ua)*, krajin. *šiguo(-ue)*; *žgilēt* = srpskohrv. škiljav; *g(e)pucēt*, pored *k(e)pucēt*; *gērmuo(-ua)*, *karmuo(-ua)*; *guštuo(-ua)*, *kuštuo(-ua)*, — *costare*; *grabosnēc*, starocrnogorski *kravosēc*; poslednja reč je u arbneški doprla iz starocrnogorskog još u staroj postojbini zadarskih Arbneša. Još je važnije za istorijsku gramatiku arbanaskog jezika sporadično nahodjenje neasimilovane konsonantske grupe *nt*, umesto *nd*, u govoru zadarskih Arbanasa: *nant* = devet (kraj. *nānt*, *nāntlēt*, *nāntmlēt* = *nāntmđet*). Iako je ovo jedini primer u kome sonorizacija okluziva -*t* nije izvršena, ipak je to dovoljno ubedljiv uticaj da je u našem primeru očuvan arhaični oblik navedene reči *nānt*. Nahodjenje *nānt* u postojbinskom, odnosno u krajinskim govorima, samo potvrđuje naše mišljenje. Tragova desonorizacije oblika nalazimo prilično često i u Buzukovim spisima (1555.): *kanε<lat. cantica; palma e himna e chance te špiritit -in psalmis et hymnis et canticis spiritualibus; ban te mos dieh e štemanhtah ŷote ŷiŷ ban e dŷathta ŷote — nesciat sinistra tua quid fasciat dextera tua*. U toskijskim je govorima takvih primera mnogo više; upor.: Reinhold, *Antologija*, g., 18.; Glossar 12., 13., 29., 36.; Marchianò, *La Rondinella carne nuziale albanese inedito con parafrasi antica*, publicata da un manoscritto del secolo XVIII. i.. (1906.), 4.; G. Dara, *Kanka e sprasme e Bales*, 110., 117.

143. Jedna od tačaka u kojoj se dva arbanaska dijalekta razlikuju jedan od drugog jeste i palatalni konsonant -*ň*. Obično se kaže da je toskijski, kao arhaičniji, očuvao maltene netaknut navedeni konsonant (*ň*), dok ga je gegijski pretvorio u *j*. Međutim, takvo stanje ne nalazimo u izvorima starogegijskog, a to potvrđuju i neki današnji gegijski govori, u koje možemo uvrstiti arbneški i krajinske govore, u Crnoj Gori. Prvo ćemo navesti nekoliko primera iz Buzukovog spisa i spisa drugih

gegijskih pisaca XVII veka, pa ćemo onda preći na naše govore. Kod Buzuka; *u banih šeñ atüne — dedit illis signum; endē liķee teh luañet — in lacum leonum; nukē te lüpiñ: as nuke te tentoñ tenzzone — non petam, et non tentabo Dominum*; kod Budija (1635.): *tēñietene — te eñten, kope-štiñevet*; kod Bardija, iz Zadribe: *zoña (= domina); řaña (= radix)*; kod Bogdanija (1685.): *Romañite (I Romani), me buñtune (a pernottare)*; citirano po *Buletin për shkencat shoqërore*, 1955./2., str. 94. Na osnovu poznavanja dijalektologije, danas se zasigurno može reći da je navedeni palatal *ñ* očuvan sporadično, samo u nekim gegijskim govorima, u koje možemo, bez sumnje, pored krajinskih govora i arbneškog uvrstiti i debarski arbanaški govor. Evo primera za arbneški: *šeñ (signum) = znak; ð (= s) ðoñi (nokat); muliña (= vrana); lakna tē šuliñta (= kiseli kupus); güñi (koleno); un preñ (sečem); gardñet (plotovi); bëñeš bē (zakleo bih se); se tē diija kan fōl për tü (zakleo bih se da su obe o tebi govorile); un malñe rzoj (planine rušim); drećñet (đavoli); balkuñt (prozori); si do tē s'ktoñe (kako ne bi plakala); rōñ ne güñ (padaju na kolena, kleče); nek kenie (neka bude); zotiñ nek tē benkoñe (neka te gospod blagoslovi); me škopñe po i garmōñ (motkama ih rasteruju); řifar zañeš po perzien (mešaju se razni glasovi); po k(e)cēñ me kãp doñi cōp (skaču da dohvate kakvo parče); ian cit si cēñt (bacili se kao psi); s po muñe m'u řet, u g(e)zoñeš natüres s'barð si tē kište me m'kēñ nē vođli radovao bih se kao kad sam bio mlad); kur tē viñe pe fušaš (kad s polja dođe); mo doñeš me dēk pe uje, se me kēñ lüpc (volim da umrem nego da sam prosjak); Joko, un tē lutñeš (Joko, molio bih te); ku u martoñe? (kud bi se udala); si kente kur tē ðoñeñ se je pē řpije, pe famēlje tē gusorve?! (kako bi bilo kad ti rekli da si iz porodice kradljivaca?!); e un taš nuk e patñeš farēñ (ja sada ne bih imao semena); doku keñeñ fōl (negde bi progovorili); mo řum vōi patñeš me punua (voleo bih da radim). U pogledu palatala *ñ* arbneški se potpuno poklapa s toskijskim dijalektom; ja bih rekao da je on zajedno sa krajinskim govorima ortodoksnije očuvao pomenuti konsonant, jer ga nahodimo i u pluralu imperfekta, što nije slučaj sa toskijskim dijalektom, tako u arbneškim nahodima: *un punoña (punoñeš); ti punoñe añ punonte, ne punoñim(-ñem), ðu punoñit, ata punoñin(nēñ)*, dok u toskijskom imamo: *punonin, punonit, punonin*.*

144. Osobina koja odlikuje arbneški govor, a koja znači inovaciju njegovu, jeste asimilacija skupine spiranata *fš*. Iz primera koje ćemo ovde niže navesti vidi se jasno da nije ostalo reći u ovom dijalektu a da nije izvršena asimilacija pomenute skupine. Evo primera: *mēndaš (svila) od mentax; kařāt-a (zalogaj); inače kafřata, od kařuo < kafřuo (zagristi)*. Asimilacija je izvršena naročito u optativu: *nē piša < pifřa; nē čořin Tinin < cofřin; i řpüt umesto řpüft, od me řpü (odneti, odvesti); nē bëřa ili bořa, nē bëř, — böř; nē bëř, — bot < bëřř, bãřř, od glagola me bã,*

se ne mos e baškōt < baškōft. Glagoli me ši (čistiti, trti, mesti) i me šē (kriti, sakriti), koji u drugim, i gegijskim i toskijskim, govorima glase me fšī, me mši; me fšēh, mšeh(e) od prvog i fšisa: mšesa (metla) — mislim da se ne bi mogli uvrstiti u primere sa izvršenom asimilacijom skupine spiranata, jer je *f*, odnosno *m*, u navedenim oblicima prefiks, te će oblici bez prefiksa *f*, *m*, biti, zasigurno, arhaičniji.

145. Naš govor nema nikakvih novina kod skupine *l̥* i velar + likvida. U prvoj skupini, kao što se zna, već od vremena Buzuka (1555.) imamo asimilaciju njenu u *j*: *biła* > *bi(e)*; *voł* < *oleum*, *olium*; *me fijuo*: *fijua* (pogrešiti) < lat. *fallere*, te se ne možemo složiti sa Vajgandom, koji u svojoj već pominjanoj monografiji (str. 227.) navodi reč *ftūl-i*, lat. *vitulea*, (jednogodišnja ovca, odnosno koza), čija je *likvida*, u ostalim gegijskim govorima i većini toskijskih, — jotovana prilično davno. Sumnjamo u postojanje primera *ftul* i zbog toga što takvu likvidu *l* nigde u našem govoru, osim u navedenom primeru, ne nahodimo, a nije potvrđeno ni u kom gegijskom govoru, pa je neshvatljivo kako bi se ono moglo očuvati u jednom jedinom primeru, i to u govoru gde su termini indoevropskog porekla u oblasti domaćih životinja počeli ustupati mesto stranim izrazima: *kōz-a* (*di*, *li*, *li* — nisu više u upotrebi); za kobilu imaju tursku reč *bedevī* (*pēl* samo u skamenjenom izrazu: *ēšt štri si pela* [ispružio-la se kao kobila]).

146. Ni u asimilaciji skupina *gl*, *kl* (velar + likvida) nekih posebnih novina uglavnom, nema: *me k̥l̥o* (= *k̥l̥a*) < *k̥l̥a*; *me kēn* (*k̥l̥ēn*) < *klens*; *i*, *e g̥l̥āt* < *glatē*; ali imamo i *gū-a* (= *glu* [*h*] *a*); *gūn-i* (= *glu-ni*) < *gluni*; *gišti* < *glīšti*; *me ngiatua* (— *o*) [produžiti, duljiti]: *n* + *glatē*; *kīš-a* < lat. *ecclesia*; *ćinš* (krajinski *kinš*, *kin*, plur. *kinša*, *kinā*) ne bi trebalo uvrstiti u dosadašnje primere, jer je početni konsonant *k̥*, odnosno *ć*, a ne *k̥l̥*, kako bi se inače u našem govoru očekivalo od arhaične skupine *kl̥*. Primeri sa početnim *k*, kao *kinš*, plur. *kinša*, malo bi nam pomogli u rasvetljavanju porekla reči *kinš*, *ćinša*, *kin-a*, jer u govorima u kojima nahodimo primere sa *k* (*kinš*) latinskom *ce*, uglavnom, odgovara, umesto *k̥*, *ć*, — ponovo *k*; tako *cepa-ae kēp*; *me čēp* < lat. *capio*; *keř-i*, plur. *keře*, lat. *carrum*.

Izuzev dva primera sa *g*: *gūa*, *gūn-i*, poznate arhaične skupine *kl̥*, *gl̥*, dospele su u arbneškom do stupnja *k̥l̥*, *gl̥*, naravno ako se u izuzetke ne ubroje poznati primeri sa *k*, odnosno *g*: *kīš* (crkva), od *kl̥*, i *gišt* od *glīšt*; Ako je u Vajgandovoj grafiji male monografije o arbneškom znak *d'* upotrebljen za *dj* (*đ*), onda je neshvatljivo nahođenje sledećih primera u arbneškom: *d'e* (= *d̥l̥e* = juče), *dađt* (= *d̥l̥ađt*); kod Taljavinja *g̥l̥āt* = desno); *d'išti* (= *šīšti* m. *gišti*, — prst); *d'u-ia* (jezik); *d'un-i* (koleno). Ako bi navedeni primeri sa *d'* = *dj*, bili tačni, onda bi u arbneškom svi primeri sa arha-

ičnim *kl*, *gl*, trebalo da imaju *ć*, odnosno *d'*, tj. *h*; *ħ*. Neshvatljivo je zašto bi samo navedeni primeri činili izuzetak.

Činjenica da je pomenuta skupina u arbneškom očuvana ukazuje na sigurnu potvrdu da su počeci njenog raspadanja u krajinskim govorima skorašniji; s druge strane, imamo u tom dijalektu i očuvane primere sa *nġ*, za čije čuvanje treba zahvaliti izolovanosti krajinskih govora.

147. Na 30. stranici svoje monografije Taljavini je, na osnovu jednog jedinog primera, pripisao arbneškom osobinu da se *d₁* u reči *d₁ađtē* (desno) pretvara u *g₁*: *g₁āt* (desno), koju je Jokl (o. c., st. 107.) povezo sa veoma raširenom crtom nekih gegijskih govora jugoslovenskih Arbanasa; upor. Skok, *Lingvistička proučavanja neslovenskog stanovništva Skopske kotline*, Godišnjak muzeja Južne Srbije, 1941, pa *Jeta e re*, 1955/1-2, str. 89: *d₁ep* (kolevka) > *ġep*; *d₁ali* > *ġali*; *d₁ađ* > *ġađ* (sir); *po m'd₁eg* > *po m'ġeg*, itd. Ja takav oblik nisam čuo u Arbanasima kod Zadra, toga nema ni kod Vajganda, koji je, doduše, zabeležio *d'ađt* (rechts). Sama činjenica da se kaže *d₁ađ*, a ve *ġađ*; *d₁āl*, a ne *ġāl*; *me d₁ġ*, *me d₁ēg*, a ne *ġēg*, govori vrlo malo u prilog pretpostavke o postojanju oblika *g₁at* < *d₁ađt* u arbneškom, jer kad bi to bila crta arbneškog, onda bi ta pojava trebalo da obuhvati i navedene primere sa *d₁*. Zbog toga ima malo verovatnoće da rečeni oblik postoji.

148. Pitanje disimilacije glasa *đ* u *d*, kome prethodi likvida *r*, uvrstićemo u fonetiku. Naime, u arbneškom postoji jedan, doduše, mali broj reči čiji se krajnji interdentalni zvučni spirant *đ*, kome prethodi glas *r*, pretvara u dentalno *d*, kao što su: *kokoporda* (balega, životinjski ekskrement); *porda* od *porđa* (prda); *dorda* < *dorđa* < *darđa* (kruška); *bard* < *barđ*; *ērda*, preko *erla* < *herđa*: *me ard(-t)* zasigurno preko *ārd* < *ārđ*. Ja mislim da za objašnjenje oblika *darda*, *ārd(-t)* ne treba pribegavati raznim kombinacijama, nego poznatoj pojavi disimilacije interdentalnog *đ* > *l*, odnosno *d*, kako pokazuju gore navedeni primeri. Ne treba trošiti reči oko dokazivanja da je prvi stupanj disimilacije glasa *đ* bio velarno *l*. Kako je, međutim, interdentalnom *đ* prethodilo likvidno *r*, kome je *d* bilo najbliža artikulacija, Jokl (*Archivum Romanicum*, XXIV [1940], str. 110) misli da je *ārd* moglo nastati preko *art*, a ovo preko *arđt*, slično pojavi koju srećemo kod nesigurnog primera *d₁ađt* (desno) > *g₁āt*. Kombinacija je, nema sumnje, oštroumno izvedena, ali ne znam kako bi se u tom slučaju objasnili slučajevi: *dard*, *bard*, *ērd*, *pōrd*, *kokopord*, jer se u njima ne javlja nikakvo *đt*, od koga bi se, po mišljenju Joklovom, otpadanjem interdentalnog bezvučnog *đ* dobilo *t* a ovo sonorizacijom prešlo u *d*. Ja mislim da Jokl neće biti u pravu kad u glasu *t* kod reči *art* (*ard*) gleda participski sufiks *t*. Pre svega, ja ne bih *t* nazvao participskim, već adjektivnim sufiksom. Participski je nastavak *n*: *kam dalun*, *kam arđun* (ili *arđε*), — a evo nekoliko primera adjektiva sa su-

fiksom $t(\epsilon)$: *i mōrt(ε)*, *i mā̄rte* (ludak); *i mšelt*, *i ćelt*, *i marēt* (oduzet); *i šiñēt* (*siñēt* = osedeo) *i blutēt* (bljutav); *i rulēt* (naboran); *i mīkēt*, *i ćorēt* (ćorav); dok je *i ćoruom* = oćoravljen. Adjektivni sufiks t , kao i *šem*, unosi u pridev značenje trajne osobine. Neosporno je da ima popridevljenih participa, koji, veoma često po značenju odgovaraju onim pridevima sa sufiksom na t ; no, opša je tendencija arbanaskih prideva klasifikacija njihova po značenju, tj. diferenciranjem značenja prideva na t i onih na $n(m)$. Interesantno je da u Buzuka nailazimo na participe sa sufiksom $-t$: *me vut*; *me pīt*, *me pat*; *me prut* (upor. J. Rrota, *Hylli i Dritēs*, 6., 1930, 43.), no, danas participa na $-t$ u arbanaskom jeziku nema; $-t$ je danas rezervisano jedino za odjektivne. Što se hronologije oblika *art* tiče, ja mislim da je on skorašnjeg datuma; Ja mislim da bi disimilaciju u pomenutim rečima trebalo objasniti kontrakcijom troglasovne skupine $-rđti$ — $rđti$, $rđti^*$. To pokazuju primeri *darλa*, *barλ*, *rλia* (kruška, beo; vinova loza) od *darđa*, *barđ*, (*a*) *rđia*, što znači da je interdentalno $đ$, u početku, bez obzira na kom se mestu nahodilo, disimilovano u velarno l ; upor. Miklošić, I: *Albanische Forschungen*, II, Die romanischen Elemente im Albanischen.

149. U novine arbneškog govora ide i pojava disimilacije popridevljenog participskog sufiksa $-n$ i $-m$. Evo primera: *era teme e dašum* (umesto običnijeg *e daš(t)un*; treba znati da sufiks $-n$ u arbanaskom jeziku ima samo ona kategorija glagola koja se u infinitivu završava konsonantom; druge vrste glagola ne podležu ovom pravilu); *i ćilum*, *i mšilum*, *i ćuditum*; *i dekum*, *i pasum*, *i lagum*, *i arđum* > *ordum*, itd. Navedena je disimilacija sprovedena kod svih vrsta prideva i popridevljenih participa, bez obzira na participske, odnosno infinitivne nastavke. Tako je, na primer, popridevljeni particip, — kod glagola, odnosno participa na dugi vokal *me pā*, u arbneškom *me pō*, *kam pō*, dobio sufiks $-um$: *poum* (= *pām*); otuda *pouma* znači sliku dramskog dela; *dā* > *dō*, *i down* (podeljen, odeljen); *vrā* > *vrō*, *i vroum* (ubijem; povreden); *lā* > *lō*, *i loun* (umiven); *me prē*, *i preum* (zaklan, posečen; *bā* > *bāi boum* (zreo): *ñeri* *i boum* (zreo čovek); *me šeh* < *še šeum* (sakriven): *me tērbim* *tē šeum* (prikrivenom pomamom). Ja mislim da je u formiranju ovih popridevljenih adjektiva presudnu ulogu odigrala analogija. Znamo da je pridevski nastavak participa na diftong, m ; — dakle: *baškuo* *i baškuom*; *pērdoruo*, *i perdoruom*; *štektuo* od *šteg* (put, staza), *i štektuom*; (*me*) *kēnduo*, *i kēnduom*; (*me*) *turbuluo* *i tēr(tur)buluom* (ošamućen). Imajući u svesti nastavak $-uo(m)$, kod ove vrste glagola, njihovih participa, — predstavnici arbneškog govora, pod uticajem analogije, počeli su dodavati nastavak $-um$ i onoj grup participa koji završavaju dugim vokalima, kao što su *ā*, *ē* (koji u arbneškom glasi obično o i e : *bā* > *bō* *i boum*; *prē* *i preum*, itd.). Ova crta arbneškog govora slučajno se poklapa sa

*) U arbanaskim govorima Kosova i Gornje Jablanice, pored pravilnog *erđi*, čuje se često i oblik (= *erti*, *m'erti keé* — bilo mi je žao).

sličnom osobinom istočnogegijskog govora Rapčišta, u jugoslovenskoj Makedoniji): *kaum* (= *kam* = imam); *proum* (= *pram* = sinoć); *akšoum* (= *akšam* = večer); upor.: Jokl, o. c., str. 110. Nema sumnje da su navedeni govori do takvih podudaranja došli nezavisno jedan od drugoga. O nekakvom uticaju jednoga na drugi ne može biti govora, a ta crta zasigurno nije davnašnja; nastala je, bez sumnje, na današnjoj teritoriji rečenih govora, udaljenih preko pet stotina kilometara jedan od drugoga.

150. U pogledu gubljenja glasa *h* nemamo ništa novo da kažemo do da naglasimo da je početak nestajanja rečenog glasa davnašnji. U krajinskim postojbinskim govorima ima, sporadično, slučajeva otpadanja navedenog glasa *h*; na slučajeve ispadanja rečenog glasa naišao sam i u *Concilium Albanum* (1703.). Sve to govori u prilog shvatanju da je otpadanje glasa *h* u arbneškom počelo još u staroj postojbini. Okolnosti pod kojima se arbneški govor u novoj sredini razvijao ne govore o mogućnosti postojanja uticaja na iščezavanje pomenutog glasa (*h*): *elmi* (= *hēlmi* = otrov); *me anger* (= *hanger* = jesti); *e anea* (= *e hane* = ponedeljak); *an-a* (= *han[e]-a* = mesec na nebu); *me aruo (-a)* (= *me haruo[a]* = zaboraviti); *âtër* (= *hatër*,); *baet* (= *bahet* = biva, bude); *kra-u* (= *krah-i-u* = rame); *krān-i* (= *krahēn-i* = češalj); *ērd*, *ērl* < *ērđ* (= *hērd[e]*); *me mī* (= *me mih[e]* = kopati); *me še* (*me šeh* = sakriti); *i*, *e ōl* (*i*, *e hōl* = tanak, tanko, vitak, vitka). Albanolozi lingvisti padaju, zacelo, u grešku kada oslanjajući se kao na stopostotno tačne reči prave kombinacije primerima iz Kujundžićevog Srpsko-arnautskog rečnika, Beograd, 1901. Mi smo u više navrata u ovoj našoj monografiji, i na drugim mestima, ukazali na nepouzdanost toga Rečnika. Zbog toga, netačna je i Taljavinijeva tvrdnja da je, navodno, glas *h* iščezao iz govora đakovačkih Šćiptara; upor.: Tagliavini, *Le terre albanesi redente*, str. 57.; on navodi sledeće primere koji kao da su izgubili glas *h*: *ongar*, *orli* (= vinova loza); *aruša* (= medved); *ekar* (= gvožđe); *düer* (dva puta = *dü here*); *ōn* (= *hane*); primeri su povučeni iz Kujundžićevog Rečnika; *vjēra*, *gua*, *krā*, itd. U svim navedenim rečima glas *h* u đakovačkom govoru jasno se čuje. Nema sumnje da Taljavini, navodeći takve primere, ponavlja Kujundžićeve greške. Ja mislim da Taljavini greši kada za „pogrešni“ oblik *arūš* predlaže *haruš*,⁶⁴ jer se u svim arbanaškim govorima kaže jedno *ari-u* (medved), a između *ari* i *arūš* svakako postoji genetska veza, te će početni glas *h* u obliku *haruš* biti, zacelo, sekundaran i kao takav ne bi ga trebalo dovoditi u vezu sa rečima u kojima je *h*, zasigurno otpalo.

151. Palatalizovanje velara na kraju jednosložnih reči italijanskog porekla dokaz je vitalnosti te osobine arbneškog, kao i arbanaskog jezika uopšte: *fianće(t)* (od *fīank-u*, mlet. *fianco* = bok, strana); *tak-u*, plur.

64) Tagliavini, *Le terre albanesi redente*, Roma, 1942, str. 57.

taçet < tal. *tacco*. Tu pojavu nahodimo kod najstarijih elemenata indoevropskog, starogrčkog, latinskog, slovenskog, talijanskog i turskog porekla: *dušk*, *duške*; *bark-u*, *barke*; *fik*, *fić*, *furk(e)*, *furket*; *lug*, *luže*, *prag*, *praže*; *fiank-u*, plur. *fianće*; *hak-u*, plur. *haķe*; *uluk-u*, *uluķe*. Ja držim da ova opšta crta arbanaskog jezika, — vrlo produktivna i danas, — ne predstavlja nikakvu novinu u arbneškom, te je nije trebalo ni podvući; upor. Tagliavini, o. c., str. 32.

152. Nasuprot gegijskim govorima, arbneški govor je jako arbanasko \bar{r} potpuno izgubio (*rr* u današnjoj zvaničnoj grafiji arbanaskog pisma), a to je utoliko interesantnije kada se zna, da je taj glas u postojbinskom govoru neokrnjeno očuvan. Na osnovu toga ja držim da svodenje navedenog glasa ná meko *r* pada u vreme posle seobe krajinskih Arbanasa u Zadar. Suprotna bi pretpostavka morala biti potkrepljena time što bi se ta inovaciona crta arbneškog nahodila i u današnjoj fazi krajinskih govora. Stari gegijski pisci vrlo malo nam mogu pomoći u tome. U određenoj reči kod starih pisaca čovek se opredeljuje za \bar{r} , odnosno, *r* jedino na osnovu stanja današnjeg jezika, jer je njihova grafija bila nestabilna i nepostojana. Evo šta o nepostojanosti glasa \bar{r} , *r*, u predgovoru izvodu iz Bogdanijevog dela *Cuneus prophetarum*, (str. 4.) piše pesnik *Mjeda*; „mnogo je nesigurniji (za Bogdanija) u pisanju likvide *r* i \bar{r} , koje se, kako izgleda, u njegovom govoru nisu razlikovale“.

U toskijskom dijalektu veoma se često umesto debelog \bar{r} čuje meko *r*, naime u njemu, umesto debelog \bar{r} datih reči gegijskog dijalekta, nahodimo vrlo često i dublete: $\bar{r}eze$, *reze* (zrak, zraci); $\bar{r}e\theta$; *re\theta*, plur. $\bar{r}a\theta\epsilon$, *ra\theta\epsilon* (okrug, srez, kotur); $\bar{r}e\acute{g}$, *re\acute{g}*, (kralj); $\bar{r}emp$ *rembi*; geg. $\bar{r}emb$, čamur. $\bar{r}e\acute{n}e$, $\bar{r}eze$, Alb. T; 182 (podnožje), što kod Gega glasi $\bar{r}ā\acute{n}(e)$; $\bar{r}āz(e)$. Zna se da je arbanasko debelo \bar{r} proizvod asimilacije indoevropske, odnosno latinske odnosno slovenske, talijanske skupine *rn*, npr.: arb. *bāre* (teret), grčki $\varphi\epsilon\rho\nu\acute{\eta}$, nasuprot reči *bar-i* (trava, lek), upor. grčki $\varphi\omicron\rho\omicron\varsigma$; tal. *inferno* arb.*fēr*; *tor* < tal. *torno*, *stere* (crn) slov. *črnā*, sa *s*, odnosno *st* prema slov. *č*. Interesantno je da je i početno latinsko *r*, u arbanaskom jeziku, dalo debelo \bar{r} ; onda *ruga* < $\bar{r}uge$; *rallus* po svojoj prilici *rarus*, disimilacijom > alb. $\bar{r}ale$; *rotha* > $\bar{r}ote$; *rēte* < arb. $\bar{r}ēte$; upor. Pekmezi, *Grammatik der alb. Sprache*, 39. Kako se iz navedenih primera vidi, toskijski dijalekat ima priličan broj reči u kojima se, suprotno gegijskom, umesto debelog nahodi meko *r**. Asimilaciju debelog \bar{r} u *r* susrećemo sporadično i u kosmetskom govoru *me mar* (*mār*) *kām mār* (uzeo sam).

* Gabzj je *Fonetika kistorike e shqipes*, Tiranë, 1960, str. 127, začlo u pravu kada tvrdi da ono tvrdo *r* koje nije proizvod asimilacionog procesa konsonantske grupe *rn*, — treba smatrati glasom koji je nastao ekspresivnim putem. To shvatanje Gabzj zastupa i u svom zamašnom radu: *Studime rreth etimologjisë së gjuhës shqipe*, *Buletin i Universitetit shtetëror te Tiranës*, 1960/4 str. 9—82.

153. Nije bezvredno podvući crtu arbneškog govora i govora Krajske Malesije da se umesto običnijeg *j*, u izvesnim rečima, javlja palatal *ć*, odnosno *ĳ*; *bīr* (sin), plural *bīr* > *bić-ēt*, i *bīr* > *biĳ-t*, (velika Krajina, ne Krajska Malesija). Na palatalizaciju glasa *-j* u navedenim govovima ukazuju i sledeći primeri: za krajinsko-malisorski govor: *t n(d)reĳt*; *t n(d)reĳtat* < *tē dreĳtal*, *tē dreĳtat*.

Da je pomenuta disimilacija *l* > *ĳ* skorašnja, pokazuju primeri u kojima te pojave nema: *me paĳtuo-a*; *paĳtim*, lat *pactare*; ako, pak. u nekom od navedenih i drugih gegijskih i toskijskih govora nailazimo na *paĳtuo-ua*, *-ue*, tosk. *paĳtuar*(ε), onda je to, zasigurno, od *paĳε* (mir) < < lat. *pacem*.

Primeri arbneških reči *ndret* i *ndrēt*, *tē ndretat*, ne mogu se uzimati kao potvrda disimilacije *l* > *ĳ*, > *ć*, jer oni predstavljaju skorašnji stepen asimilovanih arhaičnih oblika *i ndreĳt*, itd. lat. *directus*, iako se ne bi mogla isključiti mogućnost da je današnjem obliku *ndret* i *ndrēt* arbneškog dijalekta prethodio oblik *ndreĳt*, *ndreĳt*, koji se vrlo lako daje objasniti asimilacijom u *ndret*.

154. Kad smo kod glasa *r*, onda ne bi bespredmetno bilo napomenuti da se on često disimiluje u *j*, kao što to pokazuju sledeći primeri: *bīr*, plur. *bij*. arbneš, i *bukur*, plur. *tē bukuj*; za našu pojavu značajan je primer: *kora*, *koje*, *koje* (*kora* od hleba); *kore*, *koje*; *kua*, *kue*, odr. *koi*, (*koni*) itd., iat. *corium*. (Često nahodimo i *gomār*, *gomāi*) Očigledno je da pomenuta reč *kore*, *koje* nema nikakve veze sa dubletom *kore ikonε* < novogrčki *eikona* (čita se *ikona*), koja, zacemento, pripada najstarijem sloju novogrčkih posuđenica u arbanaškom jeziku, jer na starinu naše pozajmice ukazuje pojava rotacizma, s jedne, i otpadanje početnog nenaglašenog vokala, s druge strane: *ikona* > *kore*. U slovenskoj i poznijoj eposi arbanaske jezičke istorije — pojava rotacizma nije, po svoj prilici, potvrđena.

155. I u pogledu upotrebe glasa *s* u arbneškom Taljavini je izveo zaključak po kome je *s* u svim mletačkim pozajmljenicama pretvoren u sibilant *š*, dok je svako *s* arbanaskog, odnosno slovenskog porekla dalo jedan glas *s*, posebne vrste, koji Taljavini beleži znakom *š̄*. O njemu smo mi napred dali svoje mišljenje. Taljavini je, zacemento, tačno uočio da je sibilant *s* talijanskih govora Zadra i Dalmacije, zbog svoje posebne prirode, ostao po strani od onog „famoznog“ glasa *š̄*, za koji se Taljavini u svojoj monografiji naročito zalaže. Njegovi pak primeri sa prelazom sibilanta *s* u *š̄* nisu ni pouzdani, jer oblici *šoš*, *me šoš*, zacemento, ne idu ovamo, zbog toga što je početni glas u njima *š̄*, a ne *s*, kako to nalazimo u Taljavinijevim primerima (o. c., 246.).

156. U arbneškom ima mali broj reči sa epentetičnim suglasnicima među kojima je većina arbanaskog, a manji broj slovenskog porekla: *katriga*

(*-kariga*, *kariga* — mletačka posuđenica *kar[i]ega*), *mëršil* (= *mšil*; *mšel*, *mbëršele*); Barđi: *Rečnik*, 12., 167. Pored navedenih navodimo i oblike: *mbëšele*, *mbetšel'*, *mbertšel'*, a to znači da je pomenuti glagol sastavljen iz dva sastavna dela: *mbə(r) + tšel'*. Da li je glas *r* u prefiksu sastavni deo njegov, teško je reći, ali nahodjenje prefiksa *mbër* u reči *mbertšel'* — kod starih gegijskih pisaca XVI veka ukazuje na genetičko *r*. Zato ja i sumnjom u skorašnju inovaciju pomenutog glasa *r* u prefiksu naše reči *mbε + r + tšel'*, te, po svemu sudeći, likvida *r* u reči *mbetšel'*, odnosno *mbertšel'*, neće biti epentetska: Dodajmo i oblike: *benkua*, *benkuo*; lat. < *benedicere* (blagosloviti); *dumboko* (duboko). Ja držim da je ta posuđenica pozajmljena iz srpskohrvatskih govora Dalmacije u obliku u kome se ona javlja u arbneškom, tj. sa epentetskim bilabijalom (*m*); upor: *JF*, knj X, sv. 1—3., str. 31. Ono što smo o gornjoj reči rekli, vredi i za izraz *sampu-ni*, (sapun) < ital *sapone*. Ne isključuje se pretpostavka da je *sapu-ni*, *sapuo*, *sapuni*, *sampu-ni* u arbanaski moglo doći preko novogrčkog jezika (εαποῦνι), kako je i Majer to mislio, *E. W.*, 378. — 389. Miklošičeva pretpostavka (*AF*. II, 740.) da je to arbanaska reč latinskog porekla lišena je svake osnove, pre svega zbog početnog *s*, koje bi u arbanaskom jeziku bilo zamenjeno sibilantom *š*, a i zbog rotacizma, jer bi intervokalno *n* u toskijskom dijalektu, zacelo, dalo *r*. U reči sa epentetskim suglasnikom ide i *vektua* od *vetuo*; *vetua*, *vetue*, tosk. *vetetit* (sevati); *me mbërsüe* (sa *r* epentetskim).

157. *Navešćemo* nekoliko primera asimilacije, disimilacije i otpadanja samoglasnika, odnosno suglasnika, na početku, odnosno na kraju reči: *me mbël* (ovde *ë* označava poluvokal i kratkoću njegovu) < *me mblëð(ε)*; *dundofile* < *drandofile*, — inače je posuđenica iz novogrčkog jezika (τριανταφῶλλον). Evo primera za disimilaciju: *trat* < (*m*)*pkat*, lat. *peccatum*; *loktör* od *roktör*, *roktari*; *litrat* < *ritrat*; *čarčín* od *šalčín*; *kolinka* od *kolivka*; *tue štrük krat* < *štrüð*; *bërbili*, < *bilbili*. U našem govoru ima priličan broj primera sa metatezom (suglasničkom): *proli* od *plori*: *pluer*, *plori* (raonik); *me frutulua(-uo)* od *fluturua(-uo)* (leteti); *me dril* od *dlir(e)* < lat. *deli berare*. I na kraju, navešćemo nekoliko primera u kojima je otpao samoglasnik, odnosno suglasnik, na početku, sredini ili na kraju reči: *drül* < *drüð* od *ndrüð*, *ndrül* (zgnječiti, pritisnuti); kod brojeva od jedanaest do devetnaest iščezao je prvi glas skupine *mð*, odnosno *ml*; *ñimet* od *nimdet*, odnosno *ñimlet*; *dümet*, *tremet*, *katërmet*, *pemet*, itd. Otpadanje suglasnika nalazimo i kod sledećih reči: *mīāt* od *mīaft* (sastavljena od *mε + aft*); *mëndāš* od *mëndāfš*, lat. *metax*; ispadanje nahodimo i u optativu svih glagola na diftong, odnosno na vokal: *me pā*, optativ je *un(ε) pafša*, *ti pafš*, *aļ pāft(e)*, itd.; *me beškua*, optativ *un(ε) baškofša*, *ti baškofš*, *aļ baškofštë*. Arbneški govor nema glasa *f* u optativu te vrste glagola.

B. O b l i c i.

a) Deklinacija imenica

158. Iako arbneški govor ne pruža mnogo povoda da se na njegovim imenicama duže zadržimo, mi ćemo, zbog nekijh inovacionih crta, o njima nešto reći. Arbneški poznaje, kao uostalom arbanaski jezik uopšte, preponovani i postponovani član. Preponovani član *i*, *e*, *te* za plural, prethodi pridevima: *i mīr* (*e*), *e bukur*, *te kekiñ* (= *kekiñ*), dok je postponovani član za muški rod *i*, *u*, za ženski *a*. Njihovo poreklo je manje-više tačno utvrđeno. Za član *i* uglavnom je prihvaćena Majerova etimologija, — od indoevrop.* *is* (lat. *is*—*dem*) ili *ei* (u lat. *ae* iz *eia*), dok je drugi postponovani član *u*, u *štog—u*, *zog—u*, arbanaska zamena indoevropskog *ovos**, u značenju pokazne zamenice—ovaj, upor. Meyer. *Alb. Studien*, III, p. 40. i 79, pa Brugmann, *Grdr*, 2., izd. I, str 94. i 277; Skok, *Arhiv za arbanasku starinu*, III, 168.; Barić, *Hymje në historin e gjuhës shqipe*, str. 40.

Da bi naše objašnjenje padežnih nastavaka bilo što preglednije, daćemo paradigmu njihovu:

<i>Neodređeni vid imenica</i>		<i>Određeni vid imenica</i>	
Singular	Plural	Singular	Plural
N. djāl	djēlm	djāli	djēlmēt
g. i, e djālit	djēlmve	djālit	djēlmve
D. djālit	djēlmve	djālit	djēlmve
ak. djāl	djēlm	djālin	djēlmēt
Vok. djāl	djēlm	abl. djālit	djēlmēt
abl. pej ñi djālit	djēlmēš		djēlmēš

Deklinacija imenica ženskog roda

vajz—a — devojka

N. v. vājz	vājza	vājza	vajzat
g. d. vājzēs	vājzave	vājzēs	vājzave
Ak. vājz	vājza	vājzēn	vājzat
abl. vājze	vājzaš	vājze	vājzaš

159. Pre svega, u gornjoj paradigmi pada u oči da kod deklinacije imenica nema dva vida: neodređenog i određenog, kako se u dobrom broju gegijskih govora javljaju, ili, da to tačnije kažemo, genitiv i dativ neodređenog vida oba broja izjednačeni su delimično sa odnosnim padežima određenog vida. To izjednačenje nahodimo i kod krajinskih, skadarskog pa i nekijh malisorskih govora; upor.: Cimochoowski, *Le Dialecte de Dushmani*, str. 37—38. Neodređenost i određenost očuvana je kod nominativa i akuzativa oba broja. Nečim se arbanaški ipak razlikuje od ska-

darskog, krajinskih i malisorskih govora, u ablativu, naime, singulara ženskih imenica, time što se on u arbneškom govoru završava sa-*e*, dok je taj nastavak u drugim pomenutim govorima-*et*. Za malisorske govore uporedi Cimochoowskog, o. c., str. 37.; za skadarski neka se uporedi Jungg, *Elementi grammaticali della lingua albanese*, Scutari d'Albania, 1881., str. 10., ali samo za ablativ singulara neodredenog vida; za krajinske govore neka se isporodi naše izlaganje napred, u ovoj monografiji, paragr. 106., 107. Toskijski, kao i južnogegijski, čuvaju obadve deklinacije imenica (sa kojima se u dlaku poklapa govor Arbanasa Gornje Jablanice, u Srbiji); upor.: Weigand, *Albanesische Grammatik*, str. 28., 82.; za čamurijski govor, H. Pedersen, *Alb. Texte mit Glossar*, str. 9. Da je iščezavanje neodredenog vida deklinacije u arbneškom, skadarskom i nekim malisorskim govorima skorašnja pojava, vidi se jasno iz jezika starih gegijskih pisaca XVI—XVIII veka: Buzuka, Bogdanija, *Concilium Albanum*. 1703. Kod Buzuka nalazimo: u *aferuo ñei bujari se kütetes s'atii ðeu, kondra kettii, orðeni; E şpune djeri maje ñei mali; tue klene dale ñe şpirt en ñei*; upor.: *Hylli i Driëts*, VI (1930.), I, 44.; kod Bogdanija (iz izvoda *Cuneus prophetarum*, 1930., str.37.): *Ma mire me kÿane ñi lua biri i ñi lëpuri; se me kÿane ñi lëpur biri i ñi luani. Ma mire më kÿane ñi i kerštëne biri i ñi turku, Se me kÿane ñi türk biri i ñi te kerštëni, ban véperat e ñi te vertëti, te kerštëni* (o. c., 37.); *pat arðune asi moti; kÿi rōdne asi mōti*; (o. c., 35., 34.); *kÿi ëmen Jezu rÿed preÿ asi ëmenit*, (36.) gde umesto neodredenog *ëmeni* imamo još i nastavak-*t* određenog vida. Interesantno je napomenuti da se ablativ u jeziku pomenutih pisaca tačno podudara sa ablativom arbneškog govora, naime, kako kod jednih tako i u drugom padežni nastavak ablativa singulara ženskih imenica glasi *e-t*, za plural-*š* (*šit*); današnji padežni nastavak ablativa ženskih imenica je-*s*, za plural-*ve + t*.

160. Arbneški se potpuno slaže sa jezikom gegijskih pisaca XVI-XVIII veka u tome što im je postponovani član za onu kategoriju imenica koje se u neodređenom vidu završavaju sa *k*, *g* zajednički; naime, imenice na velar *k*, *g*, u određenom vidu, dobijaju, kao i u toskijskom dijalektu — član — *u*: naprimer, *plak-u; furk-u; ştog-u, roşak-u; unuk-u; zverk-u; mik-u; şigoe cilikokun*. U gornju kategoriju imenica uvrštavaju se i one na dugi krajnji vokal *ã*, *ë*, *i*: *sÿ, siu;*; *şi, şiu; barÿ, bariu, kã, kau; vÿa (vÿa) — vÿlau, i vÿlaÿ; brë, breu* (it. abete); ali se arbneški, zajedno sa jezikom gegijskih klasika XVI-XVIII veka i dobrim delom današnjih gegijskih govora, ne slaže sa toskijskim dijalektom i južnogegijskim govorom u članu one kategorije imenica koje se u neodređenom vidu završavaju spirantom *h*. Dok je član kod prvih imenica-*i*, kod drugih je-*u*. Buzuku ima: *krah — krahi* (primer iz Mannovog (Mann) *Arbanasko-engleskog rečnika*); Pekmezi, *Grammatik der alb. Sprache: krah-u*

i *krah-i*; Cimochowski, *Le Dialecte de Dushmani*: *ah-i krah-i*; *sabah-i*; *šūnah-i*; str. 30., 31. Za toskijsku paralelu upor. Dozona: *krah-u* (rečnik, 36.): *alah-u* (str. 2.); Pedersen, *AlbT.*, 142.; i *preu krahun*; *tund krahune* (odseče joj krilo, niže krilom). Arbneški u tome ide sa gegijskim govorima, čije imenice sa *h* u neodređenom vidu imaju član *i*, a ne *u*, kako smo to u toskijskom videli; u arbneškom on je *ple-i* (smeće); ali imamo i *kra-u*, a to je, zacelo, skorašnja inovacija, koja se veoma lako može objasniti ako se ima na umu da je reč *krā*, otpadanjem krajnjeg spiranta *h*, u jezičkoj svesti zadarskih Arbanasa identifikovana sa kategorijom imenica na dugi vokal, na vokal *ā*, na primer, — sa imenicama koje, kao što je poznato, u određenom vidu, analogno *kā—u* (*vo*), imaju postponovani član *u*, dakle *kra-u*. Da je to skorašnja crta arbneškog vidi se najbolje iz govora Krajinske Malesije, postojbine zadarskih Arbanasa, u kojima se kaže jedino: *krah-i šūnah-i*; *ah-i*; *Vlah-i*, itd.

161. Arbneški, kako to pokazuje paradigma, nije očuvao padežni nastavak za lokativ. A da je on postojao u svima gegijskim govorima, to je činjenica, jer se to lepo da videti iz spisa starih gegijskih pisaca. Iako je navedeni padežni nastavak, kako smo to gore istakli, iščezao iz arbneškog i krajinskih govora, ipak ću o njemu nešto reći, jer se u nekim gegijskim govorima, sporadično, susreće. (Za elbasanski upor.: Weigand, *Albanesische Grammatik*, str. 82.) Još ćemo odmah reći da je lokativ bio u upotrebi, kako se to vidi iz jezičkih dokumenata, i u malisorskim govorima sve do XVIII veka. Nastavak lokativa u jeziku starih jezičkih dokumenata prošao je kroz tri razvojna stupnja. Za muška imena singulara — *it*, — *ut*, za ženske imenice — *t*, za plurale imenica neodređenog vida — *š*, određenog — *šit*. Treba imati na umu da lokativu prethodi jedna od sledećih prepozicija: *nde*, *mbe*, *mbi*, *nden*, *ndeper per*, *me*,⁶⁵ bez kojih se on nikada ne javlja: *ate*, *u rae ende kuat enbe kielit enbas keso fjaš*; *ma ata kujtošine ai se flitt per gumet*; *ki pate me arđune ende šekulit*; *vote e griši Merine ende kšil*, 297.; *kujtuone se ajo duoi me vote enbe vořt*, 297.; *enbeřini enbe vořt*, 298, (iz časopisa *H. Dritës VI/V*): *fil per enbii pust*, *HD,VI (X)*, 569.; *klofte volundetia iote si enbe kielit*, *aštu ede enbe deet*, *VI, HD, VI (XII)*, 671.; *besoň enbe špirtit*, *VI (XII)*. 673. Gornji primeri su iz jezika najstarijeg arbanskog pisca Buzuka (1555.). A sada nekoliko primera iz Bogdanija (1685.): *nde lekuret* (u koži), 36; *me perliueme špaten nde ġakt* (okrvaviti sablju krvlju); *me ditune si nde teřt te nates*, 37.; *kišine vume soġet permibi bješket*, 38., *mā teper nde dijet*, 38.; *permibi ni dore gamileš*, 38.; *Sa po silej ndeper dēt*, 39.; *ndjere mbe de* 39.; *nde kišet*, 40.; *nde kiše*, 40.; *ġiđe sa mbe sekulit*, 40. Primeri su uzeti iz izvoda iz dela *Cuneus*

65) G. Meyer, *Kurzgefasse albanesische Grammatik*, 13.

prophetarum (1685.), u izdanju Ndre Mjede, Skadar, 1930. Oni pokazuju jasno da je lokativ u arbanaskom jeziku prošao kroz tri razvojne faze⁶⁶. Prvi stupanj lokativa muških i ženskih imenica tačno se podudara sa ablativom njihovim; već kod drugog i trećeg stepena nema više podudaranja, odnosno slaganja padežnih nastavaka ablativa i lokativa.

Arbanaski nastavak za lokativ singulara i plurala muškog i ženskog roda *-t*, po Joklu i H. Bariću, svodi se na indoevrop.* *dhi* od kojega je, posle gubitka krajnjeg *i*, od zvučnog *d*, na neposrednom kraju reči, postalo *-t*. S tim u vezi je, zacelo, i jermenski lokativni sufiks *-j* (=dž) od indoevrop.* *dhi*; upor. jermenski *telvoj* od *teli*, *teleae*, kojem tačno odgovara arbanaski sufiks *zi*, u tosk. *prápazi* (odostraga); Jokl, Studien, 103.; H. Barić, Studien, I, 120. Drugog je porekla, svakako indoevropskog, pluralni nastavak *-t* u arbanaskom jeziku, koji se svodi na* *tod* > *te*.

162. Nešto o poreklu imeničnih nastavaka. Nastavak *a* kod ženskih imenica (*pune*, odnosno *puna*), ispitivači morfologije arbanaskog jezika, slažu se u tome, dobijen je saživanjem vokala $\epsilon + e$, za što ima puno potvrda, od kojih je jedna: proklična zamenica $m\epsilon + e$ daje *ma* (meni); $t\epsilon + e = ta$, (tebi); analogno tome i $pun\epsilon + e = puna$; upor.; *Arhiv za arbanasku starinu*, sv. III, 171. Ali prisustvo nastavka *e* u genitivu i dativu neodređene deklinacije arbanaskog jezika: *pune*, nameće i drugo pitanje: nisu li i jedan i drugi nastavak (*a*, *e*) nastali istim putem, tj. kontrakcijom vokala $\epsilon + e$,⁶⁷ odnosno $e + e^2$. Po Skoku (*Arhiv za arbanasku starinu*, 171.), nastavak *e* za genitiv—dativ ženskih neodređenih imenica nastao je analogijom prema obliku *nuseje*, *beje* od *nuse + e*, *bē + e* (sonant *j* je radi otklanjanja hijatusa). Po Bariću, (*Arhiv za arbanasku starinu*, III, 281.; od istog pisca, *Hymje në historin e gjuhës shqipe*, str. 41., 42.), oblici genitiva i dativa muških neodređenih imenica nastali su od indoevropskog dativa $\bar{o}i$, $\bar{o}u$, u nenaglašenom slogu, jer se čuvanjem konsonantskog karaktera *i*, *u* pred vokalnim početkom naredne reči od $\bar{o}i$, $\bar{o}u$ prvo dobilo $\bar{a}i$, $\bar{a}u$ odakle je nastalo pravilno *i*, *u*. Zatim je nahodeći se na kraju reči, redukcijom dobijeno *i*, *u* (svakako, pre nego što je dugo \bar{u} prelazilo u $\bar{ü}$). Nastavak *e* za genitiv, dativ neodređenih ženskih imenica nastao je od indoevropskog* *ias*, (Barić, Hymje, 42.). I kako za indoevropsko* *ias* nalazimo zamenu *i* u jermenskom i irskom jeziku (jer je *ami* oblik za genitiv od *am*, *ama-v*, od indoevropskog* *samiās* u irskom *tuathe* od **theutiās*), vrlo je verovatno da i poreklo arbanaskog *e* genitiva—dativa neodređenih ženskih imenica

66) O njegovoj rasprostranjenosti vidi *Buletin për Shkencat shoqërore*, 1955./4., 113.—114.

67) Uporedi Pedersen, *Alb. T.*, str. 6.

treba tražiti u pomenutom indoevropskom obliku **ias*. Padežni nastavak *-ve* za genitiv i dativ plurala bez ikakvih se teškoća može izvesti iz indoevropskog nastavka **ōm*, gde je krajnji konsonant, pravilno, ispao, a dugo *ō* dalo *e*, kao arb. *ne* (mi) od **nōs*; *v* je tu umetnuto radi izbegavanja hijatusa, kao kod *veš* (uho) od indoevrop. **ōs*. I ablativni nastavak *s*, izvorno indoevropskog je porekla, od indoevropskog ablativa **su* (upor. lokativ slovenskog jezika *těxū*, indoevrop. *tesu*); upor. H. Barić, *Hymje*, 42. Ali, sa onim što Pekmezi (*Grammatik der alb. Sprache*, str. 99.) tvrdi: „*In Gegischen wird für den unbest. Gen. auch der Abl. gebraucht*“, ja se ne mogu složiti. Meni nije poznato da se u arbanaskim govorima – ili jednom od njih – za genitiv plurala neodređenih imenica upotrebljava sufiks *š*. Ja se ni posle pregleda starih arbanaskih jezičkih dokumenata u to nisam uverio. Što se porekla akuzativnog nastavka singulara – *ne* tiče, ja mislim da je primamljivije Pedersenovo izvođenje od **om, *tom. > *ām, tām* (KZ. XXXVI str. 310,) od Skokove pretpostavke, (od ** (o) nām > ne*; upor.; *Arhiv za arbanasku starinu*, str. 174.), kojoj se isprečava nepremostiva fonetska teškoća obrazlaganja odsustva rotacizma.

Sada, kada smo pretresli pitanje porekla člana i padežnih nastavaka u arbanaskom jeziku, neće, verujemo, biti na odmet ako dadnemo i paradigmu deklinacije članova u arbneškom dijalektu.

b. Oblici neodređenog člana

	singular		plural	
	m.	ž.	m.	ž.
nom.	i	e	t (<*tē)	t (<*tē)
gen.	t (<*tε)	t (<*tε)	t (<*tē)	t (<*tε)
dat.	t (<*tε)	t (<*tε)	t (<*tē)	t (<*tε)
acc.	t (<*tε)	t (<*tε)	t (<*tē)	t (<*tε)
abl.	t (<*tε)	t (<*tε)	t (<*tē)	t (<*tε)

Napomena: Arbneški nema određenog oblika člana, kako to srećemo kod drugih govora gegijskih i toskijskih; npr.: *E në ti Makun të Lucit? Pse s gazova mundët të miqja? Ëi ujt të jetës nuk ma ndalin zjarmin të zembrës*. Podvučeni članovi u drugim govorima arbanaskog jezika glase jedino *e*. Naime, razlika je u tome što preponovani adjektivni član, koji sledi iza nominativa, akuzativa plurala i akuzativa singulara određene imenice u arbneškom ne glasi, kao inače, *e*, već *tē* (= *tε*), a da je ta

odmena pluralnog člana *te* članom *e* davnašnja, rečito pokazuju primeri takve supstitucije kod Buzukova jezika. I sada, da vidimo u kojim se sve slučajevima nahodi član u arbneškom i da li je on svuda tamo gde se i u drugim govorima arbanaskog jezika nalazi. U arbneškom nalazimo ga u sledećim slučajevima: 1) kao preponovani član ograničenog broja imenica koje znače porodični odnos, kao što su *i ĩati*, odnosno *i ati* (otac njegov — otac mu); *e ama* (mati njegova); *i biri* (njegov sin). Ostali izrazi porodičnog srodstva u arbneškom govoru nisu očuvali preponovani član. Dobar deo adjektiva ima preponovani član *i, e, tē; i mīr; e mīr; i, e bukur, tē bukuĭ, tē mīr*, itd., kažem, dobar deo adjektiva, jer, kao što je poznato, drugom delu njihovu ne prethodi član: *ćeni ċst besnik*, u čemu arbneški govor ima posebnih osobina. Imenicama u neutrumu prethodi, isto tako, preponovani član *i, e, tē; tē derduma-t < te derduma-t (proliv)*.

163. U našem dijalektu ima pojedinačnih slučajeva promene roda imenica, kao što je, na primer, *fēmi-u* (dete). U svim govorima drugim pomenuta reč glasi *f(e)mi* ili *femije-a*, čamur. *femiĕ-a*, od lat. *familia*. Jedini izuzetak, kako se to vidi, čini arbneško *fēmi-u*, doduše, i u kosmetskom govoru kaže se *kü ĩmi* — odr. *ĩmia*, ali je ipak nastavak ženskog roda očuvan.

<i>Femi-u</i>		<i>zotni-u</i>	
nom. <i>fēmī</i>	<i>fēmīt</i>	<i>zotnī</i>	<i>zotnīt</i>
gen. <i>i, e fēmiut</i>	<i>i, e fēmive</i>	<i>i, e zotniut</i>	<i>i, e zotnive</i>
dat. <i>fēmiut</i>	<i>fēmive</i>	<i>zotniut</i>	<i>zotnive</i>
acc. <i>fēmīn (fēmiun)</i>	<i>fēmīt</i>	<i>zotnut</i>	<i>zotnit</i>
abl. <i>pej fēmiut</i>	<i>fēmiš</i>	<i>zotniut</i>	<i>zotniš</i>

Imenice muškog roda na dugi krajnji vokal *ā, ī, ē*, u određenom vidu obično dobijaju nastavak *u*, ali u arbneškom govoru ima i izuzetaka: *ka-u* (vo); *škĭa, škĭau* (pripadnik pravoslavne veroispovesti, hrišćanin); ali *vō* (od *vā*), *vani*; ovaj se oblik tačno podudara sa krajinskim oblikom *vā^o, va^oni* (prelaz, gaz). Uporedi — Cimočowski; *vā, vau*, str. 8.; Weigand; *va — vau*, str. 96.; za toskijski upor.: Dozona, str. 96. (glosar): *va, vava*, — „gué“, „espèce de barque“; N. Frashērija: *va-vahu*; Maun, *Rečnik*; itd. Od gegijskih samo arbneški sa krajinskim govorima čini izuzetak u nastavku određenog vida pomenute reči, dakle, nema — *u*, već — *ni*. U grupu imenica sa krajnim dugim vokalom treba uvrstiti i — *đē*, odnosno *le-ni*, kraj. *lē-ni* (zemlja), čiji se nastavak — *ni* ne slaže sa nijednim od gegijskih, odnosno toskijskih govora, u kojima se javlja

nastavak—*u*: *de—u*, pl. *đena*, tosk. *đera*. Vredno je pomenuti i imenicu *mi—u* (miš arbneški), krajn. *mi—ni*; Weigand, ima (55): *mi—u*; Cimo-chowski, 8, 51; *mi—ni*; kosmet. *mi—ni*; Dozon, 52: *mi—u*. Oblik arbneškog govora tačno se poklapa sa toskijskom i južnogejijskom formom; ostali oblici gegijskih govora, kao i postojbinskog govora, između osnove i člana umeću epentetsko *n*, koje je, zacemento, skorašnjeg datuma.

c) O pluralu nekih imenica muškoga roda

164. Jedan broj muških imenica koje u nominativu plurala drugih gegijskih govora završavaju obično sa *e* — u arbneškom umeće jedno epentetsko *ń*; na primer: *kó pō šum vorńe* (video je mnogo grobova); *me krúćńe* (sa „krstovima“); *e 1a gazon drűńet* (i pokazuje mu ključeve); *e 1a gazon tatěš donifar źulpanaš, geršanaš e źifar drećńeš* (i ocu pokazuje nekakve igle, makazice i nekakve đavole); *kan źirāt pěr jět pěrmi ujńeš, detńeš, breğeš e malńeš* (obitavali su po svetu, po vodi, po morima, bregovima, i planinama); *pěrmi diađńe disfār* (po svakakvim sirevima); *źifār zańeš* (svakojaki se glasovi mešaju); *po pěrzien; źi šetńe* (množina od *šot-i* = motika). Navedene oblike plurala ne nahodimo ni u jednom od gegijskih i toskijskih govora, te je zasigurno da su to inovacije koje su u arbneškom nastale nakon dolaska njegovih predstavnika u novu postojbinu.

165. Deklinaciju imenica u arbneškom odlikuje, uglavnom, tendencija ka udaljavanju od danas „pravilnih“ oblika drugih gegijskih govora, — tendencija koja se, u krajnjem slučaju, svršava time što osiromašuje oblike, a tako degeneriše i sam jezik. Na to ukazuju sledeći primeri: *me urāt ně đora* (umesto *ne duer* = a brojanice u rukama). Plural od *šoc* (drug, suprug) u arbneškom danas glasi: *šocět* umesto *šokět, šoket*. Da je taj oblik u arbneškom govoru inovacija, pokazuje odsustvo njegovo u ostalim arbanaškim govorima i jeziku starih pisaca arbanaskih. Evo još primera: *i kó ćua(-ćuo) đorat; ćili đerat tāt i dašum* (umesto *ćili điert, tāt i dašum*) = otvori kapije, dragi oče; *ńert po štűpin me đ(s)upra tē gātata* = ljudi su šibali prutovima. Navedeni primeri pokazuju, s druge strane, da ta tendencija u arbneškom ide za tim da izgladi eventualne obličke razlike između singulara i plurala kod imenica, naime, postoji težnja da se otklone nepravilni oblici množine imenica, na koje lepo ukazuju gornji primeri: *děr*; pl. *děra-t; đor-đorat; šocět* od *šoc*, a ne *đier, duer, šokět*, kako inače u celom arbanaskom jeziku glase.

166: Ono što kod prideva u arbneškom govoru prvo pada u oči, to je prisustvo jedino one grupe prideva kojima prethodi preponovani član i potpuno odsustvo prideva bez preponovanog člana, — okolnost

ukazuje da je ova druga grupa prideva u arbanaskom jeziku poznijeg datuma. Odsustvo prideva bez preponovanog člana u jeziku prvih spomenika arbanaskog pisma potvrđuje mišljenje da je ova grupa prideva u arbanaskom jeziku uopšte, i posebno u arbneškom govoru, — skorašnja. Od 300 stranica teksta na arbneškom, koji sam pregledao, nisam ni jedanput našao adjektiv bez preponovanog člana; jedini zabeležen primer je *fisnik* (plemenit), koji je u arbneški dopro, svakako putem štampe. Navodimo nekoliko primera upotrebe preponovanog člana u arbneškom govoru: *e i u dišronte ulën tē mbār* (i zaželeo bi im srećan put), *pē vjēteš tē paršme* (prethodnih godina); *por žisi u blente dić tē bukur, pēr bōrka jo tē mloja; si jēta e nderšme* (za nevelike čamce; kao pošten svet); *kō kēn ňi diāl i ri* (bio je jedan mlad dečko); *pē cimatorje tē plāk* (sa starog groblja); *ndaī fulete tē plāk* (pored starog . . .); *i ziu fēmi* (jedno dete); *kam kēn fort i unēt* (bio sam jako gladan); *kuš e nziu ňerin tē ndrēt* (ko ocrni pravičnog čoveka); *o dieli jem i āmbēl* (moje prijatno sunce); *po flet fiāl tē randa* (govori teške reči); *mos čit fiāl tē randa* (ne govori teške reči); *van tū ňerit tē boum* (osim tebe zrela čoveka); *ňerit tē ūrt* (pametnom, umnom čoveku); *si piēpuni i vōgēl* (kao mala dinja) *nje ti e kontent jem i e ne* (ako si ti zadovoljan, i mi jesmo); *kēštu m je e kanda* (ovakva si mi draga, mila); *brōmbēn tē mir* (dobar veče!); *ju tāt kō kēn i ūrt* (vaš tata bio je uman); *mendimīa t o e špēt* (misli su ti hitre); *e giā e mbret* (a jezik ti je oštar); *e po ju dišroj tē mir dārk*. (i želim vam prijatnu večeru i laku noć); *i kanda diāl* (prijatan dečko); *e un iam e unēt* (i ja sam gladan); *zune me kiō si vjēta e zēz* (i ti se zaplaka kao crna godina); *djelmēt ian tē mleñ* (dečki su veliki); *i vōgēl*, pl. *tē vōši* (mali, plur.); *i žūt* (žut); *i atil* od *atiđ* (jak); *i fōrt*; *i klañēt* (šepav); *i čōrēt* (čorav); *i šūrlēt* (gluvo-nem); *i tatkāten* (tepav); *ngita si i mōr* (potrčah kao ludak [lud]); *jedva i šōl* (jedva živ); *i blūtēt* (bljutav); *i mārēt* (oduzet); *i, e čaro* (vedar, vedra); *i čilēt* (otvoren); *i čor, e čore* (čorav, čorava); krajn. *ķōr* — bez preponovanog člana; *i desno*; *i de* (pijan); *i divlo* (divalj); *i e dril* (čist-a); *i, e golo* (go, gola) *i, e gūbēt* (gubav, gubava); *i, e giāt* (dugačak-a); *i, e žušto* (prav, prava, pravedan, pravilan, pravedna); pravična, *anter ia kō mār dōrēn tē šolākēt* (onda ju je dohvatio za levu ruku). Navedeni primeri ukazuju jasno na snažno jezičko osećanje predstavnika arbneškog, koje ih tera da i od uzajmljenih pridevskih oblika, bez člana zacelo, tvore prideve kojima prethodi preponovani član *i, e, tē* — i posle svog doseljenja u novu postojbinu; upor. za to navedene primere prideva slovenskog porekla.

Za naše pitanje od značaja je arbneški oblik turske posudenice i *čōrēt* (čorav), koji, s jedne strane, odlikuje preponovani član, a s druge, adjektivni sufiks *tē* — *t(e)*. Odlike ove nedostaju obliku drugih arbanaskih govora; kraj. *ķōr*; Gordignano *čor*; za malisorski govor oblasti

Dukadina Cimochowski, 81.: *ćōr̄* (= *ćōr̄*); za toskijski Meyer, *EW*, 228.: *kor*. I ako bismo hteli da odredimo hronologiju uzajmljene reči u arbneški, ja bih, oslanjajući se na arbanaske oblike, uzco vreme posle doseljenja arbneških predaka u okolicu Zadra, a to znači da je naša reč posuđena iz srpskohrvatskih govora zadarskog zaleđa; *ćorav*, *ćorava*, *ćoravo*. Na to ukazuje upravo i krajinski oblik *kor̄*, koji bi, da je istovremeno uzajmljen kada i *ćorēt*, u vreme, dakle, pre seobe arbneških predaka u zadarsku okolicu, trebalo da je po formi identičan sa današnjim arbneškim oblikom (*i ćorēt*). Čovek se mora zadiviti kada vidi sa koliko žara i osećanja ljubavi prema svome maternjem jeziku — Arbneši preinačuju pridevske oblike slovenskih i drugih pozajmica, podvođeći ih pod jezičke zakone svoga govora.

Položaj prideva u arbneškom govoru, kao i njegov odnos prema imenicama ne daju ničim povoda da se o njemu povede ovde diskusija. On stoji kako ispred tako i iza imenica, ali njeogvo mesto je uglavnom iza imenice. Ako je on iza imenice, onda se menja samo imenica, a kada je pridev ispred imenice, onda se sklanja samo on (pridev); to će nam jasno pokazati paradigma deklinacije — imenica + pridev i pridev + imenica.

bur i mal (= i mad) = veliki čovek

neodređeni vid (singular)	određeni vid (singular)
N. <i>būr i mal</i>	<i>būri i māl</i>
G. <i>i, e būrit tē māl</i>	<i>būrit tē māl</i>
Dat <i>būrit tē māl</i>	<i>būrit tē māl</i>
Acc. <i>būr tē māl</i>	<i>būrin tē māl</i>
abl. <i>būrit tē māl</i>	<i>būrit tē mal</i>

būra tē mleñ — būrat tē mleñ

N. <i>būra tē mleñ</i>	<i>būrat tē mleñ</i>
G. <i>būrave tē mleñ</i>	<i>būrave tē mleñ</i>
D. <i>būrave tē mleñ</i>	<i>būrave tē mleñ</i>
Ak. <i>būra tē mleñ</i>	<i>būrat tē mleñ</i>
Abl. <i>būraš tē mleñ</i>	<i>būraš tē mleñ</i>

(singular)	<i>e bukura vājz</i>	(plural)
N. <i>e bukura vājz</i>		<i>tē bukura(t) vājza (t)</i>
G. <i>i, e tē, bukurēs vājz</i>		<i>tē bukurave vājza</i>
D. <i>tē bukurēs vājz</i>		<i>tē bukurave vājza</i>
A. <i>tē bukur vājz</i> (odr. vid: <i>tē bukurēñ vājz</i>)		<i>tē bukurat vājza(t)</i>
A. <i>pē-ñi tē bukure (?) vājz</i> (kaže se — <i>pē ñi vājze tē bukur</i>)		<i>tē bukuraš vājza</i>

d) Zamenice

167. Zamenice, naročito prisvojne (posesivne), predstavljaju najzavršenije poglavlje arbanaske gramatike⁶⁸. Pedersen se u svoje vreme, u nekoliko navrata, na njih osvrnuo, pa je mnogo štošta izveo na čistac, ali nam je ipak istorijska strana njihova još uvek nedovoljno razjašnjena⁶⁹. O praktičnoj upotrebi posesivnih zamenica pisali su pesnik Mjeda i Selman Riza, i to prvi u raspravi *Vrejtje permi përemna pronës të gjuhës, shqype*, Shkodër, 1934., a drugi u *Diftorët e shqi pes dhe historiati i tyne*, Prishtinë, 1953; Përemrat pronorë, Buletin, 1958

Da vidimo šta karakteriše zamenice u arbneškom govoru. Kako ćemo iz paradigme videti, one su u arbneškom veoma uprošćene, tako da je posesivna zamenica kojoj prethodi imenica svedena na jedan jedini oblik, u čemu se arbneški sa drugim govorima arbanaskog jezika nikako ne slaže, jer u njima za svaki imenički padež, uglavnom, postoji i zamenički oblik.

LIČNE ZAMENICE

(Paradigma)

p l u r a l			
Prvo lice -un	enkl.	Drugo lice -ti	enkl.
N. un		ti	
G. —		—	
D. mua (-muo)	m(e) ÷ e = ma	tü	t(e) ÷ e = ta
Ak. mua (muo)	m(e)	tü	t(e)
Ab. mee		tee	—

P l u r a l

Prvo lice <i>mi</i>		Drugo lice <i>vi</i>	
N. në		jü	
G. —		—	
D. nëve	nă	jüve	jü
Ak. në (nëve)	nă	jü (jüve)	jü
Ab. nëš		jüş	

Lična zamenica trećeg lica

N. ai ⁷⁰		ajo		atá, atō
G. i(a)tüt		i asōj		atüne
D. (a)tüt	i + e = ia	asōj	i + e = ja	atüne(ju)
Ak. ät	e	ät	e	ata ato(i)
Ab. (a)sI		(a)sōje		asiš asoš

68) Cimoehowski, *Le Dialecte de Dushmani*, str. 84.69) Pedersen, *Festskrift til Vil. Thomsen*, 248. — 252.; od istog pisca: *Les pronoms démonstratifs de l'ancien arménien*. 1905., KZ XXXVI.

70) Lična zamenica trećeg lica oba broja može biti istovremeno i pokazna zamenica.

168. Dativ i akuzativ navedenih zamenica imaju, kako se iz paradigme vidi, pored punog, i nepotpuni zamenički oblik, a dativ prvog i drugog lica singulara lične zamenice *me + e* još i *ma, ta*; isto tako dativ i akuzativ prvog i drugog lica plurala — *na, na, ju, ju*; to je, naravno, i kod trećeg lica množine u dativu i akuzativu lične zamenice: *i + e = ja* (za muški i ženski rod, tj. za *a_i*, i *a_{io}*); akuz. sing. je *e* (za muški i ženski rod; za plur. *ju* — dativ i akuz. *i*). Navešćemo nekoliko primera upotrebe tih sažetih oblika: *a ma bēn ni átēr* (hoćeš li mi učiniti jednu uslugu); *mos ma pērmend šaktórin iōn* (nemoj mi našu ubicu spominjati); *Vanon teme ma mori* (uze moju Vanu); *S ma kó dāš* (nije mi je voleo); *pērse ta nšíti* (zašto te udari?); *po ta ndüej (d_iasin)* — (opraštam ti); *kurku_i nuk ja jap bīn* (nikome svoju kćer ne dam); *kur ja lézi tre kater frakaleša* (kad mu raspali tri-četiri šamara); *da ko kēn diku tjetēr, ja kiñeš süe korizin* (da je na drugom mestu bilo, slomio bih mu kičmu); *gzimin ja kē pru* (doneo si mu radost); *nderien ja kán špū* (oduzeli su joj čast) *f(e)miut t(e) vēt düet me ja ndüe* (svome detetu treba praštati); *ja dā ūi paket* (dade mu paket); *ku_i ja ke dān āt diās* (kome si dao onaj sir); *an ja štü nēr sjetula* (i gurnu mu pod mišku); *ja kó šigua e güen* (gledao mu i jezik); *e fačen na kán nzi* (a nama su obraz ocrnili); *fisin na kan mborua* (pleme su nam osramotili); *nē diž gročje po na čet* (vodiš nas u nesreću); *e ne žüic na kan me sīr* (u sud će nas zvati; *neve na düet me punua* (moraćemo raditi); *ka čua me na sān se vinkan* (poslali su da nas obaveste da će doći); *un ju kam dān fjalēn* (ja sam im reč dao); *vota me ju sān* (odoh da im kažem); *e ne ju gazōjm* (pokazaćemo mi njima); *tata e nana ju kan me ndüe* (otac i majka će im oprostiti); *nuk ju ndüej* (neću im oprostiti). Nepotpun zamenički oblik *ju* stoji umesto *u*.

POKAZNE ZAMENICE

169. U pokazne se zamenice obično ubrajaju *a_i* (*onaj*, što je i lična zamenica); *kü* (*ovaj*), *k_{io}* (*ova*), *k(e)ta* (*ovi*), *k(e)to* (*ove*). Deklinaciju zamenice *a_i*, *ajo*, *ata*, *ato*, videli smo kad je bilo reči o ličnim zamenicama. Sada ćemo se pozabaviti deklinacijom ostalih pokaznih zamenica, kao i njihovim odnosom prema imenicama.

Singular		Plural	
m.	ž.	m.	ž.
N. kü	kjo	kēta	kēto
g. kētīt	kēsōj	kētüne	kētüne
D. kētīt	kēsōj	kētüne	kētüne
A. kēt	kēt	kēta	kēto
A. kēsi	kēsō	kēsīs	kēsōš

N. kü djāl	kējo vājz	kēta bura(t)	kēto vājza(t)
G. kētīt djālit	kēsōj vājzēs	kētüne burave	kētüne -ve
D. kētīt djālit	kēsōj vājzēs	kētüne burave	kētüne -ve
Ak. kēt djāl	(kēsōj vājzēs)	kētüne burave	kētüne -ve
Abl. kēsi djālit	Ak. kēt vājz	kēta bura	kēto vājza
	abl. kēsō vājze	kēsiš buras	kēsōš vājzas

Prisvojne zamenice (posesivne)

170. 1. Deklinacija posesivnih zamenica prvog lica singulara (moj)

N. miku jēr.	puna jeme	mičēt t'mi	punēt t'mia
G. i mikut jēr	punēs jeme	mičēve t'mi	punave t'mia
D. mikut jēr	punēs jeme	mičēve t'mi	punave t'mia
Ak. mikun tem. (jem)	punēn jērre (teme)	mičēt t'mi	punēt t'mia
Abl. mikut jem (tem)	pune teme (jeme)	mičēš t'mi	punēš t'mia

a) Posesivne zamenice prvog lica množine (Naš)

Singular		Plural	
m.	ž.	m.	ž.
N. zjarmi jōn	buka jōn	dazmort jōn	darzmat jona
g. d. zjarmit jōn	bukēs jōn	darzmorve jōn	darzmave jona
Ak. ziarm(in) jōn	buk(ēn) jōn	darzmort jōn	darzmat jona
Ab. ziarmit jōn	buke tōn (jōn)	darzmorš jōn	darzmaš jona

Umesto običnijeg *ün, tanε, t ona*, u arbneškom dijalektu upotrebljava se *jōn, iōn, iōna*.

b) Posesivna zamenica drugog lica plurala (vaš)

N. darzmori juoj	darzma juoj	darzmort juoi	darzmat juoja
g. D. darzmorit juoi	darzmēs juoj	darzmorve juoj	darzmave juoja
Ak. darzmor(in) juoi	darma(ēn) juoj	darzmort juoj	darzmat juoja
Abl. darzmorit juoj	darzme juoj	darzmorš juoj	darzmaš juoja

c. Posesivna zamenica trećeg lica singulara m. i ž. roda (meli = proso i kiza = kosir)

N. meli i ti	kiza e ti	meli i sōj	kiza e sōj
g. d. melit tē ti	kizēs te ti	melit tē sōj	kizēš tē sōj
Ak. melin tē ti	kizēn tē ti	melin tē sōj	kizēn tē sōj
Ab. melit tē ti	kize tē ti	melit tē sōj	kize tē sōj

		(Plural)	
N.	murizat të tī	šarat të tī	(njegova pila)
G.D.	murizave të tī	šarave të tī	
Ak.	murizat të tī	šarat të tī	
Ab.	murizaš të tī	šaraš të tī	
N.	murizat të sōj	šarat të sōj	
G.D.	murizave të sōi	šarave të sōj	
Ak.	murizat të sōj	sarat të sōj	
Abl.	murizaš të sōj	saraš të sōj	

U akuzativu singulara, nominativu i akuzativu plurala, umesto običnijeg našem dijalektu stoji jedino član *të*: ak. *djal(in) të ti, djelmët të ti*.

d) **Određena deklinacija posesivnih zamenica prvog lica singulara — (onaj „moji“)**

		(Singular)			(Plural)
m.		ž.	m.		ž.
N.	jēmi	jēmja	t mīt		t miat
G.D.	i iēmit	jēmjes	t mive		t mijave
Ak.	jēmin	jēmjen	t mīt		t miat
Abl.	jēmit	jēmie	t'miš		t miaš

f. **Posesivna zamenica drugog lica singulara — „onaj tvoj“**

N.	jōti	jōtja	tūt		t tuat
G. D.	i jōtit, jōtit	jōtjes	t tuve		t tuave
Ak.	jōtin	jōtjen	t'tūt		t tuat
Ab.	jōtjt	jōtje	t tūš		t'tuaš

g) **Posesivna zamenica prvog lica plurala — „naš“**

N.	jōni	jōna	iōnēt		jōnat
G.D.	jōnit	jōnēs	jōnve		jōnave
Ak.	jōnih	jōnēn	jōnēt		jōnat
Ab.	jōnit	jōne	jōnēš		jōnaš

h). **Posesivna zamenica drugog lica plurala — vaši**

		(Singular)			(Plural)
m.		ž.	m.		ž.
N.	jūoји	jūoja	jūoјt		jūoјat
C. D.	jūoјit	jūoјes	jūoјve		jūoјave
Ak.	jūoјn	jūoјen	jūoјt		jūoјaš
Abl.	jūoјit	jūoјe	jūoјš		jūoјaš

Ostale zamenice

171. Upitne zamenice: *sili, sila, i kuq, e kuq.*

Deklinacija upitnih zamenica

N. sili	sila	silēt	silat
G. D. silit	siles	silve	silave
Ak. silin	silen	silēt	silat
Ab. silit	sile	silēš	silraš

e) O glagolu

(Tvorba i funkcija)

172. Kako u ovom radu ne mislimo da raspravljamo posebno o sintaksi glagola, to će o njoj biti reči u odeljku u kome se o glagolu govori sa morfološke tačke gledišta. Ja ću još u početku reći da je glagolska kategorija druga teška i veoma zamršena partija arbanaske gramatike.

Što se arbneškog glagola, njegovih načina i vremena tiče, oni su se, bar do sada, očuvali u potpunosti. Ono što u ovom govoru na prvi pogled pada u oči, to je gubljenje nekih njegovih glagolskih oblika, koji su se, s druge strane, nadoknadili na taj način sto su se obrazovali analogno oblicima drugih glagola. Tu je vredno napomenuti da je u našem govoru sigmatski aorist: *ḍaš* = dadoh, od *ḷap, raš*, = padoh, od *me rā* = pasti; *pāš* = videh, od *me pā* = videti; *kēš* (*kješ*) = bih, od *me kēn* (*kjen, kēn*); *ḷaš* = rekoh od *ḷme ḍān, laš* = ostavih, od *me lān*, itd., zamenjen drugim aoristom i drugim nastavcima *-va*; *luva*, odnosno *luna, rova, ruva, seva, suva, keḷta*; umesto *paš* (*me pa*) u njemu nalazimo *pova*. Mi ćemo u ovom odeljku o glagolima imati prilike da se upoznamo i sa drugim oblicima nekih pomoćnih glagola, *ken* i *pat(-pas)*, na primer, koje nigde u drugim govorima gegijskim i toskijskim ne nahodimo.

Prvo ćemo se upoznati sa odlikama prezenta arbneškog govora.

Crta koja je zajednička prezentu i drugim vremenima arbneškog — to je težnja za otklanjanjem „nepravilnih“ oblika glagolskih, kao što, na primer, od *pō* (od *pā* = videti) prezent u našem govoru ne glasi *un šo(h)*, već *un pōi*, odnosno *poñ* itd., od *me rō* (pasti) prezent neće glasi *un bie* (iako je i ovakva „nepravilnost“ očuvana sporadično) = padam, već *un rōñ, rōi*. Toj tendenciji treba zacemento pripisati i izbegavanje „nepravilnih“ oblika sigmatskog aorista u našem govoru.

Glagol arbneškog govora ima aktiv, pasiv i sledeće načine: *indikativ, konjunktiv, imperativ, optativ, admirativ*, sa odgovarajućim vremenima. Od prostih vremena nabrajamo: *prezent, imperfekat, aorist*.

1) PREZENT

Konjugacija pomoćnih glagola

173. Present se može klasifikovati u grupe na osnovu glagolske osnove ili prezentskih nastavaka. Ako glagole hoćemo podeliti na osnovu njihovih nastavaka, onda ćemo dobiti sledeće konjugacije: 1) *-mi konjugacija*; 2) *-n konjugacija*; konjugacija čija se glagolska osnova svršava *konsonantom* i 4) ona sa glagolskom osnovom na *vokal*.

me kēn = biti

me pās(pās) = imati

me sān = reći

Prezent indikativa aktiva

1. jām	iēmi	kām	kēmi	som	sōjm, sōm
2. jē	jēni	kē	kēni	sua-suo	sōni
3. ēšt	jān	kō	kān	sōt	sōjn, sōn

Prezent konjunktiva

1. tē keņeš	tē keņēm	tē patņeš	tē patņēm	tē kiņeš
2. tē keņe	tē keņēt	tē patņe	tē patņēt (patņēni)	tē kiņe
3. tē kente tē kiņēm tē kiņēt	tē keņēn te kinet odnosno tē kiņēn	tē pate	tē patņēn	tē kinte

s a n

tē soņeš	tē soņēm
tē soņe	tē soņēt
tē sonte	tē soņēn

Da bi nam dosadašnje izlaganje i paradigma bili što pregledniji i jasniji, izmenjaćemo i glagol *me punua (punuo) = raditi*

I Indikativ — konjunktiv
Prezent — aktiv

1. punoñ	punoñjm	tē punoñeš	tē punoñēm
2. punon	punoni	tē punoñe	tē punoñēt
3. punon	punoñjn	tē punonte	tē punoñēn

ME KEN = biti

Indikativ

prezent	imperfekt	aorist		perfekat				
1. jam	jēmi	iša ⁷¹	išim	kejšta	kejštēm	kām	kēmi	} kēn
2. je	jēni	iše	išit	kejšte	kejštēt	kē	kēni	
3. ēšt	jān	iši	išin	kejšti	kejštēn	kō	kān	

71) Ovaj se oblik imperfekta upotrebljava jedino sa konjuktivom; pored njega postoji i *kejša, kejše, kejši, kejšim, kejšit, kejšin*.

Pluskvam perfekat

1. kiša	kišim	} kēn	keĵta	} kēn	keĵtēm	} kēn
2. kiše	kišit		keĵte		keĵtēt	
3. kiši	kišin		keĵti		keĵtēn	

Futur I

1. kamme	} kēn	kemme	} kēn
2. keme		kenme	
3. kome		kanme	

futur II

1. dot kješa	dot kējm
2. dot kješ	dot kējni
3. dot kjet	dot kējn

Kondicional

keņeš	keņēm
keņe	keņēt (keņemi)
kente	keņēn

perfekat

1. keņeš	} kēn	keņēm	} kēn	tē kiša
2. keņe		keņēt		tē kiše
3. kente		keņēn		tē kiši

pluskvamparfekat

tē kišin	} kēn	keņeš pās
tē kišit		keņe pās
tē kišin		kente pās

ili

keņēm pas
keņēt pas
keņēn pas

III Konjuktiv

prezent I

1. tē keņeš	tē keņēm
2. tē keņe	tē keņēt
3. tē kente	tē keņēn

prezent II

mē kēn un	mē kēn nē (tē ĵeni)
mē kēn ti	mē kēn ju (tē ĵeni)
mē ken aj	mē ken ata

perfekt I

1. tē kiņeš kēn	tē keņēm
2. tē kiņe kēn	tē keņēt ken
3. tē kinte kēn	tē keņēn

perfekt II

mē pās kēn un	mē pās kēn ne
mē pās kēn ti	mē pās kēn ju
mē pās kēn aj	mē pās kēn ata

perfekat III

1. da tē kam kēn un	da tē kemi kēn ne
2. da tē ke kēn ti	da tē kenī kēn ju
3. da tē kō kēn aj	da tē kan kēn ata

imperfekat

t'iša	t'išim
t'iše	t'išit (t'išeni)
t'iš	t'išin

pluskvamperfekat

tē kiša	} kēn	tē kišin	} kēn
tē kiše		tē kišit	
tē kiš (kište)		tē kišin	

IV *Optativ*

prezent		perfekat		
1. keša	kešim	patša	} kēn } patšim } kēn	
2. keš	kešeni	pateš		patšeni
3. ket	kešin	pat		patšin

V *Imperativ*

prezent

2. <i>ke</i> (kje)	1. kejmi
3. <i>nek kene</i> (kejne)	2. kejni, nek kejn

VI *Admirativ*

prezent		perfekat		
1. kenkam	kenkemi	paskam	} kēn } paskemi } kēn	
2. kenke	kenkeni	paske		paskeni
3. kenko	kenkan	pasko		paskan

174. Ako se navedena vremena naše paradigme uporede sa vremenima drugih arbanaskih govora, onda se vidi jasno da naš govor ima oblika kojih u arbanaskom jeziku nema. Odredenije predstavljeno, u njemu je, npr., umesto glagolskog oblika aorista pomoćnog glagola *mē kēn* (književna forma, *mē ūenē*): *kešē, kē, kē, kemē, ketē, kenē* (kraj, *kješ, ti kje, ai kje, na kijem, ju kjet, ata, kjen*). — obrazovan oblik *kejta, kejte, kejti, kejtēm, kejtēt kejtēn*, analogno, kako se vidi, aoristu glagola na konsonant, *me čit*, aor. *čita*, itd. Pored imperfekta *iša, iše, iši*, itd., u našem govoru nađimo i paralelu *kejša, kejše, kejši, kejšim, kejšit, kejšin*, oblik koji je, analogno oblicima sigmatskog imperfekta, nastao opet od pomoćnog glagola *me kēn* = biti. Kao druga novina našeg govora mogao bi se navesti prezent konjunktiva koji glasi *tē keņeš, tē keņe, tē kente, tē keņēm, tē keņēt, tē keņēn* = da si, da sam, da je, da smo, da ste da su, koji je iščezavanjem pravog oblika prezenta konjunktiva preuzeo njegovu funkciju. Novi oblik konjunktiva, naravno, nalazimo i u kondicionalu, koji u arbneškom glasi: prez. *keņeš, keņe, kente, keņēm, keņēt, keņēn*. Postavlja se sad pitanje koji je pravi imperfekat indikativa, odnosno konjunktiva. Kako smo već videli, imperfekat u govoru našeg dialecta glasi: *iša, iše, iši, išim, išit, išin*, a imperfekat konjunktiva: *t'iša, t'iše, t'iš, t'išim, t'išit, t'išin*. Treba napomenuti da ovaj oblik imperfekta ide jedino sa konjuktivom: *si t'išin bakti* (kao da su stoka); *si t'išin gur* (kao da su kamenje); *si t'ište pe fisit t(e) nalt* (kao da je iz poznatog plemena). Oblik futura *do t kješa, do t kješ, do t kejt, do t kejm, do t*

kejni, *do t kejn* pokazuje jasno da je pravi prezent konjuktiva ispao iz upotrebe i da je zamenjen oblikom *tě kješa*, *tě kješ*, *tě kjet*, *tě kěj*, *tě kejni*, *tě kěj*, nastalim od glagola biti (*me kien*, odnosno *ken*).

175. Za prezent optativa imamo takode novi oblik: *keša*, *keš*, *ket*, *kešim*, *kešeni*, *kešin*, umesto *kiofša*, *kiofš*, *kioft*, *kiofšim*, *kiofšit*, *kiofšin* (knjiž. *qofsha*, *qofsh*, *qoftě*, *qofshim* *qofshit*, *qofshin*). Na kraju, od inovacija glagolskih oblika navešćemo imperativ: *kě* (budi), odnosno *kiě*, *nek keñe* (kejne), *kejmi*, (budimo), *kejni*, *nek kěj* (neka budu), za razliku od *ji* (budi), *le te jět*, *jīni* (budite), *le te jēn* (neka budu).

U paradigmi ćemo dati pregled vremena drugog pomoćnog glagola, *imati* — *me pās* (*pāt*).

I Indikativ

prezent		imperfekat	
1. kam	kemi	kiša	kišim
2. kē	keni	kise	kišit
3. kō	kan	kiši	kišim

aorist		perfekat	
1. pata	patēm	kam	kemi
2. pate	patēt	kē	keni
3. pati	patēn	kō	kān

pluskvamperfekat		futur I	
1. kiša	kišim	kame	kemme
2. kiše	kišit	keme	kenme
3. kiši	kišin	kome	kanme

futur II		futur III	
1. pās	pāsīm	dot pās	dot pāsīm
2. pātēn	pātīni	dot pātēš	dot pātīni
3. patēn	pātīni	dot pātēt	dot pāsīn

II Kondicional

prezent I		prezent II		pluskvamperfekat	
1. patneš	patněm	kiñeš	kiñēm	kiñeš	kiñēm
2. patne	patnět	kiñe	kiñēt	kiñe	kiñēt
3. pate	patněn	kinte	kiñēn	kinte	kiñēn

III Konjuktiv

prezent I		prezent II	
1. tē patneš	tē patněm	tē kiñeš	tē kiñēm
2. tē patne	tē patnět	tē kiñe	tē kiñēt
3. tē pate	tē patněn	tē kinte	tē kiñēn

prezent III		perfekat I	
1. me pās un	me pās ne(tē kemi)	tē kiņeš	tē kiņēm
2. me pās ti	me pās ju(tē keni)	tē kiņe	tē kiņēt
3. me pās aĭ	me pās ata	tē kinte	tē kiņēn

perfekat II		imperfekat		
1. me pās	un me pās	ne	tē kiša	te kišim
2. me pās	pāt me pās	pāt ju	tē kiše	te kišit
3. me pās	aĭ me pās	ata	tē kište	te kišin

pluskvamperfekat

1. tē kiņeš	pās	tē kiņēm	pās
2. tē kiņe		tē kiņēt	
3. te kente		tē kiņēn	

IV Optativ

prezent		perfekat	
1. patsa	patšim	patša	patšim
2. patēš	patši patšeni	patēš	patšit
3. pat	patšin	pat	patšin

V Imperativ

prezent

pāt (imaj)
nek patne
patmi
patni
nek patin

VI Admirativ

prezent		perfekat	
1. paskam	paskemi	paskam	paskemi
2. paske	paskeni	paske	paskeni
3. pasko	paskan	pasko	paskan

Ovde bi trebalo ponoviti neke od napomena koje su isticane u pogledu na pomoćni glagol biti (*me kēn*). U pogledu prezenta konjuktiva i kondicionala potrebno je naglasiti da se umesto *tē kem*, *tē keš*, *tē ket*, *tē kemi*, *tē keni*, *te kēn*, odnosno *kiša*, *kiše*, *kište*, *kišim*, *kišit*, *kišin*, javljaju *tē patneš*, *tē patne*, *tē pate*, *tē patněm*, *tē patnět*, (*patněni*), *tē patněn*, — oblici koji su načinjeni od pomoćnog glagola imati (*me pās*, *pāt*).

Za razliku od imperativa *ki*, (*ki!*), *tě ketě*, *kini* (imajte), *le te keně*, arbneški govor zna jedino za imperativski oblik *pāt* (imaj), i dalje: *nek patne* (nek ima on), *patmi* (imajmo), *patni* (imajte), *nek pasin* (nek imaju oni).

Da bi nam dosadašnje izlaganje o glagolu bilo jasno, pozabavićemo se i glagolom *ne punua* (raditi) u svim njegovim načinima i vremenima.

ME PUNUA (-UO)

I Indikativ (aktiv)

Prezent		Imperfekat	
1. un punoñ	punōj̄m	punòj̄ša	punòj̄šim
2. ti punon	punòni	punòj̄še	punòj̄šit
3. aĵ punon	punòjn	punòj̄ši	punòj̄šin

Pluskvamperfekat		Aorist			
1. kiša	} punua	kišim	} punua	punova	punovĕm
2. kiše		kiši		punove	punovĕt
3. kiši		kišin		punovi	punovĕn

Aorist II		Perfekat I			
1. punoĵta	punoĵtĕm	kam	} punua	kemi	} punua
2. punoĵte	punoĵtĕt	kĕ		keni	
3. punoĵti	punoĵtĕn	kó		kān	

Futur

1. kame	} punua	kemme	} punua
2. keme		kenme	
3. kome		kanme	

Pasiv

Prezent		Imperfekat	
1. loem	loemi	u loeša	u loešim
2. loe	loeni	u loeše	u loeši
3. loet	loen	u loeši	u loešin

Pluskvamperfekat I		Pluskvamperfekat II			
1. u kejša lō	u kejšim lō	u iša	} lō	u išim	} lō
2. u kejše lō	u kejši lō	u iše		u išit	
3. u kejši lō	u kejšin lō	u iši		u išin	

Aorist		Perfekat	
1. u lova	u lovĕn	jam	jemi
2. u love	u lovĕt	je	jeni
3. u lovi	u lovĕn	ĕšt	jan
		} lō	} lō
Futur I		Futur II	
1. u kamme	u kemme	kammu	kem-m u
2. u keme	u kenme	kemu	ken -m u
3. u kome	u kanme	komu	kan -m u
	} lō	} lō	} lō

II Kondicional

(aktiv)

Prezent		Perfekat	
1. punoĕš	punoĕĕm	kiĕš	kiĕĕm
2. punoĕ	punoĕĕt	kiĕ	kiĕĕt
3. punonte	punoĕĕn	kinte	kiĕĕn
		} punua	} punua

(pasiv)

Prezent		Perfekat	
1. u loĕš	u loĕĕm	u kiĕš	u kiĕĕm
2. u loĕ	u loĕĕt	u kiĕ	u kiĕĕt
3. u lonte	u loĕĕn	u kinte	u kiĕĕn
		} lō	} lō

III Konjuktiv

(aktiv)

Prezent		Imperfekat	
1. tĕ punoĕš	tĕ punoĕĕm	tĕ punoĕĕša	tĕ punoĕĕĕim
2. tĕ punoĕ	tĕ punoĕĕt	tĕ punoĕĕše	tĕ punoĕĕĕit
3. tĕ punonte	tĕ punoĕĕn	tĕ punoĕĕĕi	tĕ punoĕĕĕin
Pluskvamperfekat		Perfekat I	
1. tĕ kiĕša	tĕ kiĕĕim	tĕ kiĕĕš	te kiĕĕm
2. tĕ kiĕše	tĕ kiĕĕit	tĕ kiĕĕe	te kiĕĕet
3. tĕ kiĕĕi	tĕ kiĕĕin	tĕ kiĕĕe	te kiĕĕen
	} punua	} punua	} punua
Perfekat II		ili	
1. da kam	da kemi	tĕ kem	tĕ kemi
2. da ke	da keni	tĕ keĕ	tĕ keni
3. da ko	da kan	tĕ ket	tĕ ken
	} punua	} punua	} punua

				(pasiv)			
Prezent						Imperfekat	
1. t'u loňeš	t u loňem			t u loeša	t u loešim		
2. t u loňe	t u loňet			t u loeše	t u loešit		
3. t u lonte	t u loňen			t u loeši	t u loešin		
Pluskvamperfekat						Perfekat I	
1. t'iša	t išim	}	lō	t u kiňeš	t u kiňem	}	lō
2. t iše	t išit			t u kiňe	t u kiňet		
3. t išt (ište)	t išin			t u kinte	t u kiňen		
Perfekat II							
1. da jam	da jemi	}	lō			}	lō
2. da je	da jeni						
3. da čšt	da jan						

IV *Optativ*

(aktiv)

Prezent						Perfekat	
1. punoša	punošim	patša	}	punua	patšim	}	punua
2. punoš	punošit	patěš		patšit			
3. punōt	punošim	patt		patšin			

(pasiv)

Prezent						Perfekat	
1. u loša	u lošim	u keša	}	lō	u kešim	}	lō
2. u loš	u lošit	u keš		u kešit			
3. u lot	u lošin	u ket		u kesin			

V *Admirativ*

(aktiv)

Prezent						Perfekat	
1. punuakam	punuakemi	paskam	}	punua	paskemi	}	punua
2. punuake	punuakeni	paske		paskeni			
3. punuako	punuakan	pasko		paskan			

(pasiv)

Prezent		Imperfekt	
1. loukam	loukemi	loukiša	
2. louke	loukeni	loukiše, loukiš	
3. louko	loukan	loukišim, loukišit	
		oukišin	

VI *Imperativ*

punō (radi)	punomi
nek punoňe (nek radi)	punoni
	nek punōjn

176. Mislim da bi najbolje bilo da se pretresu načini i vremena o kojima je napred bilo reči, ali drugih glagola, među kojima ima i nepravilnih, jer svaki ima svoje osobenosti. Što se prezenta indikativa tiče, ovde je bilo reči samo o pomoćnim glagolima *biti* i *imati*, i o glagolu *raditi*, u svima njihovim načinima i vremenima.

Od tri glagola *m-* konjugacije, *biti*, *imati*, *reći*, (arb. *jam*, *kam*, *ḡom*), dva su obuhvaćena prethodnim paradigmama; ostalo je da se dadu osnovne crte trećega, *ḡom* (kazujem), čiji prezent glasi: *ḡom*, *ḡua*, (*ḡuo*), *ḡōt*, *ḡōm*, *ḡoni*, *ḡoin*. Ostala vremena njegova uglavnom se ne razlikuju od glagola na konsonant, odnosno vokal. Njegov aorist nije očuvao sigmatski oblik, već je, analogno oblicima glagola na diftong, izmenjen u *ḡova* (*sova*), *ḡovi* (*sove*), *ḡovēm* (*sovēm*), *ḡovēt* (*sovēt*), *ḡovēn* (*sovēn*). Konjugacijom glagola *punoñ* upoznali smo se sa celom kategorijom *-n*, odnosno *-o* glagola. Ostaje da se pretrese ona kategorija *-n* glagola koja u glagolskoj osnovi nema *o*, već neki drugi vokal, a to će biti oni glagoli čija je glagolska osnova na diftong *ua* *-uo*, odnosno ona vrsta glagola čiji je infinitivni nastavak neki vokal, *ē*, *ā*, itd: *me pagua* (*-uo*), prezent je: *paguañ(i)* ili *paguoñ(i)*, *ti paguan*, *aj paguan*, *ne paguaijm*, *iu paguani(ioni)*, *ata paguain* (*uojn*). Ostala njegova vremena ni po čemu se ne razlikuju od glagola one vrste u koju spada i *paguan*.

Evo prezenta glagola *me prē* (seći):

un preñ	ne prējm
ti pren	iu preni
aj pren	ata prējn

Aorist je *preva*. Treba napomenuti da se ovakva konjugacija glagola *me pre* ne poklapa sa drugim govorima, u kojima ona glasi: *pres*, *pret*, *pret*, *presim*, *pritni*, *presin*, a to su, verovatno, oblici konjugacije glagola *me prit(e)* — *čekati*. Na isti se način sklanja i glagol *me fšehe*, *mšehe*. Ima i takvih glagola na vokal koji se ipak ne mogu uvrstiti u gore navedenu grupu glagola; to je, na primer, glagol *me pī*, koji se sklanja: *un pi*, *ti pi*, *ai pi*, *ne pim*, *lu pini*, *ata pin*; aorist mu je *piva*. Neki glagoli, kao *me vra*, *me nga* (ubiti, trčati), imaju ovakvu konjugaciju: *vras*, *vret*, *vrasim*, *vritni*, *vrasin*, *ngas*, *nget*, *nget*, *ngasim*, *ngimi*, *ngasin*. U grupu *-n* glagola uvrštava se i glagol *me bā* (činiti, raditi). On ima sledeće oblike:

prezenta		aorista			
un bēñ (běj)	ne bējm	boñ(i)	bōjm	bova,	bēva
ti bēn	tu bēni	bon	bōni	bove,	bēve
aj bēn	ata bējn	bon	bōjn	bovi,	bēvi
					bovēm itd

177. Veoma je interesantna okolnost, kao što smo već imali prilike da podvučemo, da u našim govorima, arbneškom i matičnom, nahodimo dve varijante oblika navedenog glagola *me bo* (kraj. *me bā*), *bēñ* i *boñ*, odnosno za krajinski *bāñ*, *bēñ*, čija je etimologija *bhanjā*.

Dubleta je interesantna kada se zna da se u gegijskim govorima starinski vokal *ā* iza koga sledi nazalno *n* ne redukuje, dok se on u toskijskim govorima redukuje. Doubleta *bēñ*, *bon*, (kraj. *bāñ*) ukazuje u izvesnim primerima na redukciju vokala *a* u *e* u arbneškom i matičnom govoru.

178. Ogromna većina glagola na konsonant deklinira se na sledeći način: od *me kāp* (uhvatiti, zgrabiti); prezent je *un kapi* (katkada *kapiñ*), *ti kapēñ*, *ai kapēñ*, *kapim*, *iu kapni*. Tako se sklanjaju *me šuškat* (šuškati) *me u rugat* (rugati se), *me čep* (šiti), *me ndeš* ([su] sresti), *kris* (pucati), *pěvet* (pitati), *me trēt* ([iz]gubiti), *me bīr* (*me bīer*), *me mbet* (ostati), *me ešt* (ćutati), *me prīć*, *me prēk*, *me mbūš*, *me čīt*, *me grabit*. Glagol *me tret* (izgubiti) sklanja se ovako: *un tres*, *ti tretēñ*, *aī tretēñ*, *ne tresim*, *ju tretni*, *ata tresim*; isto i *un mbēs* (= *me mbet*), *ti mbētēñ*, *aī mbetēñ*, *ne mbesim*, *ju mbetni*, *ata mbesin*. Izuzetak čine oni glagoli koji, iako se svršavaju konsonantom, preglasuju vokal *a* u 2. i 3. licu singulara, kao što je slučaj sa glagolom *me bērtit* (vikati): *un bārtās*, *ti bērtēt*, *aī bērtēt*, *na bērtāsim*, *īu bērtitni*, *ata bērtāsin*; *un flas*, *ti flet* (sporadično i *fōlēñ*), *aī flet* (i *fōlēñ*), *ne flasim*, *īu flitni*, *ata flasin*; onda: *un dal* (od *me dal*), *ti del*, *ai del*, *ne dalim*, *īu dilni*, *ata dalin*; pa: *me mar* (uzimati), *un mār*, *ti mēr*, *aī mēr*, *ne marim*, *īu mirni*, *ata marin*, od *me zān* (uhvatiti) konačno, prezent je *un zō*, *ti zē*, *aī zē*, *ne zōm*, *īu zini*, *ata zōn*.

2) IMPERFEKAT

179. O imperfektu arbneškog dao sam nekoliko napomena kada je u odeljku o malisorskom govoru Krajine bilo reči o glagolu, poglavito u paragrafu o imperfektu, Naše će napomene o imperfektu ovde biti samo dopunjene. Nas zapanjuje činjenica što u arbneškom nahodimo dva tipa oblika imperfekta, 1.) *na-ña* (*punoñeš*, *punoñe*, *punonte*, *punoñēm*, *punoñēt*, *punoñēñ*), koji je, uglavnom, preuzeo funkciju kondici onala, na primer, *kur t i martoneš s e mirñeš kērkēñ van ionin* (kad bih se udavala, nikoga do naših ne bi uzela); *kur t(e) kente i dekum, ater diñeš čiš patñeš me bō* (kad bi on bio mrtav, znao bih šta bi trebalo činiti); *dorēñ tē dias e kiñeš dāñ pēr nderje t(e) ti* (desnu bih ruku dao za njegovo poštenje) i 2.) drugi tip, takozvani sigmatski imperfekat: *e ata u perzie—išin me t(e) ri* (i oni bi se mešali sa omladinom); *e rota e mađe e anēs si tue u čēš*, *u čoīši kodāl mi katundit* (a mesečeva kugla kao da se smeje, digla bi se iznad sela);... *čēñt umatšin* (psi su lajali);... *e tē kēñduom pak kō pak, tu u largua, u ndiejši šī mo mangut* (i pevanje

što dalje sve manje se čulo); *të rīt si të rīt këndoišën, e luojšin, vale, ede matšin forcën t(e) vet; në ñi djer u štoišën tue ngā, këcejšin, çitšin gūr... u kapšin e u mundojšin kuš kën e kapërdisën; në livad ngitšin me kvāl e këcejšin gardhët... as s e žiršin tietërsi.*

Da je oblik na—ñ (punošeš) ranije bio pravi imperfekat i da je vršio funkciju imperfekta, pokazuje jasno sledeći primer: *e ži katundi i përcilte e iu dišronte ulën t(e) mbār, kur kseñhën i i pritte katundi, kumbonat lunejatñhën, e ata kërsitñhën pë kuburaš* (i celo bi ih selo ispratilo i zaželelo srećan put: kad bi se vraćali, selo bi ih dočekalo, zvana bi zvonila, a oni bi pucali iz revolvera).

Što se tvorbe sigmatskog imperfekta tiče, njegov postanak treba tražiti u prezentskoj osnovi kojoj se dodaju imperfekatski nastavci *šë, še, š, (šie), šëm, št, šnë*; upor.: G. Meyer, *Kurzgefasste albanesische Grammatik*, str. 39; H. Pedersen, *Alb.T.* str. 136, 137; A. Dozon *Manuel de la langue chkipe ou albanaise*, str. 228. To lepo pokazuju čamurijski oblici imperfekta pomoćnog glagola *jesam* i *imam*: *ješe, ješe, iš, ješem, ješt, išnë; keše, keše, kiš, kešem, kešt, kišnë*, — kojima je početno *je, ke* trag pomoćnih glagola *jam* (jem), *kam* (kem). To još jasnije pokazuje nastavak *iš* trećeg lica singulara permetskog govora, u kome to lice glasi: *martoniš, škruaniš, driđiš*, a *iš* znači „on bijaše“ (*er war*). Uostalom, navedeni nastavci pomoćnih glagola *imam, jesam* imperfekta arbanaskog jezika vide se jasno u skadarskim oblicima imperfekta: *martošë, martošë, martote, martošim, martošit, martošin* (kosm. govor, — *martoišna, martoiše, martoiķe, na martoišim, martoiši(t), martoišin*; nastavak *ke* trećeg lica singulara prenet je u imperfekat indiktiva iz imperfekta admirativa. Nastavak *š* očuvan je i u prvom licu aorista nekih glagola, koji su u prošlosti bili brojniji nego što je to slučaj danas. I drugi tip imperfekta nastao je od prezentske osnove i raznih nastavaka imperfekta: *ña(m)*, odnosno *ñe(m)*, *ñe, te, ñime, ñite, ñine*; *punoña(m)*, odnosno *punoñe(m)*, *punoñe, punonte, ne(a) punoñime, punoñite, punoñine*. Prvo i drugo lice singulara permetskog dijalekta čuvaju najstarije imperfekatske nastavke *e, e, drede, liđe*; upor. Meyer, o. c., 39. Glagoli na konsonant nemaju u imperfektu nastavak — *nte*, već samo — *te*, na primer *ai čilte*; međutim, kod Bogdanija, u trećem licu singulara nahodimo — *nte* i kod glagola na konsonant; upor. izvod iz *Cuneus prophetarum* u izdanju Ndre Mjede: *ñi t i ndritente (=me ndritune)*; *as šekuli te mos sodinte per đunë* (od *me sodite, soditune*); *sodinte posi ñi perëndeše, si ište*; o. c., str. 17.

Nas posebno interesuje pitanje dvojakosti tipa imperfekta u arbenškom dijalektu i njegovog svodenja na jedan tip (imperfekta) u malisorskom govoru Krajine Crnogorske.

Da je dvojakost oblika imperfekta u arbneškom arhaični trag njegov, — u to ne treba sumnjati. No, postavlja se pitanje — zašto u tom slučaju i malisorski krajinski govori ne čuvaju pomenutu arhaičnu crtu, naime, zašto u njima ne nahodimo dvojakost imperfekatskog oblika, oblik na — *ń*, i sigmatski oblik imperfekta na *š*? Ja ipak mislim da se ovde ne radi o nekom uticaju sa strane, utoliko pre kad se zna da je imperfekat pasiva sigmatskog tipa u arbneškom još i danas očuvan.

I napokon, treba napomenuti da je upotreba imperfekta u arbneškom svedena na minimum i da ga danas u mnogome supstituiše perfekat.

3) AORIST

180. Iako je aorist u mnogome zamenjen perfektom, mi ćemo se na njemu ipak zadržati i zbog toga što se i danas u arbneškom u priličnoj meri upotrebljava. Ono što u početku treba naglasiti, to je činjenica da je iz arbneškog iščeznuo sigmatski aorist, tako da se u tom govoru ne susreću više oblici: *raše*, *paše*, *dać* (*daše*), *daše*, *ńeše*, *laše*, kako su u svim drugim dijalektima očuvani, već su izmenjeni u drugi tip aorista: *rova*, *pova*, *đuva luva*, *sova* (2 lice *sova*, 3 lice *sovi*, odnosno *sou*); *keĭta*, *keĭte*, *keĭti*, itd., *luva*.

VI

TEKSTOVI

Ovde sam uvrstio vrlo malo dijalekatske građe, koju sam, sem jedne nedovršene priče iz Šestana u Crnogorskoj Krajini, prikupio u Arbanasima kod Zadra. Pokušao sam da dam fonetsku transkripciju tekstova. Ono što je značajno, trudio sam se da označim kvantitet vokala, što je, moram priznati, najteža stvar kod fonetskog beleženja tekstova, tim pre što niko do sada to nije činio. Kvalitet vokala nisam beležio iz prostog razloga što se iz kvantiteta bez po muke dade odrediti i kakvoća vokala, kad se zna da su dugi vokali istovremeno i zatvoreni, a kratki otvoreni. Upotrebljavao sam ustaljene znakove u albanologiji, jer su znakovi u današnjoj grafiji arbanaskog pisma nedovoljni za fonetsku transkripciju dijalekatske građe.

Kvantitet vokala: (—) = velika dužina; (—) = srednja dužina i (◌) = kratki vokali; ovaj znak obelježava u tekstu i redukovani vokal.

ŃI pŭn sŏt e arŭom nĕ katŭnd iŏn.

Mĕ bĭĕ nĕ mĕnd sikŭr tĕ pas kĕn djĕ. Kĕmi Ńetĭt mĕ mĕŃtri nĕr Kŏrm. NI Ńŏk ĕ kŏ lŭt mĕŃtrin mĕ liŃua nĕ Ńpĭ sĕ kŏ, sŏvi, mĕ ĕs delmet. Pĕrmĕndĕm ĕle sĕ ĵam at bŏt mborŭa nĕ vĕt—vĕte tue mendŭa: Āĵ vĕĕ punŏn ĕ bĕn dobĭ, nĕ Ńpĭ,— ĕ ŭn?!!

Órda në špī ē j sòva nànes: „À ké dožō pēr mùa mẽ punúa? Nàna mẽ pèvèti: „Š' t' ō ndōl sōt, sē pō dō mẽ kēn ĩ viešim?“

Ī kām kažúa s' kò sǎn āj djalōc, šök ĩ škulēs, èle ĩ sòva sē dü-et ē mùa mẽ m lǎn dońi pūn mẽ punúa. Pōr nànes ĩ kò rō díć tjètēr nē mēnd, àni mẽ sōt: „Mās drēke škōim tē nī miknēs tēme.“ Aštū ē u ndōli. Kēmi vōt dikū lǎrg kū mbarōn katūndi, àn ĩp nē nī špī.

Kūr ipa mbrēnda m' ō siēl pàra sūs, nūk kām dīt ćjš pàra mẽ šigúa. Pēs—žǎšt femna, grō e vǎjza, pō punōjn. Nàna pō šprišēn ē tj-ètra, nē tōk me gārza, pō garzatēn lēšin. NĪ plāk, tue rīt nē ārk, pō tirēn; fūrka ĩ' ō fōrt ē būkur; mẽ dōr tē šolākēt pō prišēn lēšin ē mẽ dōr tē djāst pō tirēn tue sīl bōštin. NĪ vājz pràn sōje pō pērdjēlēn pēnin tē bārī mẽ pē tē zī.

N'atā mẽ kò sīr nĪ vajzīc, mōca jēme: „Á dōne tĪ mẽ mẽ dimúa mẽ punúa? mbēriti pē trānit nĪ tufe pē ē, me bŭz nē ngāz, sōvi: „Št-riji dōrat: Nūk tē kōmē kēn rānd kjē pūn: dēri t' ē pēštilša lāmšin, tē kažōń díć tē būkur.“

Nē špī tē uoj düet mẽ dingúa: ĩ kām ćua dōrat, amā vajzica tūe pēštīl lāmšin, s'pō fōlēn ās fiāl, vēt pō mẽ šigōn tu u ćēš. Mās pakut zān mẽ mẽ gērgāt, sē diñēs mīr āt mẽ ndigúa. Grōt ē vajzat u ćéjšin nē kētō fjála tē sōja ē ūn u kuća sī lalkući. Atū nĪ vājz mẽ žŭlpān nē nĪ dōr ē mẽ cigāl nē tjètērēn, pō ćepēn bāšk cópat tē postēs ē pō kēndōn nēr zō. Zāni ĩ āmbēl, pōr kānga sī tue ankúa. Kūr-dokūr prēnte mẽ geršāń ćumbet pē ónaš. Vajzica ē mbarōvi tē pēštīlum antēna e ćiti lāmšin nērmjēd tiērš nē nĪ krōnje.

Tāš ūn u špōra pē sōje, aštū sī pō mẽ dāš, ē u prića tē nàna. Nàna ē mōri nĪ postē, atēr sōvi zōtjes tē špīs: „Sē, kēštū dōñēs mẽ mā bō nĪ postē pēr štrāt tē kēti dialōc tēm; tapardjē ē kām ngŭe pēnin nē tē movī ē nē tē kuć pēr postē.

U afrōva mō šŭm nànes mẽ pō mō mīr vēket, ē mẽ pō èle sī go-ditēn postēt. — Kētā mẽ kò kēn šŭm kānda mẽ šigúa.

Kūr nàna mbarōvi mẽ fōl, ū nisēm nē špī. N'atā ajō vajzīc ngāvi mās nēš, ē nē nĪbōt ū žēti pàra mẽe, āni mā štrijti nēr ūnd nĪ brēz tē lēšit. „Nā, mbāc,—sōvi—kētā t'ō pōga pēr atē ćiš mẽ kē dimúa!“ ē mĪ krāš mā lišōvi brēzin, antēna iku.

Ī škřēti ūn, pē mbōrje ē pē difār ndijemit tē kānda, arōva mẽ iā fāl ndērjes ē u terbulóva aštu sē s kām mŭit ās mẽ mār vēšt ćiš kán bērtīt atō tjērat pē špije, vēt dī sē ján ćēš mẽ ģī zō ē mēk pē ngázit.

Nàna, tue šigúa brēzin tē būkur, sōvi: „Sōt ē tĪ kē pāk punúa pōr kēt pōg nūk ē kē miritúa!“ Fōli sī tue dāš mẽ ćortúa, ama ūn va-gulóva nē sū tē sōja sē ēšt šŭm ē kuntēt.

Këtõ pūn mē lēš sōt jān tē aruom nē katund jōn, pōr kujtimin nē āt dīt ūn pō ē mbōnī mīr ēle sōtedīt.

Perović Budimir, učielj iz Arbanasa
kod Zadra (pedesetih godina)

Kolēci e gomāri

Kó ārd Kolēci nī mbrōmje pē pazōrit mē gomōr, čiš ē kó blē. Gomārin ē kó lil nē obōr mē konōp pēr stūpc ē kó ip nē kužīn. Nē obōr jān žēt āt mbrōmje fēmnat tē špis bāšk mē diždō sōš pē konšije. Fēmnat sī fēmnat, dōn mē dīt žī, aštū ē tāš kán rīt mē šigua fār gomārit ē kó blē Kolēci. Kūr ē kán šigua mīr; kán zāt mē u cēs ē mē sīr Kolēcin. „Sī pō sua sē ē kē blē gomārin, kūr nūk ēšt vān kēria!“, pō bērtāsin ē pō cēsēn. Jē plāk, ē s pō dī āsele čiš ēšt gomāri ē čiš ēšt kēria; —ōl s pō šē tāš mīr nē sū? —ī škrēti tī, sī tē gēnēvi āj hēr! — a e kē pagua štrēnt“ Kēsōš fjāl jān pērzije bāšk mē ngāz tē fēmnave.

Kolēcit s ī kó kēn ī kānda kū sulāc ī fēmnave, pōr s iju kó sān ās nī fjāl.

Mās dārke kó vōt mē flēt, pōr kūrši m ē kāp žūmi pē mendimeš: a št ē vērtēta o jō atā š kán sān fēmnat ē ēšt ndie ī lēnduom.

Sī s kó mūjt kūrši m ū pajtua pē kēsōš mēndimeš, nēñibót u cōvi ē mōri kandilin āni škōvi nē obōr.

Kó rīt pāk tue šigua gomārin, atēr ja cōvi bištin, pōr fīk jā lišōvi, ē ngiti nē kužīn sī ī pērvluom.

Māš pākut ōrdi mē cakic, āni mē tē dūā dōra ē cōjti nālt antēna mē žī fōrc ja bau tē škrētēs kēñ ē jā prēu cāfēn.

U skēu prāp nē štrāt, amā tāš ē kāpi žūmi pēr bukurī.

Perović Budimir

Ņani nēš — — űani siš

Kūr būkur e plenōven ārēn, atēr kán zān mē livruā. Tue livruā pōj-šin žisfār sōje gicipolaš pēr n'ār, pōr nūk kán vōt mās siš... aštū e kán mbiēd krūpēn ēde kán kēn tē kuntēt, psē nūk i u kó me u dās mō mē dān šūm āsēr pēr krūp?

Kūr kó ārd kōa mē mbī krūpa, kó vōt biri mē pō sī kó mbī, mā šūm u cūditi kūr kó pō sē krūpa s kó mbī ēde. Mās tēt dīt ko vōt prāp mē pō, pōr kjō krūpa nūk kó mbī ās kōkēr.

—Mōš ē kó āngēr dožō? ē pēvēti ē āma.

—Ē čiš kó mūit mē āngēr? —ųōvi tāta.

— Mös e kán ángër gicipólat? Šúm kán kēn kúr ě kēmi livrua árēn! — Ede táš i kām pō šúm pēr n'ār — ě gjatōj biri.

— Múnte mę kēn... , túe mendúa ųojti táta.

— Ě cíš pátnem mę bō? — prāp pėvėti nána.

— Mě j vrō! Mę dril árēn pę siš! — mę gužim u nzėu biri.

— Ě táta ě nána iā begeniten birit. Táta ě biri u armătēn mę puška ě nána ě móri nī dajāk. Kúr órdēn ği túe u tulāt áfēr áre, biri škóvi ně nī ōn t'árēs, ě táta ně tjėtrēn. Nána kó mbēt nī grīm mō lārg si t'íšte kēn rezerva. Pór ás táta ás biri, si pėrdūn, nūk ě ndėšēn kurñi gicipōl. Túe ğua keštū, u afróvėn řáni tjėtrit, atēr k(e) cevi nī gicipōl: Tėk ěšt! bėrtitēn tē dū ně nī zō. Ě táta ě biri ě cóvėn meńier puškēn dēri ně sū... pōr gicipóli trėti. Măș pákut ě póu djáli gicipólin ně párzma tē vėta... Pēr mős mę trėmb kėt, i viškilōj kodál tátēs, ě jā gazōj mę ğišt gicipólin. Táta ě ngrėvi puškēn ě krisi!

Kúr u k(e)ųėvėn ně špī, i pėvėtšin: Mę kēn ě kán pāt, ě si kó mbarua megdáni. Măș gruoje, e sila ě gažōj ně ğjāt luųten, buri e mbarōj:

— Nūk ěšt óc kėc: Náni něš— řáni siš!

Josip Relja, učitelj iz
Arbanasa kod Zadra

Kó pāt táta kătēr bíc, kó kēn i vórfum andár kán árd tē mlěj e s kó mųjt me j dō e jū sōt: káprie vėtēn e škóni pēr jėt, sili mó mīr tē sońe aj mó mīr kó mē pāt. Kán vōt. I pári e ndėšēn si nī ástronom, i dūti e ndėšen gusárin, i trėti át cíš ğuon, i kătėrti ě ndėšēn át cíš čėpēn robē. Dēr kán suo zanátin kó pėrbī šúm mót. Kán árd te špija ě táta i kó prīt būkur, i kó pėvėt si jū kó vōt púna? Ě pėvėtēn tē plākun: „cíš kē suo tí?“ Kū i gažōn cíš kó suo, ě jā gažōn kanočálin cíš ja kó lān zoti.

E, mīr— i sōt i jāti, tí kē suo mīr zanátin e pēr tú kóme kēn mīr.

Antēr ě pėvėtēn tē dūtin, i dūti i gažōn sē ě kó suo gusrīn, e ja dagōn drúńet e ramandėlat. I jati i sōt: „Tī ě kē suo zanátin mīr, e tí miritōn díć“.

I trėti i sōt sē kó suo mē ğuo, ě ja kó gazuo tátēs puškēn.

— Aferīm, e tí miritōn díć.

I kătėrti i gazon tátēs sē aj e kó suo šartorin: mē čėp robē, ě ja gažōn tátēs donifár ğulpánaš, ğėřšáńš e difár drėcńeš e aparátēš tjėra.

— Mīr, bíro e tí.

I jati ju sōt: „Tē ği kēni suo mīr, pėrtā nuk di me ju do ğōn, vān táš ju pōi sili táš pára mēe ě gažōn zanátin tē vėt“.

Táta i kó špū nāj ni stūpc fōrt tē māl (giāt) e tē nālt. Antēr táta ē pēvētēn tē plākun: „Mě gazō tī čiš pō suo sē pōn ġīčiš kó no-tje nē mēe tē stūpcit; e aj kó mār ē kó vėnduo kanočálin nē mee tē stūpcit e šigō kēštū, šigō aštū, mandevōn sōt tátēs: „Nālt nē mēe ēšt nī ērd me kātēr kókra vō mī tē silš pō flē zógu, — bēsa, birō ti miri-tōn dič pē ġóe“.

Masandēn tē dūtin, gusárin e srēt i játi e j sōt: „čiš pō suo sē ē kē suo (gusrīn) sī nī gusōr i viešim ip nālt ē mēri vōt pó mě ik zógu pē érde; ē āj kó ip ē kó ārd nēr ērd ē mě ató aparáta tē tija ē špōn érdēn pesī pēštjérit e vōt i kán rō nē dōr, ē kó prū pēštjér me ja gazuo tátēs.

Tāš i sōt tē trétit, éja kán e j dōn kētó kātēr kókra vō nē kātēr ōn, tī čiš dič mě ġuo mīr ē mě krīs tē dūet mě nī tir te puškēs me j sūc tē kátértat vō. Kū u venduo sī kó aj dīt; krisie j sévi tē kátértat vō.

— Bukur, biro, i viešim jē.

Tāš i sōt tē kátértit: Tī čiš cépēn mīr, tē kátértat vō tē dūet mě j cép aštū mōs mě u dīt sē kán kēn tē süema,

Šartúri i kó mār vōt ē pēr pāk kó i cép aštū sī kán kēn pára.

— Bēsa, mīr e tī, pōr prāp s mūj mě jū dō sē jēni tē ġī te viešim, vān mirīe vétin e škóni prāp pēr jēt.

E kán vōt tē ġī bašk. Škóvėn ġikā. Ę kán ndie sē kralit po mēngōn bija, ē atá nděrmjēt siš ē kán lān fjalēn mě vōt te králi e mě j sān sē atá kán m'ú štī mě ġēt bīn tē tī; e aštu škóvėn tū králi, ē j kán sān sē kán ndie sē pó i mēngon bija. Králi ju kó sān:

— Mīr, škóni; āj š' tē ġétrīe — ē tija kómē kēn.

Vlājznit škóvėn mě kėrkuo. Kán ġirāt pēr jēt pėrmī újnéš, détrīeš, bréġeš e málīeš. Mandevōn óršin nē nī māl, ē kán pušuo ē kán šiguo mě ġēt. Kū mě kanočál šigóvi pē ġī óneš, kūr jō bō sē dič pō pōn ē jū sōt vlāznive sē dič notiē pō póne, ē atá i sōn: „prāp šigō mīr, mōs pō ġéńéje“, ē āj šigōn prāp mīr, ē jū sōt sē ēšt nī vājz, ē sē pō j flē zmāji mě krúe nē prėnde.

I sōn gusárit mě vōt mě jā špū zmājit vājzēn; ē atá ē godisin difár bórke pēr mě pėrbī pėrmī újt, pēr mě ārd te váiza ē aštū óršin. E gusári u nis ē kó ārd nēj vājz, ē kjó vājz ēšt kujtuo pēr čiš aj kó ārd. E sī zmāji kó flēt nē prėnde tē sója kodál ja cóvi krėnin, e gusári ē kó zviš kaparánin e kadál ja kó štī nēr krúe pēr mě j kēn būt, mōs m'ú kujtuo sē jā kán špū vājzēn.

Tāš tē ġī bašk ikēn ē kūr kán ārd pēr ġūs újt, zmāji ū cóvi e ata i sóvėn vláit: „Tūk ēšt cúo zmāji, tāš trėsim tē ġil nē mōs ē vritēš“. E āj krisēn ē ē vrēt zmājin, pōr, šigō drėcin, zmāji i vrōm bjē nē bórka ē bórka atēr bóet ġī cópa cópa, ē atá ē siršin tē kátertin vlō ē j sójšin:“ fėrk ē fėrk cépi cópat e nē mōs prāp trėsim, ē āj, pēr zótin

cépi mě nī trēn. Zmáji škóvi ně fünd tě újit, ě atā ipēn ně bōrk ě ordēn ně tōk.

U nīšēn ě škóvēn tě králi, ě králi óc i kuntēt mě pō bīn sē pō jā bien, aštū būkur i kó prīt ě kó rīt ně bjesēd me tā, ě j pēvétēn kūš ě kó žie—ě tia kómē kēn. Kū mě kanočál sóvi: „ūn ě kām žēt—jémja düet mě kēn“.

—Mirpō, vlō, kūr s ě kiēš ūn gusurio—jótja s'kiš mě kēn, vān düente mě kēn jémja.

I tretī sōt: dā s ě vrāva ūn zmájīn — tě žī nā kiš ángēr, pēr ta düet mě kēn jémja.

I káterti sōt dā s'kéva ūn pēr mě cép bōrken, tě žī ū kiēm mbüt, pēr tā düet vāja mě kēn jémja (témia).

Králi ju sōt: „kurkūj kūrž! Bija kómē kēn émja, ě júve tūk jo kjo kulēt mě ōr ě jú sōt škóni ně špī ě kēni mě mūjt mě mbēt žōl būkur“.

Kūr kán ārd ně špī tāta i pēvétēn sī kó vōt pūna, ě atā i gazōjn sē ěšt fōrt mīr ě sē s' jú düet žója ě tátēs, ě tāta ju sōt: „Tē jú kiēš mbōjt ně špī, s'kiēt pāt kurnāni kūrž“.

Ispričao Zef Maršani, zemljoradnik
iz Arbanasa kod Zadra

Kó kēn nī nān ě vōrfum ě kó pāt šum fēmī e nevojā ě kó štringuo ě j mēr dü cé, i špjē mě j šīt. Si ajō škōj mě j šitē ndēšin dü hēr ě škōjn mās sóje. Nāni jētēn nī cōp ule mbrāpa, ě tjētri mās sóje mě pō cíš pō bōn ajō mě kētā dü cé. Kó ārd) ně pazōr ě kētā dü i kó šīt, ě kó vōt mě j mār ásērt, ě kū kó pō sē ajō i kó šīt ě škóvi mbrāpa m'i gazuo šokut š' kó mbēt mbrāpa. Kjö gruo u nis m'ū ksüe ně špī, ě ndēši mě āt i sili kó mbēt mbrāpa ě j sōt: „mīr dīt, gruo, lārg ti?“ E ajō i sōt: vóta ně špī. I sōt āj: „Aštū m'ō kanda, škōjm bāšk, aštū vīm pára tue besjeduo“. Kūr kán ārt ně ūl krüč kū hēr i sōt: „Áña ě přejm ulēn kēsajt sē pára vīm“. E ajō kó kēn ě kontēt ě škóvi mēt (mě t). Mās sē kán bō jō kēc ūl, asōj jō bō se kjō ūl nūk pē špjē ně špī. Āj sōt sē éle pāk vīm ně špī. Kūr kán ārt ně vēnd kū kó dāš āj, ndālēn ě sōt: „Kēmī ārt atū kū düet, ě dāj (=am) ásērt, štátin“, ě ajō zóvi mě kjō ě mě lūt mōs mě j bō žō sē kó šum fēmī, s' kó kērķēn, ě sē ěšt šum ě vōrfum; āl āj s'kó dāš mě dīt pēr kūrž vān mě jā lān ásērt ě ajō jā lúvi. Mās sē jā lúvi e bēvi m'ū zvīš garagüc ě ě prúvi áfēr nī bire tě mále; ajō u kujtōvi cíš pē prēt ě j sōt: „Tē lūs lilmi sūt mōs tě pōn cíš pō mě ndólet; e āj e móri faculētēn, e tue ja lll sūt asōj, ajo e štüvi āt ně bīr. Düet mě dīt sē kū pára sē jā lili sūt, i cíti robēt tě gruos ně bīr, aštū tě tāš mbēti gara-

güc; e aštũ garagũc u nisi mbrápa, e tẽ pára špija š' deši, kó lüp pāk robē mē mblúo ndérjen, e k(e)štũ ē višum órđi náj tẽ mbrētēt ē gažóvi žī si kó kēn. Atā tẽ mbrētít kán vót mēt (mē t) mē pō kũ ēšt ajō bīr, ē mē véte kán prū nírin sili dō tẽ škóñe mbrēnda nẽ bīr. Kěštũ e kán žēt níer mē ásēr tẽ sója; atũ n'át bīr bāšk mēt kán žie šum krēñ. Kũ kūr dōli jāšt i prūvi mē véte šolat tẽ gruos e jā luvēn asōj šolat e robēn, e kán lān šum ljeta ndim pērsē mē kētā e kó gazúo čiš ēšt ndōl e čiš kó mūjt m'u ndōl.

Zef Maršani

Martesa e vlazēnve

Kišin adēt, žā m'ni vēn mē kīt ní župēr kūr t'škóñin mē u fejuo. Ē kiti, ža mā j pári vlā° ē škōj n'ñi špi; u fejuo ēde u martúo. E kiti, žā ēde j dūti, ēde atī i škōj n ní špi; u fejuo ēde u martúo. Ē kiti i trēti vlā°, i škōj n'ñi cūb; atēr i đān mülk mē kīt prāp, e kiti prāp e škōj atũ.

Atēr móri sáfēn e rrrnōj? n'cūb, atũ gēt ni žāb me řāšt aj djāli iš puntūr, škónte n' pūn, kūr vinte n mrāmje, t' gíža pūnt i gēnte t' rahatuome; masaněj ju mūš mēni mē j ruojt: kūš jā bān pūnt. Kūr dōli ní nuse e mīr pēi asāj řāštet, atēr hūpi mrēn e móri pēr dóre, āj bērtiti: „Amān, řāštēn mōs mā šküej!“ Ēde ē copdōj ē ja đā prāp ē ajō ē štíu n' žēpa. Atā kjēn t' birt ē mrētít, i žiři mrēti n' gōst t' trē djēft mē t tri nuse; atēr bāni gōst t' māde; ē kišin adēt nusēt mē kcüe. Ató kcēñin ē nuses s vógēl' i knóñin bül'būlat n'žēp; ēde iš ē bükēr porsí drita. Škuon t gíl n špija t' veta. Ē žiři djālin ē vógēl mrēti, ē j žōt: „Tāš, djāl mem prū ní bostān, me ngī t gíl askērin“. Ēde kũ pō vjēn n' špi i išt.

1955.

Šestani,
Sima Maljaj
star 30 god.

Kolecí e žukosi

Ni tẽ štunde škóvi Kolēci nē pazōr. Kó šetít pak atjē—kán túe šigúa cínžat e baktít. Iō káp súš ní s(ž) i, o kóc e mīr. U ndáli pára zótít te s(ž)jut, ní puntórit, pesiáltít án e pēvēti sō po kērkōn pēr žin. Kũ i sóvi: „Šigóje mīr siun, antēna fólím“.

Kolēci, túe šigúa siun pē žī ónaš, s(ž)ōt puntórit, mē būz nē ngāz: „Ti pō sua sē ēšt siu, ē ūn pō sō mīr sē ēšt dōsa. Budāl, e jo níer ōl pō mendōn sē mūš mua mē mē gēñüel!“

—Ti kè sãn vèt i pãri, e jo ùn, kur me ke pëvet per baktium, se ešt siu,— u cës puntori e ia šou nanen aštu si po me daš.

U lëz Kolëci nëñibot si flãka, e cõj dõren, an jã krisi krës puntõrit aštũ së jã peržaku fácen. Škõvi puntõri ele át dõt, në žüç me kjõ Kolëcin. Kõ árd dita e žuk'mit. Në žüç i pãri e kó mār fjalën puntõri. Kolëci i kó cúa vëšët si ljëpuri e ndigúa mĩr žĩsëlën fjal tẽ këtiti. Kúr kó mbarúa puntõri, pëvëti žukõsi Kolëcin, cíškó aj me kazúa. Kolëci s(š) õvi se s kó kũrž. žukõsi po cuditet ë pë pëvëten së si s kó kurž mẽ fõl. Kolëci n'atã sõt žukõsiti: „Nũk kãm cíš mẽ fõl, përsë ñeri kó kazúa si kó kën“. „Mirpo“, e cõvi zãnĩn žukõsi, përsë atër jã kè nžiti!“ N'atã Kolëci: „Dot põ mendõni, zõtnĩ, se m'õ dãš me pũs përatã š'ma kó šõ nãnën?“ Sigurišt pũna s kó kën përatã pũsum, ama ti nũk kè derit me nžiti.

—Uñ jõ, po súa, e vãn kũš atër? —sõvi Kolëci e mbëti me gõj tẽ ápët.

—Kurkũš — jã peržëžĩ škũrt žukõsi.

—E, ata nuk muñe me ken.

—Aštũ ëšt lëžã, a põ mër vëšt! Ti nũk gužõn me lãn frakaleša.

N'ëšt aštũ, bãsa, fõrt e mĩr ëšt lëžã! — si t'ũ dãš mẽ u cës sõvi Kolëci, e aj kó derit me šõ nãnën!? žukõsi kó zãn m u ilnúa:

—Ti nũk gužõn mẽ frakalešúa, a põ mër vëšt!?

—E aj gužõn me šõ nãnën!? — sõt Kolëci e, tue mbël vjetulat, põ šigõn žukõsin nẽ sũ. žukõsi u turbulúa:

—Š põ m' šigõn!?

—Psë kãm sũ!

Tãš u ilnúa žukõsi ele mõ šũm, u cõvi pë kãtrige ani štũpi mẽ dõr nẽ trũes e zĩti mẽ žĩ zõ mẽ bërtiti: „Ti s'gužõn mẽ rã!“

—Un nũk gužõn mẽ rã, mirpo, muñ me ra-përžëžĩ Koleci. Zukosi, i ilnuom ë j turbulúom mežĩ, bërtiti:

—A põ dĩ ti mẽ kën põ fõlën!?

—Põ dĩ, si jõ, põr ùn dõt štũpiñ, zõtni žukũos, žukõ! — bërtiti tãš e Kolëci.

žukõsi ù ùl tue frũ, antëna mẽ zõ tẽ ulët sõvi:

—Kúr põ mbõet óc trĩmb, dõt tẽ kómë kën mjãt žãšt mõj bũrk përatã m'ũ súa mẽnd ë mẽ dõt si dũet mẽ fõl.

Mãs këtõ fjalëš jã lezõj žukõsi kondonimin, e u mbarúa žukimi.

IDRIZ AJETI

DIE HISTORISCHE ENTWICKLUNG DER GEGISCHEN MUNDART DER ALBANER BEI ZARA

ZUSAMMENFASSUNG

Der albanische Dialekt bei Zara, der Gegenstand unseres Studiums ist, lenkte in der Vergangenheit auch die Aufmerksamkeit anderer — ausländischer Wissenschaftler auf sich. Wenn wir chronologisch vorgehen wollen, müßten wir zunächst die Bemerkung Stjepan Buzolićs erwähnen, der 1868. im „Narodni Koledar“ einen Artikel veröffentlichte unter der Überschrift „Die Albaner von Zara und der Urbischof Zmajević“, in dem wertvolle Angaben über Leben, Bräuche, Heimat und Ursprung der Albaner von Zara enthalten sind. Was für uns sehr wichtig ist, ist seine Bemerkung, daß die Albaner von Zara kein weiches *lj* aussprechen können, es vielmehr durch das mittlere *l* ersetzen, daher also *pole* anstatt *polje* sagen, *vola* anstatt *volja*, vergl. Buzolić, o. c., Seite 78. Ich führe dies deshalb an, weil die späteren Forscher des albanischen Dialekts diese Erscheinung falsch darstellten.

Genauere Angaben über diese Mundart bietet uns Franjo Miklošić, der in seinen „*Albanischen Forschungen*“ ungefähr zweihundert albanische Worte eingereiht hat, die Ivo Berčić aus Zara für ihn sammelte. Berčić, ein ungewöhnlich kulturverbundener Mensch, befaßte sich mit dem Studium der „*Glagolica*“ und hinterließ zahlreiche Abhandlungen und Lehrbücher aus dem Bereich der altslawischen Philologie. Vergl. *Enciklopedija Jugoslavije* I (478.—479.). Auf Grund dieser Wörter ist über die phonetischen Eigenschaften dieser Mundart nur wenig zu schließen, da uns die Inkonsequenz der Beschreibung nicht genügend Garantie bietet, um mit Sicherheit eine Erklärung über die einzelnen phonetischen Züge des Dialekts der Albaner bei Zara zu geben. Wir können vor allem, auf Grund von beispielsweise folgenden Worten *kol*-Pferd, *kandil* — Öllicht, *ksula* — Mützchen, *telduo* — einfangen, *plumb* — Blei, *pula* — Huhn, nichts über die Qualität des Lautes *l* feststellen, ob es ein weiches oder mittleres *l* ist. Genau so wissen wir auch nicht, in welchem Maße die Aussprache des dicken *l* erhalten blieb, wenngleich aus seinen Beispielen klar ersichtlich ist, daß dieses im albanischen Dialekt zu jener Zeit *kieli* ausgesprochen wurde, wir treffen dabei jedoch auch auf folgende Graphie: *moła* (*moła*), *kngala* (*kengala*), *małkuo* (*maτkuo*), *plumbi* (*plumbi*). Aus Miklošićs Beispielen ist auch die häufige

Substituierung des interdentalischen Tonspiranten durch das velare / zu der Zeit, da diese Beispiele gesammelt wurden, ersichtlich. Ähnlich verhält es sich auch mit den Typen der Laute *c*, *k*.

Der italienische Historiker Tullio Erber veröffentlichte eine Studie über die Ansiedlung der Albaner in Zara und seiner Umgebung unter der Überschrift: *La colonia Albanese di Borgo Erizzo presso Zara in Dalmazia*, Dubrovnik 1883. Die Abhandlung wurde auf Grund von Archivadokumenten in Zara geschrieben.

Erber hat auf Grund der mündlichen Überlieferungen der Albaner von Zara ihre Heimat (Briska und Šestani) festgestellt; aber es gelang ihm nicht, ihre geographische Lokalisierung zu bestimmen, denn die angeführten Dörfer waren auf den Landkarten nicht verzeichnet. Er brachte sie mit den Dörfern *Šiljak* und *Prešja* in Zusammenhang und war sogar der Meinung, daß die Heimat der Albaner von Zara in Mirditi zu suchen sei. Auf diesen Gedanken kam er durch den Umstand, daß sich in Zemunik, zusammen mit den übrigen Albanern auch zwei Familien niedergelassen haben, die orthodoxen Glaubens waren und das stimmte mit seiner Überzeugung überein, daß es in Mirditi Anhänger der griechisch-orthodoxen Kirche gab. (Erber, o. c., 82.).

Erber hat genau jene Laute gehört, die es in der italienischen Sprache nicht gibt, wie zum Beispiel *ǫ*, *ǰ* (er verzeichnete sie als *zz*, *d*): *mozza*, *ciedi*, *üedi*.

Mehr als zwanzig Jahre später schrieb der deutsche Linguist Gustav Weigand eine kurze Sprachmonographie über den albanischen Dialekt unter der Überschrift: „*Der gegische Dialekt von Borgo Erizzo bei Zara in Dalmatien*“, im Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache, Band XVII. — XVIII., Leipzig 1911., die der Autor in folgende Kapitel teilt: I. *Vorwort* (177.—181.), II. *Beschreibung der Mundart* (181.—207.) III. *Texte mit deutscher Übersetzung* (207.—223.) und zum Schluß noch *das Wörterverzeichnis* (224.—239.). Weigands Monographie ist, wenngleich kurz, die erste ernste Studie über die albanische Mundart. Ihm wurde zum Vorwurf gemacht, er habe die gesammelten Texte korrigiert, vergl. Tagliavinis „*L'Albanese di Dalmazia*“, Seite 17.—18., denn er stellte in der albanischen Mundart zwei Typen des Lautes / fest, die er dort verwendete, wo sie etymologisch notwendig waren. Mit Tagliavinis Meinung, derzufolge Weigand seine Texte korrigiert haben soll, stimme ich nicht zur Gänze überein, wenngleich ich zugebe, daß Weigand eine teilweise Retusche seiner Texte vorgenommen hat. Es klingt nicht überzeugend, daß Weigand überall differenzierte Typen des Lautes / gehört hat, wenn wir schon in Miklošičs Beispielen ihre Einmischung feststellen, obgleich ich die Möglichkeit einer teilweise richtigen Anwendung des Lautes /, bzw. / überall, wo dies etymologisch gerechtfertigt ist, nicht ausschließe. Das Gleiche gilt auch für die Typen der Laute *ć*, *č*, die, bei Weigand vollkommen genau verzeichnet, heute nach unserer Meinung auf ein, ich würde sagen, weiches serbokroatisches *ć* beschränkt sind. Darum möchte ich sagen, daß Weigand auch hier seine Texte korrigiert hat: *tšerek*, *tšoban*, *tšoem*, *tšua*, jedoch *tšaf*, *tšeni*, *tšelbi tšep-a tšes*, *tšćšem*, *tšiel*, *tšint*, *tšümbe*, (Glossar 227.). Was wir von den Typen der Laute *ć* sagten, gilt auch für *ǧ*, *ǰ* (bei Weigand *d'*, *dj*, *dž*).

Auf seine kleineren Fehlgriffe wollen wir nicht eingehen; davon haben wir in der Monographie ausführlich gesprochen. Um in gewissem Maße die Fehler zu erklären, die Weigand in seiner Monographie unterlaufen sind, wäre es keinesfalls überflüssig, uns mit der Art und Weise seiner Arbeit, während seines Aufenthaltes in Zara im Jahre 1909. zu befassen. Wie er selbst im Vorwort seiner Monographie sagt, stieg er nach seiner Ankunft in Zara im Hotel ab und lud einen Albaner namens Marović ein, von dem er einige Erzählungen aufzeichnete. Anscheinend bleibt das gesammelte Material ungeprüft und das ist wohl der Grund, weshalb er seine Texte retuschierte.

Die kurze Abhandlung historischen Charakters vom Pfarrer Ćurković, „*Povijest Arbanasa kod Zadra*“ (Die Geschichte der Albaner bei Zara), Šibenik, 1922. 3.—33.) bringt nichts Neues in die Frage der Ansiedlung der Albaner in Zara und seiner Umgebung, Alles, was er in seiner Abhandlung sagte, war schon früher vor ihm, bekannt.

Auf Grund neuer bisher unbenannter Dokumente im Archiv von Zara, bereitet der Albaner von Zara, Kruno Krstić, eine umfangreiche Studie über die Ansiedlung der Vorfahren der Albaner von Zara in dieser Stadt und ihrer Umgebung vor. Er trägt sich mit dem Gedanken, in seiner Studie nicht nur historische Geschichte der Albaner von Zara zu umfassen, sondern auch eine Beschreibung ihrer Mundart zu geben. Einen Auszug aus dieser Studie über den 225. Jahrestag der ersten Ansiedlung der Albaner in Zara veröffentlichte er in der Zeitschrift „*Glas Zadra*“, Nr. 30. vom Jahre 1951.

Und, zuguterletzt, in der Ausgabe der Bibliothek der romanischen Zeitschrift *Archivum Romanicum*, deren Redakteur der italienische Linguist Giulio Bertoni war — wurde Tagliavinis Studie über die Albaner von Zara veröffentlicht, die er auf folgende Weise einteilte: *Einleitung, Texte mit italienischer Zwischentlinienübersetzung und etymologischem Glossar*, der das Hauptkapitel von Tagliavinis Monographie ist (67.—302.).

Die einseitige Erforschung der Mundart von Seiten Tagliavinis kommt auch in seiner Behauptung zum Ausdruck, im albanischen Dialekt bestünde nur der Diphthong *ua*, was jedoch nicht der Tatsache entspricht, denn die ältere Form *uo* ist in dieser Mundart gebräuchlicher. Das ist der beste Beweis dafür, daß Tagliavini dem albanischen Dialekt nicht nahe genug kommen konnte, woher auch die Beispiele des einseitigen Verzeichnens des Sprachmaterials rühren. Alles in allem, der Phonetik des albanischen Dialekts hat Tagliavini nur wenig Aufmerksamkeit geschenkt. Wir wollen die Ungenauigkeit beiseite lassen, die er gelegentlich der Bearbeitung des Sprachmaterials vorgebracht hat. Die Morphologie ist in Tagliavinis Monographie am wenigsten vertreten. Aus jenem, was er von ihr sagte, geht hervor, der albanische Dialekt von Zara sei in seinen Formen dermaßen arm, daß er sich auf dem Wege einer völligen Degeneration befände. Das Sprachmaterial, welches der Verfasser gesammelt hat widerspricht Tagliavinis Behauptung. Bei einem solchen Stand des albanischen Dialekts von Zara zwingt sich unausweichlich die Notwendigkeit einer genauen Darstellung der Phonetik, Morphologie und der Syntax dieser albanischen Mundart auf.

Was Verfassers Arbeit betrifft, war er vor allem in einer besseren Lage, denn er hatte Gelegenheit, den albanischen Dialekt bei Zara und

den ursprünglichen Dialekt zu studieren, das heißt, den Dialekt der Albaner, die in der Crnogorska Krajina leben, die in Wirklichkeit die Heimat der Albaner von Zara war. Ohne Vergleichsstudien zwischen dem albanischen Dialekt bei Zara und dem Dialekt in der Krajina ist es schwer, einen Querschnitt seiner Entwicklung seit der Aussiedlung ihrer Vorfahren bis zum heutigen Tage zu geben. Der Verfasser hatte Glück, denn die Sprache kennend, konnte er sich mit jedem Albaner von Zara unterhalten, was er auch getan hat. In der Dorfmitte steht eine Kirche und ihr gegenüber eine Gastwirtschaft, wo die Albaner von Zara üblicherweise zusammenkommen und sich unterhalten. Der Forscher des dialektes ist in Begleitung der Lehrer Josip Vladović—Relje, bzw. Budimir Perović dorthin gegangen. Er wählte sich nach eigenem Ermessen die Vertreter dieser Mundart aus, wobei er natürlich darauf achtete, daß jeder die notwendigen Bedingungen erfüllte. Er machte seine Aufzeichnungen und die übrigen anwesenden Albaner bestätigten oder widerlegten die Formen, bzw. Worte, deren sich der Informator bei der Gelegenheit bediente. Der Vorzug einer solchen Arbeitsweise liegt darin, daß sich nur schwer eine Form oder ein Wort einschleichen können, die in der albanischen Mundart bei Zara kein Bürgerrecht haben. Dies ist in gewissem Sinne auch eine Kontrolle des gesammelten Materials. In Gesellschaft der genannten Lehrer besuchte er auch die Albaner in ihren Wohnungen, wo er den Worten der Anwesenden lauschte. Wie man sieht, beschränkte er sich nicht nur auf eine Generation, sondern befaßte sich mit der alten, der mittleren und auch der jungen Generation. Einer ähnlichen Methode bediente er sich auch beim Sammeln des Sprachmaterials in der Crnogorska Krajina.

Die Studie teilte er in folgende Kapitel: I. *Übersicht über die albanische Dialektologie*, II. *Historisch-kritische Übersicht der Versuche, die bisher zum Studium der albanischen Mundart unternommen wurden*, III. *Ursprung der Albaner von Zara und ihr Verhältnis zur alten Heimat (Šestane, Briska)*, IV. *Die Stellung der albanischen Dialekte der Krajina im Rahmen der benachbarten albanischen Mundarten*, V. *Das System des Zara-Dialekts (Phonetik, Morphologie)*.

Im ersten Kapitel gab der Verfasser falls das heute überhaupt die Verhältnisse zulassen, eine Übersicht der albanischen Dialektologie. Er hat sich natürlich mit jenen albanischen Mundarten befaßt, über deren Sprachmaterial wir verfügen. Auf Grund dessen hat versucht, die Grundzüge der albanischen Dialekte zu geben. Vielleicht hat dieses Kapitel ziemlich viel Platz eingenommen, aber immerhin, er ist der Ansicht, daß er damit nicht fehlgegangen ist, denn auf diese Weise wurde zum erstenmal in der Geschichte der albanischen Dialektologie allen bisherigen Versuchen der Erforschung der einzelnen albanischen Dialekte eine Synthese geboten.

Vom zweiten Kapitel — *der historisch-kritischen Übersicht der bisherigen Versuche, den albanischen Dialekt zu Studieren*, war zu Beginn dieser Monographie die Rede, weshalb wir uns damit jetzt nicht befassen wollen.

Im dritten Teil — *Der Ursprung der Albaner in Zara und ihr Verhältnis zur alten Heimat (Šestane, Briska)* waren die ersten und ältesten Angaben über die albanischen Spuren in Dalmatien, noch vor der An-

siedlung der Krajiner Albaner in Zara gegeben. In den dalmatinischen Küstenstädten treffen wir schon im XIV. Jahrhundert auf Albaner mit den Familiennamen *Šestani*, *Šestanović*, die sich dort üblicherweise mit dem Handel befaßten, oder Geistliche, Lehrer u. s. w. waren, vergl. Jircček „*Diz Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*“, III., 60.

Von den heutigen Albanern in Zara weiß man, daß sie aus der Crnogorska Krajina, aus Briska und Šestani stammen, was sehr überzeugend durch die Onomastik der Albaner von Zara bestätigt wird, vergl. Erber, „*La colonia albanese di Borgo Erizzo*, 42: *Pietro Pincich, Alessandro Sestani, Pietro e fratelli Sestani; Nica Dobrez* u. s. w., worin alle Dörfer und Dörfchen identifiziert werden, aus denen die zu Beginn des 18. Jahrhunderts geflüchteten Albaner von Zara stammen.

Der Name Šestani wird sehr früh, schon 1409. genannt, vergl. Š. Ljubić, *Listine*, Band VI., Ausgabe der Jugoslawischen Akademie der Kunst und Wissenschaften: *Et remaneat similiter sancta Maria de Roterro cum confinibus, villis et hominibus nostro dominio; et similiter remaneat nostro dominio villa de li Sestan, intelligendo quod ser Marinus de Elia possedeat territoria sua*, Seite 22.

Das Dorf Murići an der westlichen Seite des Skutari Sees wird auch ziemlich früh, nämlich zu Beginn des 17. Jahrhunderts, 1614., genannt, und zwar im Bericht von Marian Bolica aus der bekannten Gutsherrenfamilie von Kotor, worin es heißt, es hätte damals 20 Häuser mit 50 Kriegern gezählt, während die Bewohner von Šestane zu der Zeit hundert Häuser mit 160 Kriegern hatten, vergl. Šime, Ljubić *Starine* 12., 1880., Seite 165.—193.

Daß in den angeführten Dörfern schon im 13. Jahrhundert Albaner lebten, bestätigt auch klar die dortige Toponomastik, wie zum Beispiel *Bes*, ein Dorf am westlichen Ufer des Skutari Sees, das vielleicht vom albanischen Wort *besë*, „Ehrenwort“, herrührt, sowie das heutige *Vir* am äussersten Punkt des Sees im Westen, von dem man annimmt, daß es seinerzeit eine mobile albanische Gegend¹ war und vom albanischen Worte *Vërri*, „Winterweide“ herrührt. Ob es aus dem Lateinischen stammt: *Hiberna invernalia*, vergl. AALB. I., 172. (1241.), und Sufflay, „*Povijest sjevernih Arbanasa*“, S. 36.

In diesem Abschnitt hat er, soweit es ihm möglich war und er es vermochte, die Toponomastik der Krajiner Albaner erklärt. Sie ist in gleichem Maße albanisch wie slawisch und für die historische Entwicklung der einen, wie der anderen Sprache für das Studium der Dorfnamen von Bedeutung. Der Ursprung des Namens *Šestani* bleibt ungeklärt. *Dedañ*, *Barđañ*, *Gurza* sind augenscheinlich albanische Stammesnamen, heute Dorfnamen.

Im folgenden Kapitel — *Die Stellung der Krajiner-albanischen Mundarten im Kreise der benachbarten albanischen Dialekte* — gab er zum erstenmal ein diachronisches Bild des Dialekts der Krajiner Albaner. Hier umfaßte er Quantität und Qualität der Vokale der Krajiner Mundarten, verglich sie mit anderen gegischen Dialekten, nicht nur den näheren, sondern auch den antfernteren, wobei er auch die Sprache der Schriften der ältesten albanischen Schriftsteller des 16.—18. Jahrhunderts umfasste, die darin sehr konsequent waren.

1) Katun

In den Reden der Šestaner finden wir den alten Diphthong *uo*, den wir heute woanders sehr selten antreffen; er ist vielleicht noch teilweise in den albanischen Dialekten Süditaliens erhalten, teilweise um Korça und in den Sprachen jenes Teiles von Kuči, dessen Vertreter sich der albanischen Sprache bedienen. Das vorherige Auftauchen des Diphthongs *uo*, der *ou* lautet, wurde in unseren alten Schriften und auch in der Dialektologie nicht bestätigt, soviel uns bekannt ist. Strittig sind die Beispiele, die der Tiraner Wissenschaftler Eqrem Çabej, *Buletin për shkenecat shoqërore*, 1955./2., *grova* und *grovemire* anführt, von denen als erstes im kleinen Wörterbuch Arnold von Harffs, Ende des 15. Jahrhunderts, 1496., die Rede ist. Das zweite ist im Skutari-Kataster aus dem Jahre 1416. zu finden. Der Autor glaubt nicht, daß der Laut *u* (*v*) in den angeführten Worten seinen Ursprung hat. Es wurde hier eingeworfen zwecks Vermeidung des Hiatus, was durch die Einflechtung des Konsonanten *v* erzielt wurde. Dies ist ein häufiges Verfahren, dessen sich die italienischen Schriftsteller zu der Zeit bedienten. Doch das angeführte *ou* (*ov*) kann sehr leicht in den albanischen Worten slawischen Ursprungs *rav'n'*, alb. > *ruo*, *rua*, *rue*; *patkoua* > *patkua*. > *patkua* u. s. w. rekonstruiert werden, demzufolge wurde also das slawische *ou* in der albanischen Sprache durch das *uo* (*ua*, *ue*) ersetzt.

In der Krajiner Mundarten ist die Frage der Nasalität der Vokale interessant, die hier ziemlich vermindert wurde, das heißt, es wurde eine Entnasalisierung einiger Vokale vorgenommen, wie zum Beispiel *ü*, *u*, *i*, *e*, nur der Vokal *a* bewahrte seine Nasalität, *pē*. > *pe-ni*; *rē*, *re-ia*; *rēn*, *rēna*; *drē-ni*; *kiēn*, *kēn*; *muli*; anstatt der einfacheren: *pē-ni* *frē-ni*; *rē-ia*; *rēn-a*; *drē-ni* *skad. cēn*; *muli*; *sū* u. s. w. Hinsichtlich der Nasalität des Vokals *a* lohnt es sich, zu erwähnen, daß er in gewissen Worten der Krajiner Mundarten als reduzierter Vokal *ε* (*ē*) zu finden ist, was aus den folgenden Beispielen entnommen werden kann, die eigentlich Dubletten sind wie *un bān*: *bēn*; *na bānim*: *bēnim*, u. s. w., doch man sagt immer nur *ēst*, beziehungsweise *īst*, niemals aber *āst*, wie man üblicherweise zum guten Teil in gegischen Dialekten sagt. Es ist Tatsache, daß wir auch in den übrigen gegischen Dialekten auf Spuren der Entnasalisierung stoßen, für Dukadjin, vgl. Cimochofski, *Le Dialecte de Dushmani*, das auch diese Beispiele bringt: *kām* (anstatt *kām*); *lān* (*lān*) — „Ellenbogen“, *plām*, anstatt *plām*; *lān* anstatt *lān* < *lānd* (*ē*), toskisch *lende*, das heißt Hand, Balken.

Bei den Konsonanten hat der Verfasser dem Laut *l* die größte Aufmerksamkeit gewidmet. Über die Typen dieses Lautes hat er nämlich in dieser dialektologischen Monographie ziemlich ausführlich geschrieben und zwar deshalb, weil Branko Miletić, SD Zbornik IX, behauptete, in den albanischen Mundarten der Crnogorska Krajina beständen drei Typen des Lautes *l*, wovon er sich ganz und garnicht überzeugen konnte, auch nicht nach seinen detaillierten Forschungen auf dem Terrain. Im Gegenteil, er hat nur eine Dublette des Lautes *l* dort festgestellt, nämlich ein weiches *l* und ein deckes *l*, *l*.

In morphologischer Hinsicht haben die Krajiner Dialekte von Briska und Šestane mit der Skutari-Mundart ziemlich viele Berührungspunkte, aber auch Unterschiede. In diese Unterschiede würde ich die Erhaltung der archaischen Form des Imperfekts, nämlich des Imper-

fekts auf-*nia* einreihen, die im Skutari-Dialekt in größerem Maße zu finden sind, denn sie werden durch den sigmatischen Imperfekt: *škoše, punoše*, anstatt *škoña, punoña* ersetzt.

Von den Mundarten der Brisken und Šestaner in der Crnogorska Krajina, die hier vom sprachlichen Standpunkt aus zum erstenmal auftauchen, kann man ruhig sagen, daß sie auch heute noch einen Reichtum an archaischen Zügen bewahren, die in anderen malisorischen gegischen Dialekten nicht mehr anzutreffen sind. Übersichtshalber werden wir einige davon anführen: das archaische Diphthong *uo*, dann die Wahrung des weichen Gaumenlautes *ú* bzw. *ǰ*, der in anderen gegischen Mundarten außer im südgegischen Dialekt, hauptsächlich in das Affrikat *tš dž* verwandelt wurden. Interessant ist zu betonen, daß sein Gegenstück *tš, dž* in der Krajiner Mundarten nicht mit dem toskischen, bzw. südgegischen Dialekt in der Stärke übereinstimmt, aber zum guten Teil auch nicht mit den übrigen gegischen Dialekten, denn er hat, mit Rücksicht auf den unmittelbaren Einfluß der montenegrinischen Grenzdialekte jene Stärke angenommen, durch die sich die benachbarten montenegrinischen Dialekte auszeichnen... Der Autor ist überzeugt, daß eine diachronische Überprüfung der Natur der Konsonanten *tš, dž* des altalbanischen Dialekts im Ganzen unsere Meinung bestätigen würde, daß er, was auch einige albanische Dialekte zeigen, auch in der Vergangenheit weicher war, als der Konsonant *ć, š*, der angeführten Krajiner und einiger malisorischer Sprachen.

Zu den archaischen Zügen unserer Mundarten gehört auch die Wahrung der Endung *t, š*, für der Ablativ des Singulars und des Plurals des Substantivs, der in den meisten gegischen und toskischen Mundarten durch die genitive Endung *s, v*, zum Beispiel *prei špiiet prei špīiaš; prei lulet, prei vaizet, prei, luleš, prei vaizaš* u. s. w. ersetzt wird, wie das übrigens vielleicht mit allen malisorischen Mundarten und dem Skutaridialekt der Fall ist. Ferner blieb der Laut *ń* erhalten, der in anderen gegischen Mundarten hauptsächlich in ein *j* verwandelt wurde, was auch die Namen: *šėń šėńmira; šej; šejmira; kuń > kuj, Barđan Barđaj* zeigen; genau so auch bei den Zeitwörtern: *fleńin; dil'ńi; punoń; škoń* u. s. w. Der Verfasser ist der Ansicht, daß zu den archaischen Zügen unserer Mundart auch der reduzierte Vokale(ë) bei den Zeitwortendungen des Präsens und Imperfekts: *na ikėm, hāpim; hāpėm; hipim; hipėm; bėrtāsim; bėrtāšėm; bėrtāšėń; aštu e mūsėń lieprin e e han; pe marėm e e ham; iau marėń ato pare*.

Von den Innovationszügen werden wir in erster Linie die Entnasalisierung der Vokale anführen, von der in diesem Dialekt nur der Vokal *a* verschont bleibt. Die übrigen verwandelten sich alle in orale Vokale, worauf der Skutaridialekt keinesfalls einwirken konnte. Dies ist vielmehr eine Angelegenheit der inneren Entwicklung des Dialekts der Krajiner Albaner.

Im erwähnten Dialekt wurde eine Assimilation der Konsonantengruppen *nd, mb* vorgenommen. Das heißt auch der nach der Reihenfolge zweite Laut *d, b*, der genannten Gruppen verschwand. Wir dürfen jedoch nicht vergessen daß unter der älteren Generation noch Spuren des erhaltenen *b, d*, dieser Gruppen zu finden sind. Zu der Innovation der Krajiner Mundarten zählt er auch, wie er bereits erwähnte, die Konso-

nanten *č*, *dz*, die sich, allenfalls unter dem unmittelbaren Einfluß der montenegrinischen Grenzmundarten bis zu dem Maße verhärtet haben, daß sie mit der Aussprache der entsprechenden Laute der näheren montenegrinischen Mundarten völlig gleichgestellt sind.

Im fünften Kapitel sprach er vom System des albanischen Dialekts bei Zara. Was er noch zu Beginn als Wichtigstes unterstreichen wollte, ist die Quantität und die Qualität der Vokale in diesem albanischen Dialekt, wobei er mit Tagliavinis Meinung keinesfalls einiggehen kann. Er hat nämlich in seiner Monographie eine solche Länge angeführt, auf Grund welcher man sagen könnte, sie sei in diesem Dialekt fühlbar gekürzt. Dies wiederum ist mit dem Tatbestand nicht zu vereinbaren. Er gibt zu, daß ein und dasselbe Wort unter besonderen Umständen zwei verschiedene Längen haben kann, doch, wenn unsere Nichtübereinstimmung hinsichtlich der Quantität des Vokals ungeheuer groß ist, dann kann dies durch keinerlei Umstände gerechtfertigt werden. Tagliavini hat zwar keine Quantität der Vokale dieser albanischen Mundart angeführt, sondern nur die Qualität aus der die Quantität der verzeichneten Texte zu ahnen ist, das zwar nur teilweise, denn, wie bekannt, verzeichnet man die Qualität nur bei zwei Vokalen *e*, *o*, so daß uns die Quantität aus Tagliavinis verzeichneten Texten in der Hauptsache unbekannt blieb. Ein großer Mangel in Tagliavinis Verzeichnen der Qualität, und damit auch der Quantität, ist, daß es bei ihm keine Halblängen gibt, die in der albanischen Sprache sicher bestehen. Vergl. Pekmezi, *Grammatik der albanischen Sprache*, Seite 46. Der Tutor findet es verständlich, daß in einem Dialekt manches Beispiel von Kürzung der Vokale auftauchen kann, wenn sich gewöhnlich auch der Sinn ändert, aber, daß die Kürzung eine so große Zahl von Worten umfaßte, das ist unbegreiflich. Und wenn das richtig ist, dann muß der Grund in einem der benachbarten Dialekte gesucht werden, in unserem Falle müßte man da an den venetianischen Dialekt denken, wo die Längen gekürzt sind. Der Dialekt der Albaner von Zara hat jedoch in der Quantität der Vokale keinen fremden Einfluß erlitten, er bewahrt in der Hauptsache den archaischen Zustand.

Was den Diphthong betrifft, ist er der Ansicht, daß er den richtigen Zustand der Dinge dargelegt hat. Während Weigand und Tagliavini im albanischen Dialekt von Zara nur den Diphthong *ua* feststellten, fand der Verfasser zwei weitere Formen des Diphthongs, *ua*, *uo*. Es muß zugegeben werden, daß der Diphthong *ua* in diesem Dialekt heute eine beherrschende Form besitzt, aber, man trifft auch oft auf den Diphthong *uo*. Es ist versucht worden, die nähere Lokalisation der Heimat der Albaner von Zara auf Grund des Diphthongs zu bestimmen, und zwar auf die Weise, indem Šestane die Heimat der Vertreter des Diphthongs *uo* gewesen sein soll, während jene, in deren Mundarten *ua* verwendet wird, aus Briska stammen. Für die Feststellung der Herkunft der Stämme der Albaner von Zara wurde auch der Laut *l* genommen.

Daß die Flüchtlinge aus der Crnogorska Krajina mit zwei verschiedenen Formen des Diphthongs nach Zara gekommen sind, ist Tatsache, aber, daß auf Grund der heutigen Verwendung des Diphthongs *ua*, *uo* die Lokalisation ihrer alten Heimat festgestellt werden kann, ist meiner Meinung nach unmöglich, denn die Albaner von Zara haben

sich dermaßen vermischt, daß es absolut unmöglich ist, auf Grund der Diphthongs in ihrer Mundart zu bestimmen, woher welche Familie in das jetzige Arbanasi bei Zara geflüchtet sind.

Der Verfasser hofft daß ich auch die Frage des Lautes / in diesem albanischen Dialekt im richtigen Lichte gezeigt hat. Das Resultat seiner Forschungen ist folgendes: Die Typen des Lautes / in unserem Dialekt wurden auf ein europäisches, bzw. mittleres / geführt. Doch vor einigen Jahren war es nicht so. Nach Weigand: „*Der gegische Dialekt von Borgo Erizzo in Dalmatien*“ im Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache, XVII.—XVIII., Leipzig, 1911., kennt der albanische Dialekt zwei Typen des Lautes /: das mittlere, bzw. das europäische /, und das dicke velare /, das Weigand verzeichnete, wo dies etymologisch erforderlich ist. Tagliavini vertritt die Einheit der Anwendung des Lautes / in diesem albanischen Dialekt. In der Hauptsache kann gesagt werden, daß heute im albanischen Dialekt bei Zara die einstigen Typen des Lautes / auf ein mittleres / beschränkt wurden. Das Erscheinen des dicken /, bzw. des weichen Typs dieses Lautes, ist entweder die Spur einer erhaltenen Artikulation aus der Zeit, da diese Typen in starkem Gebrauch standen, oder sie sind eine folgliche Artikulation der serbokroatischen Mundarten. Er glaubt aber, daß die zweite Alternative glaubhafter ist.

Ohne Zweifel war Tagliavini im Irrtum, als er behauptete, in der albanischen Mundart bei Zara bestünde ein besonderes s, worüber bei Weigand nichts erwähnt wird. Aus verlässlichen Quellen ist er unterrichtet, daß die Hauptinformatorin Tagliavinis, Lidia Vuxani, fehlerhafte Vorderzähne hatte, weshalb sie den Laut s besonders artikulierte.

Er hofft, auch die Frage der Verwendung des Zeitswortes im albanischen Dialekt bei Zara beleuchtet zu haben, dem die Vorläufer der Forscher der albanischen Mundart sehr wenig Aufmerksamkeit schenkten. In seiner Arbeit gab er eine Übersicht der Zeitwörter.

Demzufolge, was er am Anfang sagte, wurde in den bisherigen Studien über die albanischen Dialekte der statische Stand als Grundlage genommen. In seiner Arbeit hat er zum erstenmal in der Erforschung der albanischen Dialekte versucht, zwischen Dialekten der Heimat und den Dialekten der Emigranten ein diachronisches Verhältnis hineinzubringen.

Solche Versuche sind in der albanischen Dialektologie zelten. In der romanischen Dialektologie, spezifisch in der italienischen, gibt es nur eine Studie: *Profilo storico del dialetto di Modena*, von Giulio Bertoni, historische Vergleiche allenfalls ausgenommen, die der Gründer der italienischen Dialektologie G. I. Ascoli in seiner *Studi Ladini, Archivio glottologico* darlegte.

All dem zufolge ist die albanische Mundart bei Zara nach meinen Forschungen nicht innovatorisch, sondern konservativ und als solche für dialektologische Forschungen sehr wichtig.